Альманах издан при поддержке
Сергея Рафаиловича Гриневецкого

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 21

Одеса
«Друкарський дім»
2016

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 21

Одесса
«Печатный дом»
2016

УДК 930.152.066
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-5Од
Ю 16

Главный редактор: Савченко В. А., кандидат исторических наук, доцент.

Редакционная коллегия:
Бажан О. Г., кандидат исторических наук (Киев);
Гончарук Т. Г., доктор исторических наук, профессор;
Демин О. Б., доктор исторических наук, профессор;
Добролюбский А. О., доктор исторических наук, профессор;
Михайлуца Н. И., доктор исторических наук, профессор;
Тригуб А. П., доктор исторических наук, профессор (Николаев);
Урсу Д. П., доктор исторических наук, профессор;
Цвилюк С. А., доктор исторических наук, профессор;
Хмарский В. М., доктор исторических наук, профессор.

Рецензент: Яневский Д. Б., доктор исторических наук (Киев).

Контактный телефон редакции и секции «Одессика» Одесского Дома ученых: 8050 - 392-27-31

Ю 16

Південний захід. Одесика.
Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 21. - Одеса: Друкарський дім, 2016. – 312 с.
ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й ст. обкладинки – Гравюра «В'їзд до міста» (Одеса). 1830-ті рр.
На 2-й ст. обкладинки – Олександрівська Свято-Успенська церква (1990 р.)

ISBN 978-966-389-291-8

© Савченко В. А., 2016

Содержание выпуска № 21

Вступне слово С. Гриневецького ..... с. 8

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

Бачинська О., Малявський М. Наслідки Листопадового повстання 1830-1831 рр. для польських магнатів Одеси ... с. 9
Сапожников И., Аргатюк С. Парафия Александровской Свято-Успенской церкви: исторический очерк к двухвековому юбилею ..... с. 17

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Синявська О. До історії Одеського навчального округу: попечительство Д. М. Княжевича (1837 – 1844 рр.) ..... с. 42
Гончарук Т. Інформація про українські та українознавчі видання на сторінках «Одесского вестника» 1830-х – 1840-х рр.: повідомлення та рефлексії ..... с. 52
Новікова Л. Святкування тисячоліття православної народної Болгарської церкви в Одесі, 3 травня 1870 р. ..... с. 77
Дружкова І. Одеська хлібна торгівля напередодні І світової війни на шпальтах щотижневика «Торгово-промышленное обозрение» ..... с. 90
Деменок Е. Хлебников и Одесса ..... с. 99
Ермаков В. (Москва) Анархисты и уголовники Одессы в революционных событиях 1919 года ..... с. 112
Вінцковський Т. Похорони як елемент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси 1917 року) ..... с. 117

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

Золотарьов В. (м. Харків), **Бажан О.** (Київ) Штрихи до портрета першого секретаря Одеського обкому КПУ Григорія Тєлєшева ..... с. 127
Шишко О. До історії Одеського військового округу: 1941 рік ..... с. 141

Филипенко А. Оборона Одессы (1941 г.) в материалах румынской разведки ..... с. 153
Левченко В. Историографическая находка: отзыв профессора А. Г. Готалова-Готлиба о докторской диссертации В. И. Селинова ..... с. 168

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

Сапожников И., Аргатюк С. Андрей Буга и другие греки Хаджибея – Одессы ..... с. 191
Ложешник А. Участь Антона Головатого в боях за фортецю Ізмаїл 1790 р. ..... с. 207
Кондратюк В. Іван Онуфрійович Курис - «таємничий» георгіївський кавалер ..... с. 213
Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії ..... с. 224

ОДЕСА НАШОГО ПОКОЛІННЯ. ДО 222-Ї РІЧНИЦІ ОДЕСЬКОГО СУДНОРЕМОНТНОГО ЗАВОДУ

Передерій Л. Судноремонтний завод «Україна» - етапи історичного розвитку (1793 – 2015 рр.) ..... с. 242

СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

Сорокіна К. Микола Сокальський в історії видання «Одесского вестника» в другій половині XIX ст. ..... с. 250
Паламарчук В. Діяльність одеського міського голови С. М. Воронцова на шпальтах «Одесского вестника» ..... с. 263
Громович У. Одеса на шпальтах української еміграційної преси Відня та Праги на початку 1920-х рр. ..... с. 270

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Гончарук Т., Іваніченко Л. 85 років відомому історику С. А. Цвілюку! ..... с. 275

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

Гончарук Т. Рецензія на монографію О. А. Бачинської «Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст.: залоги й їхній склад. Bucak vilayetinde Osmanlı kaleleri: garnizonların yapısı ve işleyişi (XVIII. Yüzyıl sonu – XIX. Yüzyıl başları)» – Одеса: Астропринт, 2013 ..... с. 278
Савченко В. Рецензия на антологию «Анархизм: pro et contra» /Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талерова. — СПб., 2015 ..... с. 281
Савченко В. «Батько Батий» та інші «історичні» герої сучасної Росії ..... с. 284

КОНФЕРЕНЦІЇ

Участие членов редколлегии альманаха «Юго-Запад. Одессика» в международных конференциях в Молдове и Польше ..... с. 291

Шановні друзі!

Щиро вітаю вас із виходом нового випуску історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика».

Альманах розміняв свій третій «десяток». І це є підтвердженням того, що інтерес до історії Одеси та Одещини не згасає.

«Південний Захід. Одесика» - це, образно кажучи, демократичне видання, в якому можуть друкуватися як відомі історики, за плечима яких сотні наукових робіт, так і початківці, як професіонали, так і аматори-краєзнавці, для яких історія – це захоплення.

Так, за роки існування на сторінках альманаху з'явилися праці молодих дослідників, які тільки випробували свої сили і навички. А сьогодні багато хто з них – вже відомі вчені.

Зберігається традиція тематичних випусків. В нинішньому альманасі є чимало статей, присвячених особистостям, життя та діяльність яких у різні часи пов'язані з нашим краєм – Велеміру Хлебнікову, Семену Воронцову, Дмитру Княжевичу, Миколе Сокальському, Івану Курису та іншим.

Переконаний, що кожен, хто цікавиться минулим Одещини, знайде для себе в ньому щось цікаве.

Бажаю всім авторам і читачам альманаху нових цікавих відкриттів та творчої наснаги!

Сергій Гриневецький

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

Бачинська Олена,
доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Малявський Максим,
студент III курсу історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

НАСЛІДКИ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр. ДЛЯ ПОЛЬСЬКИХ МАГНАТІВ ОДЕСИ (за матеріалами Держархіву Одеської області)

В кінці XVIII ст., після поділів Речі Посполитої, частина території Польщі опинилась в складі Російської імперії під назвою Царство Польське. Політика імперії та патриотичні настрої польської еліти призвели до двох національно-визвольних виступів проти імперської російської влади. Першим було так зване Листопадове повстання 1830-1831 рр., другим – Січневе повстання 1863-1864 рр. Тих, хто безпосередньо брав участь у військових діях на боці повстанців (інсургентів), відправляли на заслання до Сибиру; тих, хто підтримував повстання в інший спосіб (фінансово, зброєю тощо), розшукували, переслідували, репресували. Територія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторств не була задіяна у військових операціях, але тут проживали польські магнати, які в різний спосіб підтримували повстання. Частина з них проживала в Одесі, серед них представники давніх польських родів: Сабанські, Потоцькі, Чарторийські, Ржевуцькі. Матеріали Державного архіву Одеської області, фонду «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 1796-1874 рр.» показують репресії щодо польської еліти, яка вважалася підозрілою (позбавлення привілеїв та арешт майна, доноси та скарги) [1].

До польських родин магнатів в Одесі російська влада мала підозри в співпраці з польським національно-визвольним ру-

хом. Олександр Потоцький, Адам Чарторийський, Олександр Сабанський, Вацлав Ржевуцький мали майно в Одесі, яке підлягало арешту.

Граф Олександр Потоцький (1798 – 1968) - польський аристократ, мав значні маєтки на Уманщині з центром у Софіївці. О. Потоцький служив у російській гвардії, де дослужився до звання полковника. Після участі в російсько-турецькій війні 1828 – 1829 рр. почав розпродаж своїх маєтків, вийшов у відставку й почав займатися музикою, літературою, живописом. В 1825 р. він познайомився в Одесі з Адамом Міцкевичем, з яким подорожував по Італії, відкривши поету «рахунок у свого банкіра» [2]. На початку Листопадового повстання О. Потоцький знаходився у Галичині, але мав виїхати до Відня. В липні 1831 р. він прибув до Варшави до повстанців, де отримав звання полковника (номінально). О. Потоцький пожертвував комітету повстанців 20 000 злотих та почав створювати за власний рахунок полк інсургентів, який був сформований запізно і активної участі в повстанні взяти не встиг. Через поганий стан здоров'я О. Потоцький виїхав до Дрездена й мав намір отримати доходи від маєтків, що у нього залишились у Російській імперії. Однак ці маєтки незабаром піддали конфіскації: уманські маєтки відійшли до військового поселення кавалерії (Софіївка була перейменована на «Царицин сад»). Родичі О. Потоцького обіцяли йому «випросити царську амністію», але він вирішив залишитися «бідним, але незалежним» і ніколи більше не повертатися до імперії. Надалі він не шкодував грошей на допомогу польським емігрантам [3].

Про маєтки в Одесі О. Потоцького було відомо не багато, але архівні документи дозволяють закрити цю прогалину. Так, справа «О конфискованных в Одессе домах князя Адама Чарторийского и графа Александра Потоцкого, по участию их в Польском мятеже» [4. 35] містить перелік одеського майна, що саме мало бути арештовано: «в 3-й частині Софіївської вулиці двохповерховий кам'яний будинок з флігелем». Будинок мав чотири кімнати, кухню, приміщення для управителя, обслуги та охоронця. На першому поверсі будинку знаходився магазин, у якому за інформацією градоначальника

зберігалося 105 четвертей пшениці. Проте, за описом титулярного радника Зенченка, який відповідав за арештоване майно Чарторийського, Сабанського, Ржевуцького, в магазині знаходилось 4 четверті зі 105. Зенченко пояснював це тим, що колишній управляючий графа Потоцького відставний поручик Фонтані раніше передав пшеницю людям Потоцького. Залишки пшениці було розпродано на торгах. В подальшому будинок О. Потоцького орендував утримувач Одеського Благородного пансіону Людвіг Роне, а магазин – купець 1-ї гільдії Стиглець [5]. Цікавим є те, що частина коштів за оренду будинку продовжувала направлятися О. Потоцькому (додаток №1).

Князь Адам Єжи Чарторийський (1770 – 1861), польський магнат, міністр закордонних справ Російської імперії в 1804 – 1806 рр., під час Листопадового повстання 1830 - 1831 рр. очолював Тимчасовий повстаньский уряд. Після придушення повстання він виїхав до Парижу, де підтримував зв'язки з польськими емігрантами, продовжував вести політичну діяльність, створювати осередки для продовження боротьби за відновлення польської держави. Його майно в Російській імперії було конфісковано. В Одесі він мав невеликий будинок та два кам'яних магазини «в першій частині в XXI кварталі під номером 1». Будинок був орендований канцеляристом Размеріциним, але про найм магазинів або їхній розпродаж в справі мова не йдеться [6. 5].

Граф Вацлав Ржевуцький (1785 – 1831; «Эмир Золотая Борода», «Ревуха»), син останнього польного гетьмана Речі Посполітої Северина Ржевуцького, сходознавець, видавав перший сходознавчий журнал в Європі «Fundgruben des Orients». Він дослужився до звання ротмістра російської армії, але у 1811 р. вийшов у відставку. Мав маєтки на Поділлі з центром у Саврані. В. Ржевуцький взяв активну участь у Листопадовому повстанні: виставив кавалерійську групу на арабських конях; командував полком з 800 козаків в Балтському окрузі разом з молодим Володимиром Потоцьким, Ісидором та Олександром Сабанськими. Після битви під Дашевим В. Ржевуцький зникає [7], за таких обставин все його майно було конфісковане. Його подільська частина відійшла Києво-

Подільському військовому поселенню кавалерії, як і маєтки О. Потоцького. За архівними матеріалами В. Ржевуцький мав будинок в Одесі, який віддали в оренду одному з одеських купців [8. 6].

Постраждало майно і Олександра Сабанського, сина Матвія Сабанського (вірно – Собанського), поміщика Подільської губернії і одеського купця. Родина Сабанських скупила маєтки у князів Чарторийських, графов Потоцьких та ін. Олександр і Ісидор Сабанські, як і Ієронім Сабанський, належали до заможних домовласників Одеси. Більшість з представників роду підтримали Листопадове повстання, через що зазнали репресій. Їхнє майно в Одесі мали продати з торгів, про що було оголошення в газеті «Одесский вестник» [9. 133 - 136].

Інформація про арештоване майно О. Сабанського міститься у архівних фондах «Об секвестировании имения помещика Подольской губернии и Одесского купца Александра Сабанского, учавствовавшего в польском мятеже». Це одеське майно складалося з: двох будинків, двох магазинів (складів), які знаходились «в першій частині в XXI кварталі під номером 550, та 211 квартир під номером 5 і 6», двох морських суден (бригантин), погребів з винами, меблів та ін. рухомого майна. Чотирьох матросів, що складали команду одного з суден Сабанського, за їх вимогою мали звільнити від служби та заплатити відповідну платню [10. 16 – 18, 101]. Відомо, що квартиру та магазин (склад) Сабанського Одеський міський голова викупив для Рішельєвського ліцею, але згодом їх передали військовому відомству і перебудували на казарми (Сабанські казарми).

Література:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 1: Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 1796-1874 рр. (далі – ДАОО. – Ф.1).

2. Чубіна Т. Д. Олександр Потоцький - син Станіслава Щенсного Потоцького/ Чубіна Т.Д. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/CCN/Istoria/ 1_chubina%20t. doc. htm

3. Там само.
4. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 191 за 1831 р. – Спр. 44.
5. Там само.
6. Там само.
7. Вацлав Ржевуцький //Енциклопедія українознавства. У 10-ти томах. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954—1989.
8. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 44 за 1831 р. – Спр. 191.
9. Гончарук Т. Г. Газета «Одесский вестник» про вплив польських повстань 1830-1831 та 1863 рр. на Південну Україну // Поляки на Півдні України та в Криму. – Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса, 2007.
10. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 191 за 1831 р. – Спр. 46.

Додатки

(матеріали публікуються мовою оригінала за сучасним правописом)

1. Подання графу Ф. Палену про нагляд за маєтками графа Потоцького, Ржевуцького, князя Чарторийського. Херсон. Квітня 1831 р.

Херсонской казенной палаты

Представление

О поручении надзора за имениями графа Потоцкого и князя Чорторыйского одному из чиновников служащих в городе Одессе.

Его Сиятельству

господину исправляющему должность новороссийского и бессарабского генерал – губернатора тайному советнику и кавалеру графу Федору Петровичу Палену.

Из представления сей Казенной палаты от 18 октября 1831 года, Ваше сиятельство изволит быть известны, какое сделано было Палатою поручения титулярному советнику Зенченку определенному для надзора за секвестрованными в Городе Одессе имениями графов: Потоцкого и Ржевуцкого и Князя Адама Чарторыжского.

В следствие чего титулярный советник Зенченко донес Палате что он получа указ ее от 18 октября, принял 2 ноября от Одесской городской полиции имения Потоцкого,

Ржевуцкого и Чарторыжского, коим представляя на рассмотрение сей Палаты оставленные им обще с полицейскими здатчиками описи донес: 1-е, дом графа Вацлава Ржевуцкого описан с полицейским чиновником и отдан по описи в расспоряжение купца Праузе, впредь до особого распределения начальства за распискою. 2-е, дом графа Александра Потоцкого нанимает содержатель благородного пансиона г. Людвик [Роне] по контракту заключенному им с бывшим управителем графа Потоцкого отставным поручиком Фонтани 1829 года майя 29 дня сроком от 1-го октября впредь на три года с платежем в год по 4500 руб. ассигнациями, и следуемые за наем деньги [Роне] уплатил поручику Фонтани по 20-е Октября 1831 года сполна, а подлежащие с того времени в уплату согласно Контракту впредь на три месяца, требуются им ко взносу от него [Роне] посредством Одесской градской полиции. В доме графа Потоцкого остаются ныне незанятыми в флигеле четыре комнаты и под оными одна кухня, одна комната, которые прежде занимал бывший управитель поручик Фонтани. Сии комнаты и кухню хоть и желает иметь в найм по удобности оказанной содержатель пансиона [Роне], но не пожелает ли кто другой занимать оные с выгодой для казны, он сообщил в Одесскую градскую полицию о вызове к торгам желающих. В принадлежащем графу Александру Потоцкому магазине в нижнем этаже половину и в нем таковом четвертую часть занимает одесский 1 гильдии купец Штиглец без контракта по частному условию с бывшим управителем Фонтани без определения срока с платежем в месяц по 150 руб., которые деньги получил поручик Фонтани по 19-е октября 1831 года, прочие же части магазина и под ним погреб о четырех отделениях остаются незанятыми. Почему он так же сообщил в Одесскую градскую полицию о вызове желающих взять в наймы оные; имеющеяся же при сеем магазине на дворе изба занимается сторожем магазина и дома Потоцкого. 3-е, как дома Потоцкого, Чарторыжского и Ржевуцкого находятся в найме по контрактам и наемщики обязаны по оным иметь от себя наблюдение за целостию как построек, так и всей принадлежности, то особых при сих домах сторожей не

было: кроме только бывший управитель графа Потоцкого Фонтани, во время управления своего имел для присмотра за домом и магазином Потоцкого трех человек из крестьян Потоцкого: но сколько кому из них платил по недоставлению ответа на данный ему запрос неизвестно: когда же имение сие поступило в управление его Зенченка, то поручик Фонтани оставил до времени только одного человека за присмотром за магазином и за всем вообще строением Потоцкого с платежем по 100 руб. на год: как же в имениях графа Потоцкого и князя Чарторыжского имеются некоторые строения незанятыми то он считая необходимым иметь одного человека для наблюдения таковых, пригласил из вольных людей, которые выпрашивают цену на месяц по 30 р., но не имея еще по случаю нахождения человека оставленного Фонтани особой надобности с таковым наймом приостановился. 4-е, принадлежащие Одесскому комерческому суду за наложение запрещения на имение графа Вацлава Ржевуцького 11 руб. деньги из числа поступивших к нему из Одесской градской полиции внесенных в оную канцеляристом Размерицыным за наем дома князя Чарторыжского с 15 июня по 15 октября 1831 года 95 рублей отправлены им в тот суд 6 ноября. 5-е, на счет розыскания были ли произведены починки в доме графа Ржевуцкого на оставленные у купца Праузе администрацией 2000 рублей ассигнациями и о прочем он дал ему Праузе запрос 6 ноября и по неполучению от него на таковой ответа отнесся в Одесскую градскую полицию о побуждению его к скорейшей даче ему требуемых сведений. 6-е, сколько управляющий имением графа Потоцкого поручик Фонтани со времени со временем его управления оным получил с оного доходов и куда употребил таковые он дал ему запрос, но ответа еще от него не получил; почему так же отнесся в Одесскую градскую полицию о побуждение его к скорейшему доставлению такового. 7-е, дом князя Адама Чарторыжского со всеми к нему принадлежностями, кроме двух магазинов и из них под одним небольшого погреба состоит в полном распоряжении наемщика канцеляриста Размерицына по контракту заключенному им с Комиссиею наряж… ю было для управления

имениями лиц участвовавших в польськом мятеже и он Размерицын сам с семейством жительствует в оном и распоряжается остальными службами с отдачею некоторых малозначущих в наймы, но кому именно на какой срок и за какую плату по не дачи еще ему сведений за отлучкою его. 8-е, [……] Кременецким оказалось, таковой только 47 коп. на вопрос же его где девалась последняя Кременецкий объявил, что оная взята после секвестра бывшим управителем Фонтани якобы на [п…] и на корм людей принадлежащих графу Потоцкому, и 9-е, определенной для его квартиры он не мог избрать в показаных домах потому что имеющиеся в оных покои вообще входят в заведывание по контрактам наемщикам. Почему нанимает таковую у […ного] лица весьма скудную и по дороговизне в Одессе за высокую цену прося сию Палату назначить ему следуемое число денег на наем выгодной квартиры по вниманию к тамошней дороговизне ибо определенное ему жалование по 1200 руб. в год едва может ограничивать домашнее содержание с последующим же снабдить его придписанием.

[…….] Из доставленных от титулярного советника Зенченка ведомостей за ноябрь 1831 р., январь и февраль месяцы сего года значится что означенные имения получило доходы.

За наем дома Графа Потоцкого содержателем благородного пансиона Людвигом Роне с 20 Октября 1831 по 20 Января 1831 года ____1125 руб.

За наем частей Магазина Потоцкого Купцом Стиглецом с 6 Ноября 1831 по 23 Января 1832 года _____ 727 руб. 50 коп.

Особо того по Ведомости за Февраль месяц показано что от прочих месяцев осталось доходов по имению графа Потоцкого непоказанных по ошибке остатками в предыдущей ведомости _____ 264 руб. 48 коп.

За наем дому Князя Чарторыжского канцеляристом Размериценым по 15 Сентября 1831 года _____ 95 руб.

Всего 2211 руб. 98 коп.

ДАОО. – Ф.1. – Оп. 191 за 1832 р. – Спр. 44. – Арк. 2-7.

Игорь Сапожников,
доктор исторических наук (Черноморск)
Сергей Аргатюк,
учитель истории (Прилиманское)

ПАРАФИЯ АЛЕКСАНДРОВСКОЙ СВЯТО-УСПЕНСКОЙ ЦЕРКВИ:

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК К ДВУХВЕКОВОМУ ЮБИЛЕЮ

Здание церкви в 1970-е гг.

В Одессе и ее окрестностях найдется не много церковных общин, история которых превышает два века и уходит своими корнями еще глубже, имея столетние традиции Греческой православной церкви. Одной из них является приход церкви Успения Пресвятой Богородицы, основанный переселенцами из Греции и Албании в начале XIX в., которому и посвящена настоящая статья.

При создании Одесского Греческого трехротного дивизиона Екатерина II в своем указе от 19.04.1795 г. отметила: «Когда число переселенцев сих прибудет до 57, то построить для них особую церковь, в которой бы богослужение отправлялось на природном их языке, употребя на оную из казны до 2000 рублей, без возврата» [1. 686 – 688], а в самом дивизионе полагалось быть священнику (иеромонаху) с окладом 100 руб. в год [2. 250]. Известно, что на протяжении около двух лет им был иерей Иеремей Грамматикопуло, происходивший из греков, прибывших в г. Таганрог с горы Афон около 1775 г. Он служил при греческой Свято-Владимирской церкви г. Елизаветграда, а в 1778 г. был назначен священником

«в таганрогских ротах при греческих поселениях» [3. 92]. С 1797 г. иеромонах И. Грамматикопуло числился в штате Греческой Свято-Троицкой церкви Одессы, был ее настоятелем [4. 12].

Согласно штату Одесского пехотного батальона, утвержденному императором Александром I 23.10.1803 г., этому подразделению также был положен иеромонах с годовым жалованием в 146 руб. По-видимому, им стал грек Константин Сериго, но впервые он упомянут только в «Списке Одесского греческого батальона…» за декабрь 1809 г., согласно которому имел жалование 51 руб. 10 коп. [5. 58]. Некоторые сведения о нем имеются также в «Ведомости лицам, имеющим участки земли из дачи высочайше пожалованной разным чинам служившим в Одесском Греческом дивизионе» за сентябрь 1838 г. [6. 28 об. – 29]. Вероятнее всего, именно его имя должно открывать список настоятелей Свято-Успенской церкви, несмотря на то, что сам храм был построен позже. Дело в том, что при батальоне могла быть походная церковь, служба в которой отправлялась с первых дней прибытия этой воинской части к месту своей дислокации в Александровке, то есть с начала 1804 г.

Первое здание церкви во имя Успения Божьей Матери была освящено в 1814 г. и некоторое время официально называлось «церковью в урочище Барабой». Согласно легенде, записанной со слов жителей Александровки в 1920-х гг., храм выстроил майор А. Буга, а иконы были привезены из Афин; при перестройке церкви в 1890 г. они были переписаны, а края икон для припасовки к новому иконостасу обрезаны [7. 38 – 41].

В 1808 г. майор А. Буга получил земельный надел № 55 площадью 285 дес. на берегах Черного моря и Сухого лимана [8. 109 об.]. В 1821 г. его владения увеличились до 328 дес., и это было самое крупное по площади имение из всех частных участков александровской дачи [6. 22 об. – 23]. Увеличение надела было связано с желанием А. Буги достроить храм Успения Божьей Матери в Александровке. 28 ноября того года он подал прошение о закреплении участка штабс-капитана Флорио, уволившегося из батальона по болезни.

Перед отъездом из Одессы капитан передал свой участок А. Буге по доверенности, и новый хозяин хотел «употребить на построение церкви во Храм Божьей Матери» прибыль с его части [9. 119 – 120]. В Госархиве Одесской области сохранилась формулярная ведомость Одесской благочинии за 1815 г. с первыми сведениями об этом храме: «Урочища Барабоя Греческая Успенская Пресвятой Богородицы церковь строением крепкая, каменная, ризницею – недостаточная; в ней сосуды серебряные, вызолоченные. При ней священником – иерей Эммануил Сурмели, 27-ми лет, женатый, состояния и поведения хорошего» [10. 11-12 об.]. Более подробная биография Э. Сурмели и других священников александровской церкви приведена ниже (Прил. 1), а здесь скажем, что был он из греков, службу (чтение молитв и пение) отправлял на «греческом диалекте». Владел 120 дес. пахотной земли. Участок этот перешёл к нему в 1814 г., «с согласия общества», от батальонного священника К. Сериго, который, очевидно умер ранее, не оставив прямых наследников. При проверке размеров земельных владений в 1821 г. оказалось, что площадь надела Э. Сурмели, названной «церковной», составляла уже 126 дес. 1800 саж., а в 1836 г. за ним окончательно утвердили 120 дес. Указным дьячком в церкви Александровки служил тогда Георгий Кока, которому в 1815 г. исполнился 41 год, также определенный на эту должность в феврале 1814 г. Был женат, имел 80 дес. пахотной земли. [6. 28 об. – 29].

В 1815 г. в приход церкви входили жители 100 дворов – всего 590 прихожан: 340 мужчин (штаб- и обер-офицеры, унтер-офицеры, рядовые) и 250 женщин. Церковь не имела недостатка в книгах духовного содержания, в том числе и на греческом языке. Старостой был Иоргий (Георгий) Каламарь, отвечавший за учет финансов. В церкви хранились метрические и исповедные тетради, а также описи утвари церковной ризницы [10. 12 - 13].

Немецкий путешественник И. Г. Коль, побывавший в Александровке в 1837 г., сказал о храме: «Деревенская церковь соответствовала печальному виду окружения, вместо колокола висел перед ней кусок железа с молотком, удары

которого призывали общину»[1] [11. 242]. Это говорит о том, что на то время возле церкви находился древний прототип колокола, имевший греческое название «калкун» (славянское – «било»), от которого произошло само слово «колокол». То есть использование этого раритета было данью архаичной традиции (в Греции калкуны изредка можно встретить и сегодня), а не бедностью села, как подумал «продвинутый европеец» И. Г. Коль.

В «Ведомости о церкви Успенской дворянского военно-греческого селения Александровка, она же и Барабой» 1846 г. сообщается: «Зданием каменная с колокольнею до половины с колоннами и верхом деревянным. Крыша железом крыта». Далее написано: «построена в 1814 года тщанием прихожан; престол в ней один во имя Успения Пресвятой Богородицы; утварью достаточна; причта положено издавна: священник один, дьячок один и пономарь один; земли при сей церкви усадебной нет, пашенной исполна 120 десятин отведено с начала отмежевания земли при водворении сего села чиновникам, также священникам; дом священника собственный каменный; на священно-церковнослужителей жалования и никакого оклада не полагается, содержание их бедное; зданий, принадлежащих сей церкви, нет; расстояние церкви от Консистории 18, а от благочинного в 60 верстах; ближайшие к сей церкви при Одесском предместье Татарки [с. Прилиманское] Успенская в 7 и города Овидиополя Соборная Николаевская в 16 верстах; приписной к сей церкви нет; опись церковному имуществу сделана 1828 г., скреплена одесским уездным протоиереем Глобачевым и подтверждена печатью одесского благочинного; приходо-расходна книга о сущих свечной и церковной за шнуром и печатью одесского благочинного, данная 1829 г., исправна и хранится в целости; копии с Метрических книг с 1814 года хранятся в целостности; исповедные росписи с 1815 года хранятся в целостности» [12. 62 – 63].

Тридцать лет спустя дьячком здесь все также был не просто этнический грек, а «турецкоподданный – Яни Яко-

[1] *Здесь и далее перевод В. В. Сухова, которому авторы выражают искреннюю благодарность.*

мо (48 лет), принят в духовное звание 1843 года января 16 дня его высокопреосвященством Гавриилом, архиепископом Херсонским и Таврическим и… определен дьячком к настоящей церкви, про что и указ имеет. В семействе у него жена Зиновия Дмитриева (45 лет) и дочь Параскева (11 лет)». В той же «Ведомости» 1846 г. есть данные: «В селении Александровке 80¼ дворов и 656 человек, из них: дворянских – 38 дворов, в них 324 человек (153 мужчин и 171 женщина); мещанских – 28 дворов, в них 230 чел. (112 м. и 118 ж.); иностранцев 14¼ дворов, в них 102 чел. (56 м. и 46 ж.)» [12. 62 об. – 67].

В Российской государственной библиотеке (Москва) с 1939 г. хранится рукописный нотный сборник на греческом языке «Анфологион», переписанный, судя по водяным знакам на бумаге, в 1820 - 1830-х гг. Этот раритет священник с. Александровки Одесского уезда С. Д. Фащевский подарил в 1903 г. художнику и реставратору М. В. Фармаковскому, в благодарность за реставрацию древней иконы. Л. И. Щеголева полагает, что эта рукопись свидетельствует о том, что в первой трети XIX в. в общине этого села греческий язык использовали не только священники, но и певчие. Согласно записи упомянутого художника, «к 1903 г. поселенцы забыли греческий язык, и греческие книги за ненадобностью были свалены в кучу под колокольней, где постепенно приходили в негодность» [13. 388].

После смерти Э. Сурмели в 1856 г. (Прил. 1) служба велась уже на церковно-славянском языке, но вплоть до конца 1920-х гг. богослужения сохраняли и некоторые национальные черты. Так, в 1927 г. Т. Г. Теохариди записал в Александровке такие сведения. Е. А. Лефи описала обычай «обходить при пасхальном богослужении с плащаницей вокруг всего села, а не только вокруг церкви; во время обхода в окнах горят свечи, и когда проходит процессия мимо хаты, то встречают её у ворот и курят ладан и смирну на какой-либо сковородке или жестянке с углями… а также в XIX веке существовал обычай сыпать щепотку соли в воду при первом купании новорожденного». Е. И. Попова рассказала: «Когда умирал человек состоятельный, то обмывали его

тряпочкой, которую макали в воду с вином, если же бедный человек, то просто обливали водой с вином» [7. 38 –41].

В 1860-1865 гг. священником в храме служили иерей Филипп Шепелев, дьячком – Григорий Сурмели (сын Э. Сурмели), а дьяконом – Иван Иванов. В селе в те годы родилось: в 1861 г. – 72 чел.; 1862 г. – 58 чел.; 1863 г. – 58 чел.; 1864 г. – 77 чел.; 1865 г. – 71 чел.; супружеских пар обвенчано соответственно: 41, 40, 11, 22 и 27; умерло – 24, 35, 34, 30 и 56 чел. В Одесском областном архиве хранятся метрические книги церкви практически за весь период её существования, что дает возможность современным жителям села и другим потомкам местных греков устанавливать свои родословные на протяжении более чем двух веков [9. 122].

В собрании документов Свято-Успенской церкви Александровки хранится копия «Объявления от канцелярии Херсонской Духовной Консистории о пожертвованиях 15 сентября 1872 г.» со «Списком прихожан Одесского уезда греческого селения Александровки Успенской церкви, сделавших пожертвования на сооружения серебряной ризы к храмовой иконе древней живописи, поставленной в новоустановленном иконостасе» на общую сумму 244 руб. 77 коп. В нем перечислены имена 123 жертвователей, а также «разные неизвестные благотворители, сочувствующие доброму делу – 26 руб.» и «Богу известная прихожанка – 100 руб.» Любопытно, что, кроме собственно греков – представителей семей Антипа, Биязи, Буга, Вальсамаки, Верготи, Змирли, Канело, Касамати, Кондони, Критико, Кутро, Лефа, Луки, Мавродаки, Миконити, Москаки, Моско, Моцениго, Мурати, Орфано, Псомас, Сидери, Стамбо, Стати-Мистати, Сурмели, Цицилиано и др., в списке присутствуют украинские фамилии – Безпрозванный, Коваленко, Кравченко, Кушка, Натоптанный, Плохотнюк, Попрацкий, Романюк, Савинська, Серооченко, Сила, Усаченко, Чернобай и др., один немец – «прихожанин по владению землею Карл Ломеер – 3 руб.» [14. 4].

Одесский пехотный батальон в 1803 г. получил участок земли от правого берега Сухого лимана до левого берега долины р. Барабой площадью почти 15 тыс. га. Уже в 1810 -

1820-х гг., кроме основного села, на нем начали формироваться отдельные усадьбы и хутора из нескольких дворов, в которых селились как сами греки, так и «десятинщики» – как правило, украинцы (нередко бывшие казаки). Они обрабатывали чужую земля за право жить на ней и за десятую часть от полученного урожая. И. Г. Коль в 1837 г. писал о том, что в то время многие местные жители предпочитали сдавать свою землю в аренду на длительный срок (до 8 лет) немцам из соседних колоний, а некоторые греки вообще покинули Александровку. Сравнивая немецкие колонии и греческое село, путешественник написал, что это как день и ночь, у греков «все разваливается, все не обжито, без садов, без деревьев». Правда, он встретил здесь одного из первых поселенцев – седовласого старца с благородным профилем, сидящего у трактира посреди толпы, опираясь на свой посох. Он напомнил ему благородного свинопаса Евмея из Итаки, описанного Гомером в «Одиссее» [11. 242 – 243].

Тем не менее, число жителей постепенно росло, и в 1874 г. здесь открыли новую земскую народную школу [15. LXXXIV]. Правда, уже в 1890 г. «Арнаутская народная школа, в следствие отказа крестьян ремонтировать ее пришедшее в негодность здание, была закрыта по распоряжению земства» [16. 81]. Вскоре ее отремонтировали, и в 1895 году один учитель преподавал в ней 56 ученикам (32 мальчикам и 24 девочкам, все православные). Всего в селе было тогда 1619 жителей (787 мужчин и 832 женщины) [15. LXXXIV].

В 1890 г. в Александровке было освящено новое каменное здание Успенской церкви, которое с небольшими перестройками сохранилось до наших дней. Старое здание храма разобрали только в 1893 г. [9. 122].

На 1902 г. парафия Александровки входила в состав Маякского благочинного округа (иерей Иоанн Павловский) Одесского уезда и имела такие характеристики. Прихожан насчитывалось – 1729 человек (930 муж., 799 жен.); земли – 120 дес.; причта по штату: священник – 1, псаломщик – 1; жалование: священник – 294 руб./год, псаломщик – 98 руб./год; помещения: священник – от церкви, псаломщик – 30 руб./год на квартиру; приселки: Бугово – 2 верст, Санджий-

ка (церковно-приходская школа) – 12 верст; Кондрашева – 4 в., Чубаевка – 13 в., Барабой – 23 в., немецкие колонии (имеется в виду их православное население): Алексеевка (Александрогильф), Ксениевка (Клейн-Либенталь), Мариинское (Гросс-Либенталь, Великодолинское).

По отчету Одесской уездной земской управы за 1904 г., в приход Свято-Успенской церкви входили: село Александровка, хутора Санжейские, Барабойские, Бугов (кордон), Ксениевка, Мариинское (ГроссЛибенталь), всего – 1810 чел. (960 муж. и 850 жен.) [17. 158]. В 1906 г. общее количество дворов в приходе было 235, прихожан насчитывалось 1781 чел. (941 муж. и 840 жен.). В состав парафии входили хутора: Буговкордон – 3 версты (27½ дворов: 110 муж. и 107 жен.); Санджийские – 13 верст (10 хуторов; 53¼ дворов: 213 муж. и 176 жен.); Барабойские – 16 верст (12 хуторов; 36½ дворов: 147 муж. и 125 жен.). Села: Мариинское – 3 версты (3¾ дворов: 15 муж. и 14 жен.); Ксениевка – 1½ версты (4 двора: 16 муж. и 12 жен.); Алексеевка – 13 верст (2½ двора: 10 муж. и 9 жен.).

При церкви действовала земская сельская школа, в которой обучалось уже 105 детей (65 м. и 40 д.), а Закон Божий читал священник С. Д. Фащевский (Прил. 1). Капитал церкви состоял из 926 руб. 22 коп., а причта – 100 руб. Парафия Александровки Калаглейской волости, полицейского округа г. Овидиополя владела земельным участком в 169 дес. и 1686 кв. саженей. Земля для причта состояла из участка в 155 дес. 409,25 кв. саженей, в том числе 34 дес. 1201,25 кв. саженей лимана и неудобной земли, а также 1500 кв. саженей земли усадебной. В штат причта входили упомянутый священник (с окладом 294 руб./год) и псаломщик И. М. Ткач (98 руб./год) – 49 лет, домашнего образования; в семействе жена и дети: 27, 22, 18, 16 и 21 г. В должности с 1884 г., в Александровской церкви с 1896 г. [18. 82 – 83].

В отчете Одесской уездной земской управы за 1909 г. здесь были отмечены те же села и хутора, но число прихожан Успенской церкви увеличилось до 2005 человек (1030 муж. и 975 жен.). В 1908 - 1909 гг. при Александровской школе был устроен сад площадью около 1600 кв. м, разбитый на три части: декоративную, школку плодовых деревьев, фруктовый сад [19. 32 – 33]

В те годы прихожанами церкви были известные в крае люди. В конце XIX – начале XX в. на восточной окраине Александровки, на берегу Сухого лимана находилась дача Г. Г. Маразли – городского головы Одессы в 1878-1895 гг. (240 дес.), который наверняка не один раз посетил Успенскую церковь. После его смерти 01.05.1907 г. на этой даче размещалась летняя детская колония общества защиты детей, которые тоже молились в здешнем храме [20. 4].

В 1911 - 1912 гг. среди землевладельцев с. Арнаутское Одесского уезда отмечены Александра Ивановна Биязи (50,5 дес.) и Павел Иванович Биязи (108,75 дес.), который связан с историей церкви напрямую [21. 154]. Он родился около 1854 г., был старостой Свято-Успенской церкви и почетным гражданином г. Одессы. 06.12.1903 г. его наградили медалью «За усердие» для ношения на груди на Анненской ленте [22.8].

В мае 1922 г. советская власть решила произвести изъятие церковных ценностей. О том, что тогда забрали в церкви с. Александровки Карло-Марксовской волости Одесского уезда свидетельствует протокол, подписанный представителями уездного начальства, уполномоченными от верующих и иереем В. Н. Славво. В нем числятся: «дарохранительниц сер. – 2; евангелий серебр. – 3 (с наклейкой из серебра); чаш (потиров) – 2; звездиц сер. – 3; ложиц сер. – 5; ковшичков серебр. – 2; тарелочек серебр. – 5 (блюдечек); напрестольных крестов серебр. – 4 (один с подставкой): кадил сер. – 2; лампад сереб. – 12; подсвечников фраже – 7; подвесок серебр. – 18; дискосов сер. – 3; венчиков серебр. – 11; копья металлич. – 2; трикирий серебр. – 1; риз иконных – 25 весом I п. 25 фунт.; серебряных денег – 70 руб. 10 коп. Как видим, серебра в изделиях и монетах было украдено не менее 3 пудов (до 50 кг). Всего же по волости в храмах разных конфессий собрали до 200 пудов серебра и 4 фунта золота [23. 34].

Но и после этого давление на церковь не прекратилось. 3 июля 1924 р. Одесский губисполком издал постановление «Об обязательной регистрации служителей культа по месту жительства». В нем говорилось: 1. Обязать служителей культа всех видов и направлений, как состоящих на службе в ре-

лигиозных и монастырских общинах, так и заштатных, в том числе и проповедников сект и монахов ликвидированных монастырей (иеромонахов), поскольку таковые фактически занимаются исполнением религиозных треб, явиться на регистрацию по месту своего жительства; 2. Проживающие в губернском городе регистрируются в Губадминотделе, в окружных городах – в окрадминотделе, остальные, проживающие в сельских местностях, регистрируются в местных райисполкомах; 3. Срок регистрации – месяц со дня издания настоящего постановления. Не освобождаются от явки на регистрацию служители культа, которые когда-либо и где-либо до настоящего времени подвергались регистрации. Уклонение от регистрации влечет за собой административное взыскание – штраф до 300 рублей, арест на 3 месяца или принудительные работы на тот же срок». К постановлению прилагался список иереев, среди которых числился священник Успенской церкви В. Н. Платонов [24. 480 – 481].

В те годы власть иногда выдавала настояшие перлы антирелигиозной пропаганды, о чем свидетельствует тайный циркуляр Окружного исполкома от 2 октября 1924 г. В нем говорилось: «Враховуючи посилення активності церковників, яке спостерігалося на протязі останнього часу, з наступом весняного періоду треба чекати з боку селянства клопотань про дозвіл влаштування хресних ходів для освячення криниць, ставків, полів (царини). Ці клопотання, не дивлячись на посилання в них на традиції, все ж слід урахувати як наслідок впливу духівництва. Маючи на увазі, що адміністративні заходи в справі зменшення впливу духівництва на селянство не можуть бути визнані як ґрунтові моменти при вирішенні питання, а навпаки, заборону влаштування хресних ходів, без сумніву, буде використано для зворушення незадоволення селянства, пропонується у всіх випадках, коли клопотання надходять від селянства, в дозволі не відмовляти… Цю роботу треба проводити так, щоб в день влаштування хресного ходу в той час в даному населеному пункті було влаштовано, наприклад, засідання сільради з участю членів комнезама і всього активу, пристосову-

ючи скликання великої частини населення на збори і на цьому засіданні усунути зазначені вище моменти» [24. 482 – 483].

Описанные действия режима привели к тому, что некоторые церкви края в 1923-1924 гг. начали приходить в упадок. Храмы немцев-колонистов и греков были закрыты в 1930-е гг. Что касается Успенской церкви, то в ее здании с 1933 по 1941 г. располагался сельский клуб.

Хотя у нас нет данных о репрессиях непосредственно против иереев Успенской церкви, зафиксировано два случая таких действий по отношению к их наследникам. Первый из них связан с «делом священников Приднестровья», по которому 15.03.1938 г. был арестован Э.К. Сурмели (1861 г.р.) – внук одного из первых настоятелей храма. Согласно выписке из протокола заседания тройки при УНКВД по Одесской обл. от 23.03.1938 г., «уроженец села Александровки Одесского района, русский, гражданин СССР, без определенных занятий, служитель культа – поп, в 1930 г. имел собственных 40 дес. земли, арестовывался органами НКВД два раза. Являлся членом повстанческой контрреволюционной организации духовенства, среди населения проводил контрреволюционную пораженческую агитацию, также говорил, что колхозники должны уходить из колхозов и выступить против советской власти». Тройка постановила: «Сурмели Эммануила Константиновича – РАССТРЕЛЯТЬ. Подпись секретаря тройки Филимонова» (Рис. 2). Такие приговоры были вынесены еще 12 иереям. 28.03.1938 г. шесть из них расстреляли в Одесской тюрьме. Установлено, что Э. К. Сурмели служил с 1886 г. в Михайловской церкви села Погребы Тираспольского уезда псаломщиком, потом священником, а после Октябрьского переворота – в церкви Покрова Пресвятой Богородицы с. Малаешты того же уезда. В 1937 г. его сначала выслали «из погранзоны» в г. Первомайск Одесской области, где он вместе с собратьями работал на тарной базе и в подобных местах до самого ареста. 22.01.1957 г. Э. К. Сурмели реабилитировал Президиум Николаевского областного суда [23].

Второй случай связан с сыном иерея Ф. Ф. Чемены – Вик-

тором (28.10.1878 – 14.08.1950). Он окончил Одесскую духовную семинарию (в 1898 г.) и Киевскую духовную академию (в 1902 г.). Служил учителем, директором гимназии в Ананьеве (1917-1919 гг.), рукоположен во священника 17.04.1922 г. Его арестовывали в 1919 и в 1927 гг., но не осудили. В третий раз он был арестован 18.02.1931 г. по обвинению в «образовании Одесской контрреволюционной организации церковников, ставивших своей целью свержение советской власти». На тот момент жил с женой (Екатериной Васильевной, 46 лет, стоматологом) в Одессе. Решением заседания тройки от 14.09.1931 г. приговорен к заключению в концлагерь сроком на 5 лет, но при утверждении приговор смягчили. Согласно постановлению Особого Совещания, при Коллегии ОГПУ УССР от 03.11.1931 г. священник В. Чемена приговорен к заключению в концлагерь сроком на 3 года и выслан на Беломорканал. Центр оперативно-справочной картотеки МВД СССР на прокурорское требование по проверке от 04.11.1958 г. сообщил, что 22.07.1933 г. священник был освобожден досрочно. Во время оккупации Одессы румынами протоиерей В. Ф. Чемена служил священником церкви св. Кирилла и Мефодия, занимался преподаванием, инспектором отдела религиозных культов Дирекции культуры. После войны был ректором Одесской духовной семинарии (1946 - 1950 гг.) [24. 502].

В дни обороны Одессы 1941 г., когда линия фронта проходила по Сухому лиману, в результате артиллерийских перестрелок колокольня храма была повреждена советским снарядом. Во время румынской оккупации колокольню восстановили, богослужения возобновили. Священник В. Н. Славво, псаломщик И. Корнилов, певчий В. Антонов служили в Успенской церкви в годы войны. После войны власти не закрывали церковь до 03.07.1962 г. [24. 314 – 315].

Второе возрождение Свято-Успенской церкви Александровки началось 14 августа 1990 г., когда началось восстановление здания. С 10 мая 1991 г. его настоятелем является протоиерей Михаил Харабара, благодаря стараниям которого храм по сути восстал из пепла (Рис. 3-5).

Определение возраста парафии Свято-Успенского храма

с. Александровка (Арнаутское), установленное от времени освящения ее первого, несохранившегося здания, является условным. Дата эта может быть удревнена, по крайней мере до 1804 г., хотя для этого следует найти документы, свидетельствующие о том, что в это время в Одесском Греческом батальоне служба велась в переносной походной церкви.

В заключение приведем список иереев-настоятелей (Прил. 1), и церковнослужителей – дьяков, пономарей (Прил. 2). Это коллективный труд, так как в нем использованы данные Л. Белоусовой, В. Михальченко, И. Каранфилова, авторов статьи и др. [4.; 7; 14.; 24.; и др.]. Хотя в этом перечне практически нет хронологических перерывов, он далек от совершенства, так как биографии многих иереев до сих пор неизвестны. В еще большей степени сказанное относится к списку церковнослужитлей, а также к перечню церковных старост-ктиторов, который еще предстоит составить.

Приложение 1

Священники Свято-Успенского храма
с. Арнаутское - Александровка
1808-1810

иерей ***Сериго Константин*** – штатный священник греческого Одесского пехотного батальона

1814 – 25.12.1856 гг.+ (возможно, с перерывом)

иерей ***Сурмели Эммануил Лукьянович*** (1788-1856). Родился в купеческой семье, в семинарии не обучался. В духовное звание принят 09.02.1808 г. и определён стихарным дьячком к Одесскому Греческому Свято-Троицкому храму. В сан священника рукоположен 31.01.1814 г. и назначен к Успенской церкви «дворянского военно-греческого селения Барабой (Александровка)». Награжден: черной и зеленой скуфьями (1814 г.), камилавкой (1816 г.), набедренником.

Жена: Варвара Афанасьевна (1794 г.р.) – дочь дворянина Афанасия Ятро. Дети: Наталия, Екатерина, Григорий (1829 г.р., пономарь той же церкви с 1847), Александра, Мария, Елизавета, Константин (отец священника Э. К. Сурмели 1861 г.р., расстрелянного в 1938 г.), Лука, Елена, Варвара.

25.12.1856 – 25.01.1857

иерей ***Паномарёв Феодор***. Возможно, что он же в 1872 г. служил в Крестовой Архиерейской церкви при Архиерейском доме в Одессе.

26.02.1857 – 26.03.1857

иерей ***Гордиевский Яков Герасимович*** (1823 – 15.02.1859). Родился в семье дьячка Николаевской соборной церкви г. Овидиополя Герасима Филипповича и Параскевы Ивановны. Диакон Преображенского собора в Одессе (1845). С июня 1857 г. священник в той же церкви Овидиополя, законоучитель приходского училища. Похоронен там же возле храма, но могила не сохранилась. Награжден: скуфьей (1857).

Братья: Иоанн (1819 - ?) и Лев (? 1826(30) – 26.07.1908) – священники. Жена: Анна Антоновна. Дети: Иоанн Горди (1851-1925 гг., оперный певец и педагог), Вера и Павел.

30.03.1857 – 1863

сакелларий иерей ***Шепелев Филипп Саввович***.

15.03.1863 – 10.07.1872

иерей ***Чемена Федор Федорович***. Родился в Подольской губернии в семье священника. Обучался в Подольской духовной семинарии, а затем переведён в Херсонскую семинарию, которую окончил в 1861 г. со званием студента. В том же году был определён учителем в Сиротсковоспитательное училище при Одесском Архангело-Михайловском женском монастыре. В сан священника рукоположен 21.01.1862 г. и назначен к Успенской церкви с. Ульяновки Херсонского уезда. С 15.03.1863 г. переведён к Успенской церкви с. Александровки. Награжден: набедренником, скуфьей.

Брат: протоиерей Мартирий Федорович Чемена – ректор Одесской духовной семинарии (12.11.1868 – 1900 гг.). Жена: Наталья Михайловна. Дети: Нимфодора, Надежда, Мария, Наталья, Сергий, Юлия, Виктор (1877 – около 1950 г.; священник, репрессированный в 1931 г., ректор Одесской духовной семинарии в 1946 – около 1950), Александра.

1872 – 1877

иерей ***Ненно Мина (Минай) Николаевич***. Сын протоиерея Николая Миновича Ненно – настоятеля Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви (с 1850). Обучался в Одесской духовной семинарии, откуда был уволен после 2-го класса.

Сначала служил диаконом в церкви Святой Мученицы царицы Александры при Одесском институте благородных девиц. В 1872 г. переведён к Успенской церкви с. Александровки.

Дети: Николай (1866 г. р.), Екатерина (1868 г. р.) и Мария (1870 г. р.).

1879 –12.07.1898

иерей ***Вышегородский Михаил Андреевич***. Убит, похоронен к востоку от алтарной части Успенской церкви, могила и часть надгробия сохранились.

08.08.1898 – 11.02.1902

иерей ***Загардан Иоанн Ефимович*** (ок. 1864 – ?). Окончил Кишиневскую духовную семинарию по 2-му разряду. В сан священника рукоположен 27.07.1886 г. и назначен к Успенской церкви с. Климауцы Сорокского уезда Бессарабской губ. В 1887 г. принят в Херсонскую епархию к Михайловской церкви м. Ковалёвки Одесского уезда, где заведовал церковно-приходской школой. С 20.06.1898 г. переведён к Александро-Невскому храму в с. Дымовку Херсонского уезда, откуда 08.08.1898 г. был определен к Успенской церкви с. Александровки. С 1902 служил священником Павло-Николаевской церкви Одессы. Награждён: набедренником, скуфьей, камилавкой.

Брат: Григорий (1870 – ?) – диакон Херсонской епархии. Жена: Александра.

15.02.1902 – 24.05.1911

иерей ***Фащевский Симеон Диомидович*** (ок. 1867 – ?). Родился в семье священника Диомида Николаевича (184 - ?). Обучался в гимназии, а в 1884 г. был принят во 2-й класс Одесской духовной семинарии, которую окончил в 1889 г. по 2-му разряду. Обладал «хорошим живописным художественным талантом», в юношестве выполнил несколько портретов архиепископа Херсонского и Одесского Платона (Городецкого). В 1889 г. рукоположен в сан священника и определён к церкви с. Ульяновки Херсонского уезда, где был законоучителем в церковно-приходской школе. В 1893-1899 гг. служил в Свято-Николаевском храме в с. Остаповке Херсонского уезда, избирался председателем церковно-приход-

ского попечительства. С 20.04.1900 г. переведён в Одессу к Павло-Наталиевской церкви при училище слепых на Французском бульваре. С 1901 г. служил там же законоучителем в 76-м народном училище. С 15.02.1902 г. назначен к Успенскому храму с. Александровки, откуда 26.04.1911 г. переведён в Вознесенскую церковь с. Катаржино Тираспольского уезда (преподавал Закон Божий). С 02.10.1914 г. определён к Софиевскому храму в с. Софиевку Александрийского уезда. С 23.02.1915 г. переведён в ведомство протопресвитера армии и флота и в 1917 г. назначен священником 161-го Александропольского пехотного полка. 16 июня того же года был ранен в грудь во время атаки с передовой цепью. Награжден: набедренником (1905 г.), камилавкой, орденом св. Анны 3-й ст. с мечами и бантом, орденом св. Анны 2-й ст. с мечами, орденом св. Владимира 4-й ст. с мечами, солдатским Георгиевским крестом «за подвиг 25 июня 1917 г. у с. Яблонка» (№ 1.095.943).

29.05.1911 – 10.12.1911 гг.

протоиерей ***Пчелкин Илия Филиппович*** (18.07.1855 – после 1917). В 1876 г. окончил Рязанскую духовную семинарию и поступил в Киевскую духовную академию, откуда с 14.01.1878 г. был уволен по состоянию здоровья. В мае того же года назначен преподавателем русского языка в Касимовское духовное училище. В сан священника рукоположен 31.08.1880 г., после чего служил в двух церквях Рязанской губ. и в приходском училище. С 16.09.1885 г. принят в Херсонскую епархию и назначен священником в Михайло-Семёновский детский приют благотворительного Одесского женского общества. С 1.01.1886 г. определён законоучителем в Одесское городское 6-классное училище «Эфрусси», где служил до 1907 г. С 1901 г. был духовным следователем церквей 1-го Одесского округа. С 05.12.1906 г. определён настоятелем Всесвятского кладбищенского храма в Одессе, а 18.05.1908 г. возведён в сан протоиерея. С 26.04.1911 г. назначен настоятелем Успенской церкви с. Александровки, откуда с 10.12.1911 г. был уволен за штат по болезни. С 19.09.1914 г. утверждён духовником Одесской духовной семинарии, в 1917 г. – там же. Овдовел до 1905 г. Награждался: набедрен-

ником, скуфьей, наперсным крестом, палицей, орденом св. Анны 3-й ст.

Брат: Григорий (1861 - ?) – протоиерей. Дети: Николай (священник), Агния, Владимир.

26.12.1911 – 10.02.1912

иеромонах Успенского Одесского монастыря ***Палладий*** – временно исполнял обязанности священника.

18.02.1912 – 1922(3) и октябрь 1941 – 1947(8)

иерей ***Славво Василий Николаевич***. В 1894 г. окончил курс Одесской духовной семинарии по 1-му разряду, удостоен звания студента. Около 1915-1917 гг. был священником церкви Рождества Богородицы с. Роксоланы.

1922(3) – 1930

иерей ***Платонов Владимир Николаевич*** (1864 – ?).

28.05.1949 – 07.09.1949

иерей ***Кузнецов Алексей Афанасьевич*** (07.03.1864 – 05.02.1956). Родился в Одессе в мещанской семье. Оставшись сиротой, обучался в Михайло-Семеновском сиротском доме, где окончил 4 класса. С 01.02.1897 г. назначен псаломщиком к Одесской кладбищенской церкви во имя Всех Святых, где служил в течение 21 года. С 27.10.1919 г. переведен к кафедральному Спасо-Преображенскому собору. В сан диакона возведен 07.05.1920 г. и оставлен при соборе. С 07.05.1922 г. переведен к Сретенской церкви. В сан священника (обновленческого) рукоположен 18.02.1929 г. и определен к Свято-Троицкому храму с. Коблево. С 1932 г. работал санитаром в Одесской гор. больнице. С 1942 г. служил при разных церквях, с 28.05.1949 г. переведен к Успенской церкви с. Александровки. С 07.09.1949 г. служил еще при трех церквях. Скончался в Одессе.

Жена: Ефросинья Афанасьевна (1971 – после 1956). Дети: Сергей – артист Одесской оперы. В 1940-х гг. служил субрегентом Архиерейского хора.

1952 – 3.07.1962

иерей ***Бабинин Александр Артёмович*** (1928 – 1972). Родился в г. Камске Красноярского края. В 1952 г. окончил Одесскую духовную семинарию и был определён священником к Успенской церкви с. Александровка, где служил до

закрытия храма 03.07.1962 г. После этого определён священником к строящейся кладбищенской церкви г. Балта, возвёл храм, в котором служил до 1967 г., когда был переведён священником к церкви с. Благоево Одесской обл., где служил до 1969 г. Тогда же, после болезни, вернулся с семьёй в Александровку, где духовно помогал жителям села.

14.08.1990 – январь 1991 г.

протоиерей ***Горбатюк Алексей.***

17.01.1991 – 10.05.1991

иерей ***Чебан Василий.***

с 10.05.1991 г.

протоиерей ***Харабара Михаил.***

Приложение 2

Церковнослужители Свято-Успенского храма села Александровка (1814-1949 гг.)

1814 –1816 гг.

дьяк ***Коко Георгий.*** Родился в 1774 г.

1817 г.

дьячок ***Флеохари Димитрий.***

1818 – 1836(7) гг.

диакон ***Галанос*** [Голоносов] ***Константин.*** В 1821 г. служил диаконом в Успенской церкви с. Александровки (Арнаутовки). В 1842 г. – настоятель Успенской церкви в с. Аджиголе Одесского уезда. В 1850 г. служил при Одесском Михайловском храме на Молдаванке.

Жена: Мария Яковлевна. Дети: Елена, Екатерина, Георгий, Алексей, Димитрий (1831 – после 1900) – священник Херсонской епархии, Иоанн, Елена, Александра.

15.02.1839 – 1840(1)

указной пономарь ***Ламзакий*** [Ламзаки] ***Петр Дмитриевич*** (1813(4) – 1883).

Жена: Елена Федоровна. Дети: Дмитрий (1841 – ?) – диакон, Дамиан (1842 – ?).

16.01.1843 – 1846

указной дьячок ***Якомо Яни.*** Родился в 1798 г., турецко-

подданный. Принят в духовное звание 1843 г. архиепископом Херсонским и Таврическим Гавриилом, и им же определен дьячком к Успенской церкви в с. Александровка.

Жена: Зиновия Дмитриева (45 лет). Дети: Параскева (11 лет).

18.03.1844 – 08.12.1845

дьячок ***Аранкевич Хрисанф Саввович*** (1822 – ?). Родился в семье пономаря Херсонской епархии Саввы Павловича и Ирины Алексеевны. Обучался в Тираспольском духовном училище, откуда был уволен из 2-го класса и допущен исполняющим должность псаломщика при Николаевской церкви с. Николаевка Одесского уезда, а с 18.03.1844 г. – к Успенской церкви с. Александровки на вакансию дьячка.

Жена: Марфа Яковлевна. Брат: Иван (1845 – ?) – дьячок. Дети: Анастасия, Иулиания, Елена.

1846 – 02.12.1847

диакон ***Мякенко Николай Корнилович*** (1828(9) – 03.07.1899). Родился в семье священника. После окончания Одесского духовного училища 30.07.1845 г. был определён пономарем к Успенской церкви с. Беляевки Одесского уезда. В 1846 г. переведён к церкви с. Барабой (Александровки) того же уезда. С 2.12.1847 по 29.03.1880 г. служил в разных церквях дьяком, а также экономом в Одесском епархиальном женском училище. Похоронен на Одесском Старом Христианском кладбище у часовни.

Жена: Елена Зиновьевна (1833(4) – ?), урожд. Марченко. Дети: Михаил, Ксения, Аркадий (1865 – ?) – диакон, Ксенофонт (1872 – ?) – диакон, Неонила – учительница.

24.02.1848 –11.07.1855

указной пономарь, дьячок ***Сурмели Григорий Эммануилович*** (1829 – ?). Родился в семье священника (см. выше).

Брат: Константин (1837 – 1908) – диакон.

1852 – ? гг.

дьячок ***Матфеев Георгий***.

24.11.1854 – 1856

дьячок ***Михо Феодор.***

? – 1856 гг.

дьячок ***Гордиевский Василий Герасимович*** (1825 – ?). Ро-

дился в семье дьячка Николаевской соборной церкви Овидиополя Герасима Филипповича и Параскевы Ивановны.

Братья: Яков (1823 – 15.02.1859) и Лев (1826(30) – 26.07.1908) – священники.

1857 – 20.11.1862 гг.

диакон ***Демишев Захарий Саввович*** (1815 – ?). Родился в семье протоирея. Обучался в Екатеринославской духовной семинарии, откуда в 1825 г. был уволен из нижнего отделения, а позже был зачислен в штат при епископе Гаврииле (Розанове). В 1833 г. определен дьячком к Николаевскому собору Бахчисарая, где 03.04.1833 г. был назначен надзирателем за учениками при Бахчисарайском приходском училище. В 1849 г. был переведён к Троицкой Греческой церкви г. Симферополя и назначен учителем в греческое училище. В 1852 г. переведён диаконом к Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви, а в 1857 г. – к Успенскому храму с. Александровки, откуда 05.05.1860 г. был удалён. С 20.11.1862 г. вновь определен к Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви на пономарскую вакансию, а с 30.03.1870 г. зачислен заштатным диаконом при этом же храме. С 31.05.1870 г. утвержден штатным диаконом, в 1882 г. – в той же должности. Награжден: бронзовая медаль на Андреевской ленте в память войны 1853-1856 гг. Овдовел до 1875 г.

30.06.1857 – 31.12.1857

дьячок ***Верго (Вериго) Григорий***.

1860 – 24.03.1865

диакон ***Иванов Иоанн Дамианович*** (1810 – после 1877). Родился в семье священника Успенской церкви с. Большого Буялыка Дамиана Иоанновича (? – до 1850) и Ирины Степановны (? – после 1850) Ивановых. В 1833 г. определен пономарем к Успенской церкви колонии Большого Буялыка Одесского уезда. В сан диакона возведен в 1839 г. и назначен к Рождества-Богородицкой церкви с. Катаржино Тираспольского уезда. В 1853 г. переведен к Успенскому храму в предместье Одессы с. Татарку на вакансию дьячка и в том же году был уволен за штат. С того же года состоял в запрещении священнослужения и ношения рясы за «борьбу с колонистом Жеком, вследствие чего последний умер». В 1854 г.

определен пономарем к Архангело-Михайловскому храму с. Бузиново Тираспольского уезда, а в 1857 г. переведен к Свято-Троицкой церкви с. Троицкого Одесского уезда. В 1857 г. назначен пономарем к Георгиевской церкви предместья Одессы с. [Великого] Дальника, откуда в том же году был уволен за штат «за дерзость и непослушание начальству». В 1859 г. определен временно к Иоанно-Предтеченскому храму в с. Малый Буялык Одесского уезда, а в 1860 г., после разрешения служить, был назначен пономарем к Успенской церкви с. Александровки, откуда с 24.03.1865 г. был отлучен «за строптивость, непослушание и крайнюю самоправность по должности». С 04.05.1865 г. по прошению определен к Николаевскому храму в с. Михайловку Александрийского уезда на вакансию дьячка. С 23.06.1865 г. переведен пономарем к Георгиевской церкви предместья Одессы с. Дальника, 18.12.1871 г. уволен за штат.

Брат: Логин (1815 – до 1873) – диакон Херсонской епархии. Сестры: Дарья Дамиановна (1816 – ?), Марфа (1823 – ?), Магдалина (1825 – ?), Елена (1828 – ?). Жена: Ирина Константиновна (1814 – до 1875). Дети: Ирина (1837 – ?), замужем за дьячком Добровольским Павлом Ивановичем; Василий (1840(2) – ?); Петр (1844 – ?) – священник, в 1875 г. служил в Таврической епархии; Стефан (1848 – ?) – псаломщик, в 1875 г. служил в Таврической епархии.

15.09.1885 – 08.11.1886

псаломщик ***Яковчик Стефан.***

10.11.1886 – 30.03.1896 +

псаломщик ***Парвов Александр Васильевич.***

31.03.1896 – 1907(8)

псаломщик ***Ткач Иоанн.***

27.10.1908 – 19.10.1909

псаломщик ***Белоненко Константин.*** В 1901 г. окончил Одесское духовное училище, а в 1908г. – Одесскую духовную семинарию по 1-му разряду. С 12.09.1908 г. определён псаломщиком к Иоанно-Богословской церкви с. Ахмечетки Ананьевского уезда, откуда 27.10.1908 г. был переведен к Успенскому храму в с. Александровку.

1910 – 15.05.1911

псаломщик ***Парабин Исидор.***

02.07.1911 – 29.01.1914 гг.

псаломщик ***Спасов Антонин Петрович.*** Родился в семье священника. В 1911 г. окончил Одесскую духовную семинарию по 2-му разряду. С 1911 г. определён псаломщиком к Успенской церкви в с. Александровку (Арнаутское) Одесского уезда. С 29.01.1914 г. переведён к Одесскому Николаевскому храму при доме Трудолюбия, где в октябре 1914 г. был рукоположен в сан священника, и с 2.10.1914 г. назначен 2-м священником к Успенской церкви с. Каменки-Константиновки Херсонского уезда. В 1915 г. исполнял пастырские обязанности в воинских частях. Награждён: набедренником (1915).

29.01.1914 – 18.03.1914

псаломщик ***Желобенко*** [Жолобенко] ***Леонид.*** В 1910 г. окончил Одесскую духовную семинарию по 2-му разряду. С 11.08.1910 г. определён псаломщиком к Одесской Свято-Николаевской Портовой церкви. С 11.01.1911 г. назначен 1-м псаломщиком к Успенскому храму с. Слободзеи Тираспольского уезда, 19.12.1913 г. был уволен по прошению. С 29.01.1914 г. определён псаломщиком к Успенской церкви с. Александровки, в 18.03.1914 г. был уволен от этого места по прошению.

18.03.1914 – 25.03.1916

диакон ***Корчинский Георгий Евфимиевич*** (1877 – ?). Родился в семье псаломщика Ефимия Прокопьевича (1827 – ? гг.). Обучался в духовном училище, откуда был уволен из 3-го класса и с 17.11.1894 г. определен и. д. псаломщика к Успенской церкви с. Большого Буялыка Одесского уезда, откуда 19.01.1896 г. был уволен по прошению. С 13.05.1897 г. назначен и. д. псаломщика к Николаевскому собору Бобринца Елизаветградского уезда, а 17.09.1899 г. был переведен к Успенскому храму Ананьева. С 19.04.1901 г. определен к Рождества-Богородицкой церкви с. Граденицы Одесского уезда, а 24.07.1908 г. переведен к Николаевской Забалковской церкви г. Херсона. В 1913 г. служил в Покровском храме с. Диковке Александрийского уезда, откуда с 09.03.1913 г. был переведен к Богоявленской церкви пос. Богоявленска на вакансию

2-го псаломщика. С 18.03.1914 г. определен к Успенской церкви с. Александровки. В сан диакона возведен 25.03.1916 г. в Одесском Спасо-Преображенском соборе и с 09.1916 г. был назначен 1-м псаломщиком к Одесской Успенской церкви, где позже был назначен на вакансию диакона. С 01.11.1916 г. преподавал пение в 4-й мужской гимназии и руководил ученическим хором. С 15.05.1917 г. переведен к Михайловскому храму на вакансию диакона.

21.07.1916 – 05.08.1916

псаломщик ***Копылов Василий.*** В 1910 г. окончил Одесское духовное училище, а в 1916 г. – Одесскую духовную семинарию по 2-му разряду. С 17.05.1916 г. определён псаломщиком к Крестовоздвиженской церкви предместья Одессы с. Дальника, откуда 21.07.1916 г. был переведен к Успенскому храму в с. Александровку на такую же вакансию, с 05.08.1916 г. по прошению уволен от занимаемой должности.

19.08.1916 – 15.10.1917

псаломщик ***Рыжик Роман Романович.*** В 1916 г. окончил Одесскую духовную семинарию по 1-му разряду и с 17.05.1916 г. определён псаломщиком к Рождества-Богородицкой церкви предместья Одессы Усатовых хуторов. С 19.08.1916 г. назначен к Успенскому храму в с. Александровку, откуда с 20.03.1917 г. был переведён к Татианинской церкви с. Хощеватого Александрийского уезда, но другим постановлением от 17.04.1917 г. был оставлен на прежнем месте.

20.02.1918 – ?

псаломщик ***Корольчук Венедикт.*** В 1918 г. служил псаломщиком при Рождества-Богородицкой церкви в предместье Одессы с. Усатовых Хуторах, откуда с 20.02.1918 г. был переведён к Успенскому храму в с. Александровку.

? – декабрь 1927 г.

псаломщик ***Степанов Михаил Григорьевич.***

октябрь 1941 – 1949

псаломщик ***Корнилов Илья.***

Литература:

1. №17.320 от 19 апреля 1795 г. // Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ-1).– Т. XXIII. – СПб., 1830.

2. №17.320 от 19 апреля 1795 г. // ПСЗРИ-1. – Т. XLIII (книга штатов). – Ч. 1. – Отд. 1. – СПб., 1830.

3. Православна церква на Півдні України (1775-1781) // Джерела з історії Південної України. – Т. 4. / Упоряд. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.

4. Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви // Труды ГАОО. – Т. XXXVIII. – Ч. 1: 1799-1831, 1836. – Одесса, 2014.

5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 218. – Д. 2 (Ч. 2).

6. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Д. 1 (Ч. 3а).

7. Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII та початку XIX стол. (Поселення під Одесою). – Вісник ОКК при ВУАН.– 1930. – Ч. 3-4. – Секція для вивчення грецької меншости.

8. ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 3. – Д. 237.

9. Сапожников И. В., Белоусова Л. Г. Греки под Одессой: Очерки истории п. Александровка с древнейших времен до начала XX века. – Одесса-Ильичевск, 1999.

10. ГАОО. – Ф. 2а. – Оп. 104. – Д. 104.

11. Kohl G.G. Viaggi nella Russia meridionale di G.G. Kohl: Prima versione dal tedesco di Enrico Valtancoli Montazio. – Firenze, 1842.

12. ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 52а. – Д. 234.

13. Щеголева Л. И. Греческие рукописи, хранящиеся в Российской государственной библиотеке // Вестник церковной истории. – М., 2014. – № 1/2 (33/34).

14. Сапожников И., Аргатюк С. Александровская Свято-Успенская церковь // Черноморский маяк. – Ильичевск, 2015. – 19 сентября.

15. Ведомость о школах в Одесском уезде за 1895 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1895 г. – Одесса, 1896.

16. Отчет Одесской уездной земской управы за 1890 г. – Одесса, 1891.

17. Миляковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса, 1902.

18. Справочная книга Херсонской епархии. – Одесса, 1906.

19. Отчет Одесской уездной земской управы за 1909 г. – Одесса, 1910.

20. Сапожников И., Аргатюк С. Александровская Свято-Успенская церковь // Черноморский маяк. – Ильичевск, 2015. – 19 сентября.

21. Землевладельцы Одесского уезда // Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. – Одесса, 1912.

22. Церковные ведомости издаваемые при святейшем Синоде: Еженедельное издание с прибавлениями. – СПб., 1904 (год 17). – № 1.

23. ДАОО. – Ф. Р-99 . – Оп. 3. – Д. 745.

24. Сапожников І. В., Білоусова Л. Г. Розвиток краю у XIX – на початку XX століття: 1803-1917 роки // Край Овідія: Археологія та історія Овідіопольського району. – Одеса, 2005.

23. Интернет-ресурс: http://allin777.livejournal.com/65310.html.

24. Духовенство Одессы 1794-1925 / Автор-сост. В. А. Михальченко. – Одесса, 2012.

Одеські старожитності

Олена Синявська,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова

ДО ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ: ПОПЕЧИТЕЛЬСТВО Д. М. КНЯЖЕВИЧА (1837 – 1844 рр.)

Питання становлення та розвитку системи освіти в південному регіоні України та зокрема в Одесі привертає увагу багатьох краєзнавців. З одного боку, це можна пояснити сьогоднішніми реаліями реформування навчальних закладів, адже історія, як відомо, вчителька життя, треба лише розпізнати і відчути уроки, які вона нам пропонує. З іншого – одеська громадськість заходиться в епіцентрі ювілейних дат: у 2015 р. вже відзначили 600-річчя першої письмової згадки про населений пункт на місці сучасної Одеси та 150-річчя першого університету на півдні України – Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, в 2017 р. будемо святкувати 200 років від дня заснування університетського попередника – Рішельєвського ліцея.

Саме Рішельєвський ліцей став центральним закладом Одеського навчального округу, що був створений у 1830 р. Ідея створення навчальних округів була запозичена російським урядом з досвіду європейських країн і почала втілюватися в життя із затвердженням «Статуту університетів» і «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам», які регламентували структуру і принципи побудови освіти в країні. На початку XIX ст. було сформовано шість навчальних округів, на чолі кожного з яких знаходилися університети, що повинні були управляти всіма навчальними закладами свого округу, при радах університетів створювалися училищні комітети, а професори університетів повинні були виконувати функції методистів та інспекторів.

Навчальні заклади Одеси попервах увійшли до Харківського навчального округу, але після відкриття Рішельєвського ліцею у 1817 р. розпочалася кампанія, направлена на унезалежнення від харківського попечителя, а згодом і по створенню окремого навчального округу, який зосереджувався би навколо ліцею і у підпорядкуванні якого знаходилися б навчальні заклади всього південного краю. Це стало можливим після реформування ліцею в період директорства І. С. Орлая і за сприянням генерал-губернатора краю М. С. Воронцова.

Першим попечителем Одеського навчального округу став Никифор Федорович Покровський, який очолював округ з 1830 до 1836 р. В 1835 р. було затверджено нове положення про навчальні округи, головні зміни в якому стосувалися розширення повноважень самих попечителів. З цього часу саме попечителі ставали безпосередніми керівниками Рішельєвського ліцею і, перш за все, від їх організаторських і адміністративних здібностей залежав стан справ в навчальному закладі. Н. Ф. Покровський виявився діяльним і вмілим адміністратором, зосередивши основні зусилля на вдосконаленні системи навчання у ліцеї. Відразу після прибуття в Одесу він оглянув ліцей і провів іспити. Для обговорення заходів щодо поліпшення навчальної частини ліцею були організовані педагогічні наради за участю всіх викладачів, розпочато реформування гімназійних класів, скасовано раніше запроваджену систему навчання мовам в відділеннях окремо від інших предметів [1. 44]. В цілому Н. Ф. Покровський зміг поліпшити дисципліну в ліцеї, уважно стежив за тим, як виконують свої обов'язки викладачі, розширив обсяги викладання ряду предметів. Професор М. Н. Мурзакевич згадував, що час його попечительства характеризувався «правильним ходом навчання, який співвідносився з точно визначеними програмами, загальним порядком, суворими випробуваннями» [2. 114].

У 1837 р. Одеський навчальний округ очолив Дмитро Максимович Княжевич – серб за походженням, що народився в дворянській сім'ї в Петербурзі. Освіту отримав в Казанській гімназії, успішно перебував на державній службі, досяг

посади директора департаменту державного казначейства та чина дійсного статського радника. У цій людині вдало поєднувалися адміністративна досвідченість, великі організаторські здібності і жвавий інтерес у розвитку освіти, науки і культури.

Діяльність Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу була надзвичайно активною: він дбав про зміцнення і поширення освіти в краї, став одним із засновників та президентом Одеського товариства історії та старожитностей, відродив практику видання літературних альманахів в Одесі, став редактором видань Товариства сільського господарства Південної Росії. Заслуги Д. М. Княжевича знайшли відображення в історичній літературі, зокрема, його участь в Одеському товаристві історії та старожитностей розкривається у дослідженні В. М. Хмарського [3], а видавнича діяльність – у працях І. С. Гребцової [4]. У межах даної статті зупинимося на висвітленні внеску Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу в реформування Рішельєвського ліцею.

В 1828 р. в системі освіти Російської імперії було введено в дію «Статут гімназій і училищ повітових і парафіяльних». Необхідно було узгодити з новим статутом устрій таких навчальних закладів, як Ніжинська і Демидівська гімназії вищих наук і Рішельєвський ліцей, які мали особливі права і займали проміжне місце між гімназіями та університетами. У зв'язку з цим в комітеті навчальних закладів міністерства народної освіти був розроблений новий статут Рішельєвського ліцею, затверджений імператором Миколою I 29 травня 1837 р. [5. 205 - 206], що мав на меті наблизити ліцей до університету як за складом дисциплін і способом викладання, так і за структурою.

Розглянемо докладніше специфіку структури реформованого ліцею. Ліцей остаточно відокремився від гімназії, однак зв'язок між ними залишився, оскільки обидва заклади й надалі очолювала одна людина – директор ліцею, а гімназія вважалася закладом для підготовки юнаків до вступу в ліцей. До того ж гімназія працювала в приміщенні ліцею і стала першою в Одесі гімназією – Рішельєвською.

Органами управління ліцеєм були Рада та Правління, де головував директор. До обов'язків Ради ліцею входили: обрання професорів і ад'юнктів; складання розкладу курсів і розподіл навчальних годин; обговорення заходів по вдосконаленню викладання; розгляд методик і посібників, які використовувалися в навчанні; розпорядження навчальними і допоміжними засобами (бібліотекою і кабінетами). До складу Ради входили, крім директора, інспектор і всі професори. До складу Правління, яке займалося переважно господарськими та юридичними справами, входили попечитель навчального округу, його помічник, директор та інспектор ліцею.

За статутом ліцей складався з двох відділень — юридичного і фізико-математичного. На юридичному відділенні викладалися такі предмети, як латина, римське право, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, а на фізико-математичному – чиста і прикладна математика, фізика і фізична географія, природнича історія, хімія, технологія, комерція. Загальними для студентів обох відділень предметами були: філософія, російська словесність, загальна і російська історія, загальна і російська статистика.

Загальний термін навчання в ліцеї дорівнював 3 рокам, складався з трьох курсів та розподілявся на півріччя (семестри). Вступні іспити і прийом до числа студентів відбувалися перед початком чергового академічного року, що розпочинався з 1 серпня. Канікули («вакації») призначалися двічі на рік: влітку з 20 червня по 1 серпня, а взимку з 20 грудня по 12 січня. Академічний рік закінчувався урочистим актом; тут виголошувалися наукові промови викладачів, зачитувався річний звіт про стан справ ліцею, випускники отримували атестати, відбувалося нагородження студентів медалями за наукові твори.

Новий Статут запроваджувався в дію з 1 січня 1838 р. Безпосереднім втіленням його в життя займався попечитель Д. М. Княжевич. По прибуттю в Одесу, після уважного ознайомлення зі станом справ в ліцеї, Д. М. Княжевич переконався, що устрій навчального закладу відповідно до нового статуту вимагає численних уточнень, змін та доповнень, які

повинні поступово підготувати ліцей до перетворення в університет.

Але перш ніж приступити до справи перетворення, новому попечителю належало витримати боротьбу зі страшною епідемією – чумою, що в черговий раз виникла в Одесі в серпні 1837 р. За згадками сучасників, як тільки було підтверджено поширення хвороби, «Княжевич замкнувся з деякими професорами, вчителями гімназії і пансіонерами в будівлі ліцею та в той час, коли в місті була паралізована вся діяльність, вона в стінах ліцею не тільки не припинялася, але і не слабшала: вчення йшло своїм звичайним порядком і в квартирі попечителя йшли розмови, пожвавлені його власною участю; часто збирав він навколо себе вихованців гімназії, влаштовував гри, в яких сам брав участь, оживляючи всіх своєю простотою і веселістю» [6. 10].

У 1840 р. проведена реформа навчальної частини ліцею. Згідно з пропозицією попечителя, тривалість лекції в ліцеї, за зразком університетів, була обмежена однією годиною, а післяобідні заняття були скасовані. 25 лютого того ж року видано «Правила, которыми должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов каждого» [7], у вступній частині яких відзначалося, що ліцей, як вищий навчальний заклад, має прагнути до університетського рівня викладання наук, а викладачі повинні не тільки повно і злагоджено викладати предмети відповідно до останніх наукових досягнень, а й дбати про засвоєння матеріалу слухачами, розвиваючи їх розумові здібності. З мемуарів ліцеїстів відомо, що на лекціях слухачі складали журнали, з читання яких розпочиналася кожна чергова лекція; з журналів укладалися так звані «записки», тобто повні конспекти лекцій, які достатньо було вивчити напам'ять, щоб успішно скласти іспит.

Рада і попечитель приділяли увагу також удосконаленню системи оцінки знань ліцеїстів. У червні 1839 р., напередодні чергових іспитів, Радою були складені і прийняті до виконання «Правила для перевода студентов Ришельевского лицея с одного курса на другой и для выпуска оканчивающих полный курс обучения», а також вперше були регламентова-

ні норми поведінки і обов'язки студентів – у документі «Правила для студентов Ришельевского лицея».

Д. М. Княжевич подбав про розширення кола предметів, які викладалися в ліцеї: в 1838 р. була заснована кафедра сільського господарства і лісівництва на фізико-математичному відділенні. В серпні 1840 р. він підготував план реформування навчальної частини ліцею [8], в якому висунув пропозицію до двох вже існуючих відділень в ліцеї (юридичного та фізико-математичного) додати третє відділення, де було б зосереджено викладання природничих і господарських наук. Це нове відділення пропонувалося назвати економічним або камеральним (за прикладом німецьких університетів). «Таке відділення, сутність якого визначається ім'ям камерального, – вказував Д. М. Княжевич на Раді ліцею, – буде дуже вдало пристосоване до місцевих потреб не тільки міста Одеси, але і всього Новоросійського краю, де державне і приватне господарство у всіх його видах становить найголовнішу і суттєву потребу облаштування, і де громадяни, які складаються переважно з купців, не бажають виховувати дітей своїх ні для державної служби, яку передбачає юридичне відділення, ні для військової та інших частин, для яких готує юнаків відділення математичне»[9]. Попечитель вважав, що для відкриття нового відділення немає необхідності збільшувати кількість кафедр і викладачів, а слід лише доручити професору комерції додатково читати вступ до камеральних наук і курс політичної економії. Він також прагнув розширити обсяг викладання деяких загальних предметів: всесвітню історію та статистику доповнити порівняльною географією та історією географічних відкриттів; російську історію і статистику – краєзнавчою історією та курсом старожитностей.

Свої пропозиції Д. М. Княжевич представив на розгляд міністру народної освіти С. С. Уварову, але той в листопаді 1840 р. відхилив їх, посилаючись на те, що неможливо пропонувати зміни, які суперечать статуту, затвердженому лише за три роки до цього, і які не можуть не спричинити непередбачені витрати коштів. Всупереч невдалому початку Д. М. Княжевич не відмовився від наміру створити камеральне відділення і особисто клопотав щодо цього в столиці. Наполегливість

увінчалася успіхом: 11 листопада 1841 р. імператор Микола I затвердив новий розклад навчальних предметів в ліцеї, згідно з яким поряд з юридичним і фізико-математичним відділеннями відкривалося третє – камеральне. Камеральне відділення прийняло перших студентів вже в 1842/1843 академічному році, а незабаром стало найчисленнішим за кількістю слухачів в ліцеї [1. 51-52].

Рішельєвський ліцей на початку 1840-х рр. знаходився на підйомі. Професор М. Н. Мурзакевич, згадуючи даний етап розвитку ліцею, так визначив в ньому місце і роль попечителя: «Ця установа, як добре заведена машина, пішла у хід; навчання викладалося скільки можливо сучасно, в рівень з вимогами науки. Професори добросовісно і охоче робили свою справу; умножалися слухачі і умножалися з дня на день довіра і добре ставлення публіки до ліцею. Честь всього цього належала Дмитру Максимовичу» [2.149].

Варто зазначити, що перебування Д. М. Княжевича на посаді попечителя не обмежувалося тільки реформуванням навчального процесу в ліцеї. Він зосередив увагу і на іншій важливій справі – розвитку наукових досліджень у краї. Почасти це було повязано з його активною діяльністю в Одеському товаристві історії та старожитностей та підтримкою краєзнавчих досліджень.

Саме в роки попечительства Д. М. Княжевича в ліцеї склалося коло викладачів, завдяки яким ліцей пережив період розквіту в першій половині 1840-х років. До цього покоління належали математики Г. К. Брун і В. В. Петровський, історики П. К. Брун і М. Н. Мурзакевич, філософ И. Г. Михневич, фізик В. Є. Левтеропуло, латиніст П. В. Беккер, філолог К. П. Зеленецький, натураліст О. Д. Нордман, хімік Х. Г. Гассгаген, сходознавець В. В. Григор'єв.

Завдяки організаторським здібностям Д. М. Кяжевича та блискучому викладацькому складу Рішельєвський ліцей у 1840-х рр. стає науковим центром півдня. В ліцеї були засновані перший хімічний кабінет і лабораторія. Вже в 1849 р. вони мали на оснащенні понад 400 хімічних препаратів та приладів. Першим завідувачем хімічного кабінету був магістр хімії і мінералогії університету Св. Володимира, при-

значений на посаду професора хімії і технології в ліцеї Х. Г. Гассгаген. Науковці в основному займалися хімічним дослідженням морських, озерних і лиманних вод та лікувальних грязей Новоросійського краю.

На запрошення Д. М. Княжевича до Рішельєвського ліцею перейшов працювати екстраординарний професор Київської духовної академії Й. Г. Михневич. Ліцеїстам Й. Г. Михневич викладав всі філософські дисципліни: історію філософії, логіку, психологію, естетику та моральну філософію (етику). Він був обдарованим лектором, навчальний матеріал завжди викладав з чіткою систематичністю, ясно і доступно. В особистому фонді студента, а згодом і викладача Рішельєвського ліцею, професора Казанського, Харківського та Петербурзького університетів С. В. Пахмана зберігся конспект лекцій Й. Г. Михневича з історії філософії, що дозволяє реконструювати методологічні підходи вченого у викладанні історії філософії. У 1850 р. Й. Г. Михневич був переведений на адміністративну посаду інспектора ліцею, а ще через сім – напише історію ліцею, ставши першим історіографом цього навчального закладу.

З ліцеєм пов'язана значна частина життя відомого краєзнавця професора М. Н. Мурзакевича. У ліцеї він працював з 1838 р.: спочатку на посаді ад'юнкта, а в 1840 р. був затверджений на посаді професора російської історії і статистики. Його заслугою є дослідження низки причорноморських археологічних пам'яток. М. Н. Мурзакевичем написано чимало цінних для свого часу праць з допоміжних історичних дисциплін – археології, нумізматики. Він був серед засновників Одеського товариства історії та старожитностей, став одним з найдіяльніших членів цієї наукової установи.

За часів попечительства Д. М. Княжевича Одеса стала також одним із центрів наукових досліджень з питань сходознавства. В кінці XVIII – на початку XIX ст. в Європі виникла мережа різних азіатських товариств: Азіатське товариство в Парижі, Королівське азіатське товариство в Лондоні, Німецьке сходознавче товариство в Лейпцигу. Були створені спеціальні вищі навчальні заклади з вивчення східних мов: у Відні – Академія східних мов, в Парижі – Школа живих східних

мов. У Російській імперії були створені численні наукові об'єднання, бібліотеки і музеї, що займалися вивченням Сходу. За статутом 1804 р. в Московському, Казанському та Харківському університетах були засновані кафедри східних мов (арабської і перської), у С.-Петербурзькому університеті східні мови викладалися з часу його заснування.

Історія вивчення східних мов в Одесі бере свій початок з Училища східних мов, яке існувало в Одесі в 1828 - 1838 рр. Ще на початку 1830-х рр. адміністрація розглядала можливість приєднання Училища східних мов до ліцею, в той же час висувався проект відкриття при ліцеї Азіатського інституту. Реалізація цього проекту стала можливою після прийняття статуту 1837 р., коли при ліцеї було створено Інститут східних мов, метою якого була підготовка чиновників для заняття посад перекладачів, обізнаних в області арабської, перської та турецької мов [1. 49]. Від училища Інститут успадкував значну бібліотеку. Для навчання в інституті щорічно набирали 8 вихованців, які влаштовувалися в пансіоні ліцейської гімназії. За статутом ліцею, починаючи з четвертого класу, ці вихованці, крім предметів власне гімназичного курсу, додатково вивчали під керівництвом двох вчителів східні мови, а потім, ставши студентами ліцею, продовжували навчання вже під наглядом професора. Студенти інституту зобов'язані були слухати лекції з усіх предметів юридичного відділення, за винятком латині. На посаду професора східних мов за рекомендацією академіка Х. Д. Френа Д. М. Княжевич запросив В. В. Григор'єва – випускника філологічного факультету Петербурзького університету по відділенню східних мов, де той навчався у О. І. Сенковського. Методика викладання східних мов В. В. Григор'єва була близька до практики в Петербурзькому університеті: вивчення мов за допомогою розбору літературних пам'яток.

Періоду попечительства Д. М. Княжевича сягають витоки ідеї заснування в Одесі університету. Історіографи університету вказують на існування так званого «Проекта преобразования лицея в университет», складеного Д. М. Княжевичем [10. 40]. Саме цей проект восени 1844 р. попечитель повіз до Петербургу на розгляд начальства, але по дорозі помер, через

що проект залишився нездійсненим. Хоча відшукати текст проекту або згадки про нього серед паперів Д. М. Княжевича не вдалося ні його сучасникам, ні наступникам, беззаперечним у даному випадку залишається факт, що попечитель мав репутацію реформатора, адже саме йому належала честь впроваджувати в життя нововведення в навчальній частині Рішельєвського ліцею на рубежі 1830-х – 1840-х рр.

Діяльність Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу виявилася багатогранною та плідною. Не маючи досвіду у веденні освітніх справ, але маючи колосальні адміністраторські здібності, Д. М. Княжевич увійшов в історію Одеси як один із організаторів наукових досліджень та реформатор Рішельєвського ліцею.

Література:

1. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год (составлен инспектором лицея И. Михневичем). – Одесса: тип. Нитче, 1857. – 200 с.

2. Мурзакевич Н. Н. Автобиография (прим. и биогр. очерк В. Д. Дабижа). – СПб, 1886. – 223 с.

3. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса: Астропрінт, 2002. – 400 с.

4. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса: Астропринт, 2002. – 407 с.

5. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802-1902 (составил С. Рождественский). – СПб,1902. – 785 с.

6. Греч Н. И. Воспоминания о Дмитрии Максимовиче Княжевиче. – СПб: тип. Н. Греча, 1860. – 24 с.

7. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф.44, оп.1 (1839), спр. 98, арк. 3-10.

8. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – Т. XVI (1841). – Отд. II. – СПб, 1842. – № 15010.

9. ДАОО, ф.44, оп.2 (1840), спр.105, арк.1-4зв.

10. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова: історія та сучасність (1865–2015) (кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль). – Одеса: ОНУ, 2015. – 964 с.

Тарас Гончарук, *доктор історичних наук,*
професор ОНУ ім. І.І. Мечникова

Інформація про українські та українознавчі видання на сторінках «Одесского вестника» 1830-х – 1840-х рр.: повідомлення та рефлексії

В історіографії вже приділялася увага місцю газети «Одесский вестник» (далі – ОВ) в історії українського національного культурницького руху, зокрема, відгукам цього часопису на українську друковану продукцію [1. 175 – 189]. Проте варто розглянути публікації, присвячені україномовним та українознавчим виданням, що з'явилися на шпальтах ОВ протягом 1830-х – 1840-х рр. – за часів становлення газети, що припали на добу «миколаївської реакції». Слід зазначити, що у період, який розглядається, на шпальтах ОВ вже тісно проглядався тісний зв'язок з різними сферами українського життя. Певною мірою цьому сприяла позиція керівників газети: О. Левшина, О. Тройницького та ін. (докладніше про них у праці І. Гребцової) [2. 57]. Окрім того газета цілком обґрунтовано претендувала на роль репрезентанта інтересів «Півдня», тобто саме українських теренів у складі Російської імперії. Це передусім стосувалося питань захисту економічних інтересів землеробської України в протистоянні з інтересами промислового центру Росії та державної скарбниці [3]. До того ж Одеса добре розуміла залежність свого добробуту від українського хліборобства й дописувачі газети не могли не висловлювати своєї симпатії до «владельцев благословенной Украины» [4]. Зв'язок Одеси з іншими українськими теренами простежувався у багатьох публікаціях ОВ. Зокрема, в дослідженнях з української історії та археографії [5], яким вже були присвячені публікації В. Хмарського [6, с. 132 – 133, 212, 228, 230, 235, 267, 268, 273, 277] та Г. Левченко (Бондар) [7], етнології (наприклад, стаття про святкування українцями Різдва за підписом «Уроженец

Малороссии» [8]) та філософії (праці О. Хиждеу про Г. Сковороду [9]) та ін. А також в статтях та замітках із найрізноманітнішої тематики: від некрологу відомого одеського домовласника П. Розумовського із зазначенням, що «Граф Петр Алексеевич Разумовский был последняя отрасль, в мужеском колене, знаменитого в русской истории рода владевшего некогда Гетманским жезлом Малороссии» [10] до розлогої рекламної статті про українські наливки [11]. Наслідком такого жвавого інтересу ОВ до різних сторін українського життя був і інтерес газети до української друкованої продукції. Треба окремо розглянути відгуки газети на україномовну та українознавчу літературу. І в першому, і в другому випадках їх варто розподілити за трьома групами: 1) повідомлення про передплату та вихід друком; 2) оголошення про появу чи передплату видань в магазинах Одеси; 3) публікації, що мали ознаки рецензій.

Серед перших передусім варто згадати публікацію, що стосувалася книжки, якій судилося бути першим україномовним виданням на півдні України. В грудні 1831 р. ОВ повідомив: «Мыкола Коваль. Малороссийская повесть нынешнего времени, сочиненная Николаем Вагнером, поступит для отпечатания в Государственную типографию; содержание ея есть истинное происшествие, недавно случившееся. Книжка сия будет отпечатана на самой лучшей бумаге. Цена оной с портретом Мыколи Ковала 1 руб. серебром; с пересылкой в другие города 5 руб. ассигн. Подписка на оную принимается у самого сочинителя Г. Венгера, в Одессе» [12]. «Але честь видати першу на півдні українську книжку міська друкарня чомусь зігнорувала». – коментував вищенаведене оголошення Г. Зленко [13. 24]. Книга М. Венгера була видана в Миколаєві у 1832 р., й сучасний літературознавець Микола Бондар вважає її не лише першою українською книгою, виданою на півдні, але й першою жанровою книгою української прози [14. 87]. Г. Зленко, використовуючи матеріали ОВ, довів, що М. Венгера в цей час можна цілком вважати одеським автором, й згадав чимало публікацій в одеській газеті, що анонсували інші видання творів Венгера [13. 24]. Так, у лютому 1834 р. ОВ повідомив: «Сочинения

Николая Венгера, в стихах и прозе, печатаются в Москве и в скором времени выйдут из печати. В книге сей заключается 27 стихотворений и 6 прозаических статей. Подписка принимается у самого сочинителя Г. Венгера, в Одессе. Цена 10 руб. с пересылкою»[15]. Ще раніше, у червні 1833 р., одеська газета, запрошуючи потенціальних передплатників, навела детальний зміст цього видання, згадавши серед вміщених в ній російськомовних віршів «Малороссийскую песню»[16]. Можливо, через те, що газета посприяла розповсюдженню зазначеної книги, вона одна з небагатьох видань М. Венгера до сьогодні збереглася в одеських книгозбірнях. «Твори Венгенра, – зазначає Г. Зленко, – збереглися у науковій бібліотеці Одеського національного університету, першопочатки якої у складі славетного Рішельєвського ліцею; щоправда, примірник дефектний: йому бракує двох сторінок, які, здогадно, втратив перший його власник М. Спіровський» [17]. Показово, що на видраних двох сторінках з книги М. Венгера, яка перебуває в бібліотеці ОНУ ім. І. І. Мечникова, саме і була вміщена вищезгадана «Малороссийская песня» [18. 30].

Вихід першої україномовної книги Одеси також не залишився поза увагою ОВ. В другому числі газети за 1834 р. зазначалося: «В Одесской Городской Типографии печатается повесть в стихах, на Малороссийском наречии, Маруся. Цена в Одессе 3 руб., а с пересылкою в другие места 5 руб. ассигнациями. Желающие иметь сие сочинение могут адресоваться, для получения онаго к Секретарю Одесского Приказа Общественного Призрения, Титулярному Советнику Буницкому» [19]. Авторство та обставини видання цієї одеської «Марусі», що була підписана до друку 23 грудня 1833 р., досі залишаються загадкою для істориків та літературознавців [20. 112 – 113].

ОВ звичайно повідомляв й про україномовну літературу, що виходила поза межами Одеси та Українського Півдня. Показовим з цього приводу був лист І. Срезневського до О. Левшина від 2 вересня 1833 р. з проханням опублікувати оголошення про вихід в Харкові «Запорожской старины». При тому І. Срезневський вірив, що одеський градоначальник здійснить його прохання «и как покровитель наук и литературы, и как украинец» [21.123–124]. Серед інших кни-

жок, виданих в Москві з посиланням на «Московские ведомости» 1834 р., в повідомленні ОВ згадувалася: «Первая часть Малороссийских песен, вновь собранных Г. Максимовичем, вышла из печати, под следующим заглавием: Украинские народныя песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Книга I. Украинские думы. Книга II. Песни козацкие былевые. Книга III. Песни козацкие бытовые. М. 1834 г. в Унив. Тип. Цена на веленевой бумаге 5 р., на простой 3 р.» [22]. Показово, що до побутових пісень зазначеного видання увійшли дві українські пісні зі згадкою про Одесу [23. 167, 177 – 178.].

Більшість оголошень про друковані твори вміщувалися в ОВ у зв'язку з їхньою появою або передплатою на них в одеських книжкових магазинах. Вже з кінця 1920-х рр. в газеті з'являються повідомлення про місцеві книжкові крамниці та бібліотеки при них. Між ними на повідомлення 1830 р. про бібліотеку при книгарні Клочкова («В городе Одессе на Ришельев. улице в доме Мясникова, открыт мною Российский книжный магазин, куда и переведена библиотека для чтения, бывшая близ Лютеранской церкви в собственном моем доме») [24]. В. Загоруйко звернув увагу, що в «Росписи…» зазначеної бібліотеки окрім російських були й українські видання [20. 111], зокрема там була вказана «Вергилиевая Энеида, перелицеванная на Малороссийский язык И. Котляревским с объяснением малороссийских терминов; 4 части С.П.Б. в Медицинской т. 1806 г. (8) 15 рублей» [25. 22] та «Песни Малороссийские; изд. М. Максимовичем. М. в Университетской т. 1827 г. (16) 5 руб.» [25, 56].

Кількість оголошень про книгарню Клочкова, і кількість названих в них видань була невеликою. У наступні роки ОВ більше уваги приділяв надходженням до книжкового магазину В. Картамишева (між іншим, за словами С. Борового, до рук купця В. Картамишева перейшла вищезгадана бібліотека Клочкова [26. 135]). Так, 9 червня 1834 р. в ОВ повідомлялося, що «в книжном магазине Гг. Золотова и Картамышева получены следующие книги», серед яких четвертою названа «Запорожская старина, изд. И. Срезневский Харьков. 1833 2 части, in 12» [27].

Газета досить скоро звернула увагу на книжковий магазин Григор'єва (детальна інформація про нього була вміщена в газеті вже через кілька тижнів після його відкриття у 1840 р.), який розташувався «в доме г-жи Крамаревой на Дерибасовской улице» й мав тісні зв'язки з книговидавцями Петербургу та Москви [28]. Окрім повідомлень про отримані магазином журнали та їхній зміст, від 1842 р. газета в оголошеннях почала друкувати повідомлення (виділені різними шрифтами) під заголовком: «В книжном магазине П. И. Григорьева продаются следующие книги:». У березні 1843 р. на шпальтах ОВ з'явилася інформація про продаж в магазині П. Григор'єва «Енеїди» І. Котляревського: «Виргилиева Энеида, на Малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Харьков 1842. Цена на веленевой бумаге 3 р. 85 к. сереб., на простой бумаге 3 р. 35 к. сер., вес за 2 ф.» [29]. Інформація про продаж цього твору друкувалася і в наступні роки. Так, у квітні 1844 р. вона вже мала більш розгорнутий зміст: «Виргилиева Энеида, на малороссийском языке переложенная И. Котляревским, 6-ть частей, с приложением малороссийских слов содержащихся в Энеиде, с русским переводом, Харьков 1842 года, 8-ю д. л. цена на обыкновенной бумаге 3 руб. 50 сереб. на веленевой бумаге 4 руб. сереб. с пересылкою» [30]. У травні того ж року повідомлення було повторене у скороченому варіанті [31]. Коли з початку 1846 р. оголошення про продаж книжок в магазині Григор'єва стали друкуватися в більшому форматі (на чверть шпальти), з використанням різних шрифтів, вже в першому подібному оголошенні серед п'яти пропонованих книжок була і «Енеїда» І. Котляревського[32].

26 січня 1844 р. серед книжок, що продавалися в магазині Григор'єва, вказано: «Гайдамаки, Поэма Т. Шевченки. СПб., 1842 года, в 8-ую д. л. Цена с пересылкою 1 р. 72 к. сер.» [33]. Цю публікацію було відзначено у бібліографічному покажчику, створеному О. Кушнір під науковим редагуванням Г. Зленка, як першу згадку про Т. Шевченка в одеській пресі [34. 3]. Слід також відзначити згадку в оголошенні у травні того ж 1844 р. про продаж альманаху «Сніп» (де, між іншим, були надруковані твори М. Костомарова): «Сніп, Украин-

ский новорочник зкрутив. Соч. Александра Корсуна. Харьков. Цена с пересылкою 1 руб. 75 к. серебром» [35].

Через деякий час ОВ почав вміщувати й статті та замітки, що вже містили ознаки рецензій на друковані видання. Вони вміщувалися під рубриками «Библиография» або «Смесь» та переважно стосувалися одеських видань. Наприклад, чергового випуску «Новороссийского календаря» (як в першому числі газети за 1842 р.) [36]. Перша така рецензія, що стосувалася українських видань, була схвальною, якщо не сказати – захопленою, публікація присвячена «Енеїді» І. Котляревського 1842 р. «Энеида» Котляревского – сокровище новейшей украинской письменности – печатается, наконец, вполне, в Харькове. Не много творений, которые заслужили-бы такую любовь и известность в народе, как эта поема, о похождении украинцев, переодетых или перелицеванных (курсив автора статті в ОВ. – Т.Г.) в латинцев» – так починалася ця, по суті, рекламна публікація, вміщена як передовиця ОВ. Показово, що автор цього повідомлення в ОВ називав І. Котляревського не лише «українським поетом», але й «нашим поетом» («Читавшие малороссийскую Энеиду повторяют с восторгом многие места из нея, и уж конечно не примут на себе забавного труда, для оценки достоинств ея, сводить очную ставку героев виргилиевых с козаками Котляревского; уверены, что тень самого Вергилия, при свидании с украинским поэтом, отдаст должную справедливость удали моторного сына анхизова, и разумеется, что вымысел нашего поэта замысловатей и самобытнее рассказа о подлинных троянских выходцах»), а також вважав, що його «Енеїду» можна сприймати лише українською мовою («Кроме добродушного комизма, разлитого во всей Энеиде, она отличается глубоко-народным характером и меткой определенностью языка. От этого, она не может быть передана ни на каком другом языке, ни даже по русски, не только, что идиотизмы малороссийские остановят самого искусного переводчика, но и потому еще, что многие, очень обыкновенные и скромные выражения Энеиды покажутся резко неприличными на всяком другом языке, не столь целомудренном, как малороссийский»). В замітці була інфор-

мація й про історію друкування «Енеїди» та умови передплати на неї («Покойный И. П. Котляревский, прибавив в 1819 году к своей поэме заключительные 5-ую и 6-ую части, передал в 1837-м году право на издание ея г-ну Волохинову, который ныне и приступил к печатанию поэмы. Она будет издана в 6-и частях, с полным словарем малороссийских слов и речений с русским переводом. Подписка на «Энеиду» принимается в Харькове, в квартире надв. Сов. Осипа Антоновича Волохинова, в доме надв. сов. Александра Саввича Венедиктова, в книжной лавке Андр. Васильев. Глазунова. Цена в Харькове: на простой бумаге 3 р., а на веленевой 3 р. 50 к. сер.; на пересылку полагается за 2 фунта»)[37].

Що стосується друкованої продукції, яку можна віднести до українознавчої, то на шпальтах ОВ також регулярно вміщувалися повідомлення про її вихід. Зокрема, про російськомовні літературні твори, присвячені Україні. Так, газета повідомила про підготовку до друку в Одеській друкарні збірки двоюрідного дядька М. Гоголя – Івана Петровича Косяровського, який в цей час жив в Одесі в будинку Андросова [38], й зазначені публікації ОВ детально досліджені Г. Зленком [39]. Газета приділила чималу увагу рекламі творів І. Косяровського, друкувала його вірші, один з яких мав назву «Ответ в Малороссию» [40].

ОВ не міг не повідомити про вихід друком літературних творів А. Скальковського, його «Порубежников», що стосувалися історії Степової України. У березні 1849 р. газета повідомила про вихід їхнього першого випуску [41], а в квітні 1850 р. – про завершення виходу усіх випусків [42]. У повідомленні про вихід третьої частини «Порубежников» газета писала: «Третий и последний выпуск книги г-на Скальковскаго: Порубежники, канва для романов, поступил уже в печать и к концу марта, будет выдан подписчикам. Этот выпуск будет содержать в себе повесть под заглавием Мамай, 1750 – 1760 годов, в двух частях, в 25 листов мелкой бумаги».

У грудні 1838 р. ОВ повідомив про вихід «Одесского альманаха на 1839 год», зазначивши: «В непродолжительном

времени выйдет здесь «Одесский альманах на 1839 год», издаваемый в пользу бедных учеников Одесского учебного округа. В составлении его приняли участие все известные отечественный литераторы. До сих пор поступили в печать следующие статьи» й згадавши серед авторів Є. Гребінку та М. Максимовича [43]. Про зміст альманаху, який мав видаватися передплатникам з 2 лютого 1839 р., газета повідомила завчасно [44] (в альманасі були вміщені російськомовний вірш Є. Гребінки – «Ноготок» [45. 254 – 255] та три російськомовні вірші М. Максимовича – «К звезде», «Киевлянке», «Весеннее чувство») [46. 166, 335, 553.]. В грудні 1839 р. ОВ анонсував й вихід «Одесского альманаха» на 1840 р. Передаючи його зміст, газета назвала Є. Гребінку серед тих шістьох осіб, тексти яких не змогли потрапити до альманаху. Від імені редакції альманаху ОВ повідомив: «К крайнему сожалению, она не могла напечатать прекрасных статей… сколько и потому, что объем книги, и теперь значителен… увеличился б до чрезмерности»[46] (проте до цього альманаху потрапив російськомовний вірш «Бандурист» за підписом «Александр Чужбинский» О. Афанасьєва-Чужбинського [47. 300 – 305]).

Серед українознавчих книжок, про вихід друком яких повідомляв ОВ, чільне місце займали історичні праці. Л. Новікова звертає увагу на повідомлення в газеті 1839 р. про вихід книги Д. Бантиш-Каменського «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов» [48. 101]. Показово, що в цьому оголошенні згадувалися попередні праці історика, в тому числі «История Малой России» [49]. ОВ не зміг не звернути увагу на видання томів «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей. Повідомивши у вересні 1844 р. про вихід їх першого тому, газета подала його детальний зміст [50]. Вихід двох відділень другого тому також не залишився поза увагою ОВ [51].

Значну увагу газета приділяла історичним працям А. Скальковського. Враховуючи продуктивність цього автора, ОВ повідомляв про новинки, що вийшли з-під його пера практично щорічно. У червні 1837 р. на його шпальтах було повідомлено про підготовку видання другого тому «Хроно-

логии…» А. Скальковського та про те, що готується до виходу його ж «Первое тридцатилетие истории г. Одессы» («Между тем, по предложению г. Одесского градоначальника, А. И. Левшина, г. Скальковский составил отдельный очерк «Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793 – 1823». Этот очерк обнимает все пространство времени от основания в Хаджибее русской крепости до назначения графа М.С. Воронцова Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором» – писала газета) з повідомленням про умови передплати на це видання [52]. Згодом вийшла замітка редактора О. Тройницького про вихід зазначеної книги [53]. У 1838 р. газета повідомляла про передплату на другий том «Хронологического обозрения Новороссийского края» А. Скальковського [54] та вихід його друком, з поданням змісту та інформації про місця продажу в Одесі [55], а у 1839 р. – про вихід «Историко-статистического опыта о торговых и промышленных силах Одессы» [56].

В повідомлення про вихід книги А. Скальковського «Наезды гайдамак на западную Украину» коротко подано історію написання книги, інформацію про її вартість та місце передплати, а також деякі зауваження щодо її змісту. Між іншим, автор повідомлення назвав гайдамаків «сухопутними піратами» («Хотя рассказ «Наездов» занимает небольшое пространство времени – едва 30 или 40 лет XVIII столетия, – но он бросает некоторый свет на историю этих сухопутных пиратов, ужасавших некогда не только южную Польшу и татар, но даже Россию, и следовательно будет интересен для всякого любителя отечественной истории») [57]. Газета і пізніше повідомляла про вихід друком історичних та статистичних праць А. Скальковського (наприклад, у 1850 р. – про вихід книги «Опыт статистического описания Новороссийского края» [58]). Про друге видання праці А. Скальковського «История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского» газета також повідомила заздалегідь, вмістивши замітку на першій сторінці з детальним планом нового видання, що розпочиналася так: «В начале 1842 года вышла в свет книга под заглавием: История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского, соч. А. А. Скальковского. Издание это, в чис-

ле 800 экземпляров, уже разошлось и в книжных магазинах одесских и иногородних нет ни одного экземпляра в продаже. Г. Скальковский полагая, что книга его обратила, если не внимание, то хотя любопытство читателей, и приобрев большое количество новых материалов для этого предмета, счел необходимым сделать второе издание в несравненно большем размере». Було вказано, що А. Скальковський відвідав місця розташування Січей й земель Запорозьких вольностей, що дозволило йому доповнити свою книгу й виправити «многие ошибки и неполности 1-го издания своей книги»[59].

Від кінця 1820-х ОВ вміщував рекламу книгарні та бібліотеки М. Клочкова. В ній містилися не лише згадані вище україномовні книги, але й російськомовні, зміст яких був тісно пов'язаний з Україною. С. Боровой та В. Фельдман звернули увагу, що згідно «Росписи…» книжок цієї книгарні та бібліотеки в ній містилися заборонені видання декабристів, зокрема україномофільська поема К. Рилєєва «Войнаровський» московського видання 1825 р. [26. 137; 60. 138 – 139] (за повідомленням С. Борового, поема ця у рукопису широко читалася в Кишиневі та Одесі від поч. 1824 р.) [61. 148 – 149]. Згідно «Росписи» окрім згаданого твору К. Рилєєва («Рылеев К. Ф. Войнаровский, поэма; М. в т. Селивановского 1825 г. (8) 50 руб.» [25. 63]) М. Клочков пропонував одеситам наступні видання: «История Малой России…» Д. Бантиш-Каменського в 4 частинах (М., 1822), «Письма из Малороссии» О. Левшина (Харків. 1816) [25. 34], «Бурсак. Малороссийская повесть» В. Нарежного (М., 1824) [25. 52]. «Ябеда» В. Капниста (Спб, 1798) [25. 69] та ін. видання, що мали безпосереднє відношення до України.

Серед повідомлень ОВ про продаж українознавчої продукції в магазині Григор'єва слід звернути увагу на російськомовні видання відомих українських авторів. Зокрема, газета регулярно повідомляла про отримання магазином Григор'єва журналів зі зазначенням їхнього змісту й, між іншим, вказувала на вміщення повісті Є. Гребінки та його віршів в «Отечественных записках», «Пантеоне русского и всех Европейских театров» та ін. [62], повісті Г. Квітки-

Основ'яненки та віршів О. Афанасьєва-Чужбинського у «Москвитянине» [63] тощо.

Виходячи з публікацій ОВ, можна судити про наявність в магазині Григор'єва широкого асортименту книжок Г. Квітки-Основ'яненки. 21 лютого 1842 р. серед повідомлень про книги магазину було таке: «Пан Халявский. Соч. Основьяненка. СПб., 1840. Две части. Цена с пересылкою 1 р. 50 к.» [64]. Воно ж було повторене 28 березня 1842 р. [65]. Про продаж зазначеного твору газета повідомляла і в квітні наступного року («Пан Халявский. Сочинение Основьяненка. СПб., 1840. Цена на лучше веленевой бумаге, с двумя политипажами, 1 р. 75 к. сер. весов. за 2 ф.»), а також і третього тому збірки «Сказка за сказкой», що містив і казку Основ'яненка («Сказка за сказкой. Том III, заключающий в себе следующие повести: 1. Солдатский портрет. С Малороссийского рассказа Латинска побрехенька. Соч. Основьяненка…») [66]. 22 січня 1844 р. ОВ було подано оголошення про продаж в магазині Григор'єва другого видання «Пана Халявського» («Пан Халявский. Основьяненки. 2 части. Издание 2-е. СПб., 1842 года. Цена с пересылкою 2 р. сер.») [67]. Подібна інформація про цю книгу друкувалася і у 1845 р. [68] 26 січня 1844 р. було вміщено повідомлення: «Собрание сочинений Основьяненка. Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах, СПБ., 1842 года, в 12-ую д. л., 3 части. Цена с пересылкою 3 руб. сер.»[69].

На шпальтах ОВ була присутня інформація про продаж в магазині Григор'єва творів Є. Гребінки. Зокрема у травні 1844 р.: «Путевые записки зайца. Сочинение С. Гребенки. СПб., 1844 года…», де окрім звичайної інформації про формат, ціну, папір і т. п. вміщено зміст твору [70]. Наступного разу інформацію було подано скороченою, але ініціал Є. Гребінки надруковано правильно («Путевые записки зайца. Соч. Е. Гребенки. СПбург, 1844 года. Цена с пересылкою 1 р. 15 к. сереб.») [71].

На шпальтах газети вміщувалася інформація й про продаж у вищезгаданому магазині праць з вітчизняної історії, що виходили друком в Одесі. ОВ неодноразово повідомляв

про продаж та передплату в магазині Григор'єва на історичні праці А. Скальковського. Так, у березні 1842 р. – про передплату на книгу «История Новой Сечи…» [73]. Також протягом 1840-х рр. газета подавала інформацфю про продаж книжок А. Скальковського, виданих у попередньому десятилітті: «Хронологического обозрения истории Новороссийского края» «Первое тридцатилетие истории г. Одессы», «Опыт о торговых и промышленных силах Одессы» та ін.[74]. у 1845 р. газета подала інформацію про передплату в магазині Григор'єва на вищезгадану книгу «Наезды гайдамак на Западную Украину» («Принимается подписка на сочинение А. Скальковского, под заглавием: Наезды гайдамак на Западную Украину, к коему приложены: план города Умани и два рисунка с подлинных современных картин. Рукопись одобрена цензурою и поступила в печать. Цена в Одессе 1 р. 50 к. сер., вне Одессы 2 р. сер.») [75]. Згодом газета повідомила: «На днях вышла из печати книга, под заглавием: Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733 – 1768. Соч. А. Скальковского. Одесса, 1845 года, в Городской типографии. Цена 1 р. 50 к., с пересылкою 2 р. сер.» [76] й неодноразово повторювала інформацію про продаж в магазині Григор'єва зазначеної книги [77].

Своєрідне оголошення-рецензія стосувалося й продажу в магазинах вищезгаданого другого видання праці А. Скальковського «История Новой Сечи…». У березні 1846 р. газета повідомила: «1-й том книги г-на Скальковского, под заглавием История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского, вышел в печати и продается в Одесской городской типографии и у книгопродавцев: Григорьева, Вильети, Тотти-Золотова, Рудольфа и Кариадни. Том 2 уже печатается и выйдет не позже первой трети мая месяца. Содержание этого тома следующее:» було подано детальний план другого тому видання (у замітці також, між іншим, було зазначено: «Ко второму тому приложены будут: карта земель и «вольностей» Запорожских, составленная г-м Скальковским, по сравнению с местностью, и очень хорошо нарисованная топографом Карасевым; заглавный листок, изображающий Запорожскую читу или пикет и мятеж в Сечи, бывший в 1768 г., сочиненный и литографированный лучшим нашим

художником, г-н Лангом, о таланте которого так мало знают жители здешнего края») [78]. У травні 1846 р. газета повідомляла: «Спешим известить любителей отечественной истории, что вторая часть книги г-на Скальковского, под заглавием: История Новой-Сечи или Последняго Коша Запорожского, вышла из печати и продается книжным магазинах г-д Григорьева, Вильети, Тотти и в бумажном магазине братьев Стифель», також було подано детальну інформацію про третій том видання й зазначено: «Цена за 3 части: в Одессе 5 р., вне Одессы 6 р. сер.» [79].

Показовою була увага і до продажу першого тому «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей: спочатку в оголошенні 9 травня 1845 р. він був першим в списку серед тих книг, які «На сих днях поступили в продажу», а потім в оголошеннях 12 та 23 травня 1845 р. [80] (а 16 червня 1845 р. з'явилася рецензія, про яку буде згадано нижче). Серед дописів ОВ, що містили відгуки на російськомовні публікації, пов'язані з Україною, першою напевно була згадка в рецензії на видання петербурзького альманаху «Утренняя заря», де зазначалося: «Рассказом своим «о том, как иногда люди женятся» Е. П. Гребенка и рассмешил нас, и чуть-чуть не заставил расплакаться» [81].

Перша рецензія на «Одесский альманах» з'явилася на шпальтах ОВ в числах від 15 та 22 лютого 1839 р. («Мы получили эту статью от неизвестной особы, скрывшей свое имя под фирмою Ф**» – зазначала редакція газети). Між іншим, автор рецензії назвав не зовсім зрозумілим зміст одного з віршів М. Максимовича [82]. Роблячи зауваження авторам гумористичних нарисів альманаху, рецензент, між іншим, згадав М. Гоголя та Г. Квітку-Основ'яненка: «Истинный юмор скорее рыдает, нежели скалит зубы. Примеры можно видеть в произведениях Гоффмана, Ж. П. Рихтера и, некоторым образом, даже у нашего Гоголя и в повестях Грицька Основьяненка» [83]. Інший дописувач газети, автор одного з рецензованих гумористичних нарисів, М. Рахманов у своїй відповіді був, звичайно, незгодний з критичними зауваженнями попереднього рецензента щодо альманаху й також згадав М. Гоголя та Г. Квітку-Основ'яненка («Как

– рассуждал я – наш Гоголь рыдает? И Грицько Основьяненко также рыдает? Да если это рыдания, так что-ж тогда назвать смехом? Может быть – прибавил я – г. Ф** хочет сказать, что Гоголь и Основьяненко не редко заставляют хохотать до слез» – зазначав М. Рахманов) [84].

Рецензент ОВ «Одесского альманаха» на 1840 р. виявився критичним до раннього твору О. Афанасьєва-Чужбинського «Бандурист», зазначаючи: «Другой, вероятно, молодой поэт, г. Чужбинский, написал стихотворение «Бандурист». Бандуристами преимущественно называются у нас Украинские певцы, хранящие в живом слове народные думы казачества. Думы сии запечатлены таким резким характером поэзии, возникшей вследствие самобытной исторической жизни Малоруссов и взлелеянной раздольем степей, так лишены всякого жеманства, что человеку, хотя скудно наделенному небесными дарами Аполлона, непростительно делать из бандуриста то, что сделал из него г. Чужбинский. Он до такой степени не мог сродница с поэтическим предметом, что бандурист его скорее походит на какого-нибудь новейшего селадона с прическою б la moujik, нежели на сурового Украинца» [85] (ставлення ОВ до О. Афанасьєва-Чужбинського у наступні роки аж ніяк не було негативним, вже у 1847 р. газета надрукувала літературне повідомлення про народні гуляння на честь 1-го травня в Миколаєві за підписом: «Чужбинский. Спасск, 2-го Мая 1847 года») [86].

ОВ вмістив рецензії на «Порубежников» А. Скальковського. Щодо першого їх тому рецензент особливо відзначив, що А. Скальковському вдалося правдиво передати звичаї українського населення степів, його дух («…гражданское полуустройство тревожной страны, поэтическая отвага ея населенцев, чистота и горячность воображения, грубые но уже полуустроенные нравы, суеверье сохранившееся неизменно в Украйне, и эти бесхитростные герои, и эти существовавшие героини все дышит бывалым, все оживляется правдой!») [87]. К. Зеленецький, що відгукнувся позитивною рецензію на другий випуск «Порубежников», як і попередній рецензент, вважав історію причорноморських степів XVIII ст. гідним джерелом написання пригод-

ницьких романів («Гайдамачество, степи, курени, «чернобривыя молодцы», татарщина и ляхи, дикие вопли набега и утомленные молитвы в тиши, в уединении, – вот предметы, конечно достойные кисти Вальтер-скотта») [88]. Також повідомлялося про спонсора видання (без вказівки його прізвища, лише те, що це «один из почетнейших жителей нашего города»), ціну, місце продажу та ін.[89].

Першою з рецензій на історичні видання українознавчого характеру, вміщеною в ОВ, можна вважати статтю, присвячену одеській публікації історичної записки про Самарський монастир 1838 р. Рецензент твердив, що до появи цієї публікації історія монастиря була абсолютно невивченою («В «Истории Российской иерархии» вовсе не упоминается о Самарском монастыре, между тем как он, вероятно, существует уже боле полутораста лет»). Особливу увагу в рецензії було надано запорозьким документам, вміщеним у записці, зокрема, наказам монастирю від січової адміністрації («Почтенный сочинитель «Исторической записки» поместил в ней семнадцать таких актов; их всего отыскано двадцать один, и в том числе 11-ть подлинных, за печатями коша Запорожского, а 10-ть в копиях»). Рецензент не лише передав зміст цих документів, але й «чтобы познакомить читателей с содержанием и способом изложения этих актов» навів текст листа кошового отамана Григорія Федорова настоятелю та великий уривок з наказу того ж отамана монастирю. «Зависимость Самарского монастыря от войска Запорожского и коша продолжалась до уничтожения Запорожской сечи (1775 г. 6-го Июля)…» – наголошувалося в рецензії [90].

Низка рецензій ОВ була присвячена історичним працям А. Скальковського. Л. Новікова звернула увагу на рецензію за підписом «К.З.» (вочевидь, К. Зеленецького) на книгу К. Скальковського «История Новой Сечи…», що було вміщено ОВ 1 жовтня 1841 р., зазначаючи, що рецензент торкнувся висвітлення у книзі «етнографічних особливостей запорозького козацтва» [46. 265]. Показово, що К. Зеленецький вказав лише на один недолік рецензованої праці: те, що її надруковано петитом, важким для читання, приписавши цей недолік скромності автора [91].

В. Ліновський свою рецензію на вищезгадану працю А. Скальковського розпочав словами: «К важнейшим произведениям, которыми обогащена в нынешнем году наша словесность, без сомнения принадлежит книга г. Скальковского «История Новой-Сечи или последняго Коша Запорожского», що добре засвідчує пієтет газети до праць провідного тодішнього одеського історика та археографа. До того ж газета відповідала критикам А. Скальковського з «Библиотеки для чтения», зазначаючи: «его порицали за то, что должно было поставить ему в честь, за то, что он не удовольствовался изложением голых фактов, но то что он сделал из них свои выводы и заключения, выводы не произвольные, не выдуманные для того только, чтобы что-нибудь сказать; но основанные на полном изучении предмета, выводы – плод долгих и постоянных занятий». Подібних висновків з праці А. Скальковського В. Ліновский навів небагато, зосередившись здебільшого на одному. «Мысль г. Скальковского, что казачество было военным орденом – весьма важна», – наголошував рецензент, також зазначаючи, що А. Скальковський «первым высказал в России, что казачество было не простым сбродом бродяг, разбойничьею ватагою, но что оно имело свой характер, свое назначение в истории». Серед позитивних відгуків на працю А. Скальковського В. Ліновський особливу увагу приділив відгуку М. Грабовського в «Московитянине». Одеський рецензент повністю передрукував останній (в ньому, зокрема, зазначалося, що «до выхода книги г. Скальковского не было никакой возможности узнать истину о Запорожьи. Теперь только быт этой военной дружины будет известен не только историкам, но доставит богатые материалы повествователям и поэтам»), але й навів детальні відомості про творчість М. Грабовського та інших «польских писателей, которые составляют украинскую школу» [92]. Показово, що редакція газети в своїй примітці на рецензію В. Ліновського не погодилася з його гострою критикою на адресу «Библиотеки для чтения» за думку «о том, что внутреннее устройство Запорожья имело более сходства с устройством янычарства, нежели с рыцарскими христианскими орденами Запада». Ця думка,

як зазначала редакція, «если… уменьшает несколько поэтическую сторону истории буйного Коша Запорожского, то по нашему мнению, чуть-ли она не ближе к истине» [93].

В рецензії на друге видання «Истории Новой Сечи…» К. Зеленецький передавши детально зміст праці, наприкінці рецензії зазначав: «Под пером его воскресает былое Запорожье, во всей своей разгульной, поэтической прелести, и это там именно, где он говорит словами памятников старины и народных преданий …Труды г. Скальковского, его История Одессы, Новороссийского края, его История Новой-Сечи дают ему неотъемлемое право на почетный титул историка-летописца нашего края. Тем с большим сожалением прочли мы в его предисловии ко 2-му изданию Новой-Сечи, что это вероятно последнее издание в его жизни. Не хотим верить этому, но если бы и в самом деле было так, то дело его в отношении к истории Новороссийского края выполнено» [94].

Вже в наступному числі після оголошення про продаж книги «Наезды гайдамак на Западную Украину» А. Скальковського в магазині Григор'єва на першій сторінці газети вийшла рецензія на зазначену книгу, до якої була характерна примітка редакції, що рецензована книга «продается у всех книгопродавцев по 1 р. 50 коп. серебр. за экземпляр» [95]. Автор рецензії під криптонімом «Л – Й» (В. Ліновський) розглядав книгу, як «как бы необходимое последствие прежних трудов нашего почтенного историографа». «Г. Скальковский, начав свои исследования о событиях Новороссийского края должен был коснуться Запорожья», – зазначав рецензент, детального згадуючи «Историю Новой Сечи…» та вищезгадану рецензію на неї М. Грабовського. Тема гайдамаків розглядалася рецензентом як продовження теми Запоріжжя у дослідженнях А. Скальковського. Л. Новікова, розглядаючи зазначену рецензію, зауважує: «Автор… особливу увагу звернув на внесок А. О. Скальковського в реконструкцію «польської історії» (фактично історії Правобережної України)» [48. 31]. Однак варто зазначити, що свій виклад структури книги А. Скальковського В. Ліновський розпочинав словами: «Вся книга разделена на пять отделений: в

первом показано состояние и устройство той части Украйны, которая в XVIII-м столетии оставалась еще во владении Польши…». Отже, рецензент усвідомлював ідею соборності обох частин Україні, попри розподіл її між двома державами [96]. В лютому 1847 ОВ також надрукував переклад рецензії на «Наїзди», вміщеної в лейпцизькому журналі [97].

Опублікована у червні 1845 р. рецензія на перший том «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей за підписом «К.З.» (К. Зеленецького) звертала увагу на публікації з античної, середньовічної та нової історії краю, що оцінювалися рецензентом вельми позитивно. Наприклад, огляд статті М. Надєжділна про ймовірне розташування стародавніх уличів він розпочинав так: «Статья г-на Надеждина «О местоположении древняго города Пересечена, принадлежащего народу Угличам», основанная на местном наблюдении и на данных, извлеченных со всею ясностью из наших отечественных летописей, решает одно из темнейших мест в их тексте, – место, на котором Татищев, Шлецер и Карамзин останавливались в недоумении». Загалом, том, як за змістом, так і за якістю видання, рецензент оцінював, як «полное и роскошное собрание ученых исследований, материалов и заметок разного рода». «Смело можно сказать, – писав рецензент – что в летописях литературно-ученой деятельности в Одессе появление этого тома составляет собою эпоху, и свидетельствует, что в отношении к умственному образованию и к самой науке, средства Одессы и вообще нашего края укрепились и развились в значительном объеме, обещающем богатые плоды» [98].

Виклад змісту першого відділення другого тому «Записок» товариства подано в рецензії за підписом «К. К» 1849 р. Після вміщення повного змісту видання рецензент зробив характерне зауваження: «Все эти статьи – кроме одной г-на Погодина, касающейся собственно Русской Истории – относятся к археологии, истории, географии и статистике нашего края». Особливу увагу рецензент присвятив статтям М. Мурзакевича про початки книгодрукування в краї та Ф. Лялікова про історію місцевої освіти. Дописувача ОВ так звана «розумова історія» кінця XVIII – XIX ст. цікавила біль-

ше, ніж археологія, археографія чи церковна історія, що також були представлені у рецензованому виданні значною кількістю публікацій. У рецензії не згадувалася ані Україна, ані, навіть, «Малороссия», натомість йшлося про «Новороссийский край», «Новороссию», навіть «новороссиян» [99]. Це могло бути наслідком російської державної політики після викриття Кирило-Мефодіївського товариства, заборони праць його членів. Період реакції не міг не відобразитись на спрямованості рецензій, і на початку 1850-х газета вже активно рекламувала одеське видання 1851 р. Ф. Лялікова: «Православие, Самодержавие и Народность – три незыблемые основы Русского Царства» [100].

Протягом 1830-х – 1840-х рр. інформації про україномовні та українознавчі видання на шпальтах ОВ пройшли шлях від оголошень про вихід друкованої продукції та її продаж у магазинах міста до ґрунтовних рецензій. Лише одна з останніх стосувалася книжки україномовної («Енеїди» І. Котляревського) й ціла низка – книжок українознавчих (російськомовних художніх творів, присвячених Україні, та історичних праць). Загалом можна констатувати, що, незважаючи на свій невеликий формат, ОВ зробив певний внесок у популяризацію української та українознавчої друкованої продукції за часів не надто сприятливих для її поширення.

Література:

1. Гончарук Т. Г. Синявська О. А. Українознавчий журнал «Основа» на шпальтах «Одесского вестника» // Науковий вісник. – Одеса, 2006. – № 14 (34). – С. 175 – 189.

2. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002. – С. 57 – 64.

3. Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо Одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст. // Записки історичного факультету. – Одеса , 1999. – Вип. 8. – С. 123 – 126; Гончарук Т.Г. Питання про економічний «сепаратизм» у полеміці «Одесского вестника» зі столичною пресою // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Всеукраїнської наук.-теор. конф. – Львів, 2003. – С. 222 – 226; Гончарук Т. Г. Міжнародний

транзит Броди – Одеса на шпальтах газети «Одесский вестник» першої половини XIX ст. // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Всеукраїнської наук.-теор. конф. – Львів, 2005. – С. 224–226.

4. Маркевич М. Прогулка по Одессе (Письмо приятелю в деревню) // Одесский вестник (далі – ОВ). – 1845. – 14 ноября.

5. Есаул Запорожский. Изъявление благодарности от 118 летнего есаула запорожского // ОВ. – 1843. – 5 июня; Хиждеу. Три молдавские легенды. II. Гетман Куницкий. Молдавское предание в летописи Василия Балинского // ОВ. – 1844. – 19 апреля.

6. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. – Одеса, 1998. – С. 132 – 133, 212, 228, 230, 235, 267, 268, 273, 277.

7. Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали на сторінках «Одесского вестника» в 1827 – 1833 рр. // Записки історичного факультету (далі – ЗІФ). – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 198 – 203; Бондар Г. С. «Одесский вестник» і піввіковий ювілей Одеси //ЗІФ. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 77 – 81; Бондар Г. С. Публікація джерел з історії України в газеті «Одесский вестник»: А. О. Скальковський //ЗІФ. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 222 – 226; Левченко Г. С. Історико-краєзнавчі публікації на шпальтах «Одесского вестника» (1827 – 1894): напрями, періодизація, автори //Краєзнавство. – К, 2012. – №2. – С. 36 – 44; Левченко Г.С. Періодична преса як осередок козакознавчих студій у XIX ст.. (на прикладі газети «Одесский вестник») // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2012. – с. 76 – 83.

8. П-кий Т. Рождественские святки у Малороссиян // ОВ. – 1842. – 19 декабря.

9. Хиждеу А. Сократ и Сковорода, отрывок из рукописи: Сковорода и современное общество // ОВ. – 1833. – 15 мая.

10. Внутренние известия. Одесса, 23-го июля // ОВ. – 1835. – 24 июля.

11. Смесь. Малороссийские наливки // ОВ. – 1839. – 12 августа.

12. Извещение // ОВ. – 1831. – 9 декабря.

13. Зленко Г. Перший письменник Одеси // Науковий світ. – К., 2003. – №5. – С. 24.

14. Бондар М. Перший жанровий зразок української художньої прози // Київська старовина. – 1999. – №3. – С. 87.

15. Извещение // ОВ. – 1834. – 3 февраля.

16. Извещение // ОВ. – 1833. – 3 июня.

17. Зленко Г. Що ми знаємо про Миколу Венгера // Кримська світлиця – 2002. – 13 грудня.

18. Сочинения Николая Венгера в стихах и прозе. – М., 1835. – С. 30.

19. Извещение // ОВ. – 1834. – 6 января.

20. Загоруйко В. Перша російська та перша українська книги в Одесі // Літературна Одеса. – 1954. – №10. – С. 112 – 113.

21. Письмо Изм. Ив. Срезневского к Ал. Ир. Левшину // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – № 10. – С. 123 – 124.

22. Смесь // ОВ. – 1834. – 14 июля.

23. Максимович М. Украинские народные песни. – Ч. 1. – М., 1834. – С. 167, 177 – 178.

24. Объявления // ОВ. – 1830. – 18 июня, 25 июня.

25. Роспись российским книгам, ландкартам, планам, эстампам, портретам и нотам, в Одессе, в книжном магазине и библиотеке чтения, Н. А. Клочкова. – Одесса, 1830. – С. 22.

26. Боровой С. Я. «Библиотека для чтения» Н. Клочкова (Из истории библиотек в начале второй четверти XX в.) // Библиотеки СССР. Опыт работы. – М., 1957. – Вып. 7. – С. 135.

27. Извещения // ОВ. – 1834. – 9 июня.

28. Смесь. Книжная промышленность в Одессе // ОВ. – 1840. – 18 декабря.

29. В магазине Русских книг П. И. Григорьева… // ОВ. – 1843. – 20 марта.

30. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 26 апреля.

31. В книжном магазине П.И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 24 мая.

32. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1846. – 2 января.

33. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 26 января.

34. Т. Г. Шевченко в одеській пресі. Бібліографічний покажчик.

Випуск ІІ. Газети. Частина І. 1844 – 1917. Упор. О. Г. Кушнір. – Одеса, 1999. – С. 3.

35. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 24 мая.

36. Библиография // ОВ. – 1842. – 3 января.

37. Смесь. Ф**. Энеида Котляревского // ОВ. – 1842. – 18 июля.

38. Извещение // ОВ. – 1832. – 23 января.

39. Зленко Г. Д. Автор – двоюродный дядя Гоголя // Вечерняя Одесса. – 1995. – 8 апреля.

40. Смесь. Косяровский Ив. Ответ в Малороссию // ОВ. – 1832. – 31 августа.

41. Библиографическое известие // ОВ. – 1849. – 30 марта.

42. Библиографическое известие // ОВ. – 1850. – 19 апреля.

43. ОВ. – 1838. – 10 декабря.

44. Библиографическое известие. Одесский альманах на 1839-й год, издаваемый в пользу бедных учеников Одесского учебного округа // ОВ. – 1839. – 28 января.

45. Одесский альманах на 1839-й год. – Одесса, 1839. – С. 254 – 255.

46. Смесь. Литературное известие // ОВ. – 1839. – 23 декабря.

47. Одесский альманах на 1840-й год. – Одесса, 1839. – С. 300 – 305.

48. Новікова Л. В. «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. – Одеса, 2012. – С. 101.

49. Смесь. Заметки и вести // ОВ. – 1839. – 7 октября.

50. Смесь. Литературное обозрение// ОВ. – 1844. – 6 сентября .

51. Библиографические известия // ОВ. – 1850. – 9 декабря.

52. Извещение о новой книге // ОВ. – 1837. – 12 июня.

53. А. Т. О новой книге // ОВ. – 1837. – 13 сентября.

54. Извещение // ОВ. – 1838. – 24 сентября.

55. Смесь. Библиографические известия // ОВ. – 1839. – 22 марта.

56. Смесь. Библиографические известия // ОВ. – 1839. – 1 июля.

57. Библиографическое известие// ОВ. – 1844. – 9 декабря.

58. Библиографическое известие // ОВ. – 1850. – 26 июля.

59. Смесь. Библиографические известия // ОВ. – 1845. – 24 ноября.

60. Фельдман В. На заре одесской книжности // Есть город у моря. Краеведческий сборник. – Одесса, 1990. – С. 138 – 139.

61. Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XX века // Книга: Исследования и материалы. – 1967. Сб.14. – С. 148 – 149.

62. Смесь. Библиографические известия // ОВ. – 1841. – 26 февраля; Смесь. Заметки и вести// ОВ. – 1841. – 9 апреля; Смесь. Заметки и вести// ОВ. – 1841. – 24 декабря

63. Смесь. Заметки и вести// ОВ. – 1841. – 1 октября.

64. В магазине Русских книг П. И. Григорьева… // ОВ. – 1842. – 21 февраля.

65. В магазине Русских книг П. И. Григорьева… // ОВ. – 1842. – 28 марта.

66. В магазине Русских книг П. И. Григорьева… // ОВ. – 1843. – 17 апреля.

67. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 22 января.

68. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1845. – 31 января.

69. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 26 января.

70. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 6 мая.

71. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой в Одессе // ОВ. – 1844. – 4 октября.

72. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 2 февраля.

73. В магазине Русских книг П. И. Григорьева… // ОВ. – 1842. – 7 марта.

74. В книжном магазине П. И. Григорьева, в Одессе, продаются следующие книги:… // ОВ. – 1844. – 17 мая, 31 мая, 20 мая; В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1845. – 11 апреля.

75. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасов-

ской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1845. – 17 января.

76. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1845. – 17 февраля.

77. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1845. – 11 апреля.

78. Смесь. Библиографические известия // ОВ. – 1846. – 16 марта.

79. Смесь. Библиографическое известие // ОВ. – 1846. – 15 мая.

80. В магазине русских книг П. И. Григорьева, на Дерибасовской улице, против казенного сада, в доме коммерции советницы Крамаревой, в Одессе, продаются нижеследующие книги: // ОВ. – 1845. – 9 мая, 12 мая, 23 мая.

81. В. Г. Библиография. Утренняя заря. Альманах на 1839-й год, изданный В. Владиславлевым. С.-Пб. 384 стр. в 8 д. л. // ОВ. – 1839. – 7 января.

82. Ф**. Библиография. Одесский альманах на 1839-й год. Одесса. В городск. типогр. 1839. Стр. 618 и IV, в 16-ю д. л. // ОВ. – 1839. – 15 февраля.

83. Ф**. Библиография. Одесский альманах на 1839-й год. Одесса. В городск. типогр. 1839. Стр. 618 и IV, в 16-ю д. л. // ОВ. – 1839. – 22 февраля.

84. Рахманов Никита. Смесь. Письмо к издателям Одесского вестника // ОВ. – 1839. – 1 апреля.

85. – й – й. Библиография. Одесский альманах на 1840 год. Одесса. В Городск. Типогр. 1839. Стр. IV и 708 стр. в 16-ю д. л. // ОВ. – 1840. – 2 марта.

86. Чужбинский. 1-е мая в Николаеве (Из дорожного дневника) // ОВ. – 1847. – 14 мая.

87. Т. Ч. Библиография. Порубежники, канва для романов, Сочинение А. Скальковского. Одесса; в типографии Л. Нитче. 1849. – Вып. 1-й. VIII и 195 стр. в 12-ю д. листа // ОВ. – 1849. – 26 января.

88. Фельетон. К. З. Библиография // ОВ. – 1849. – 3 декабря.

89. Библиографические известия // ОВ. – 1850. – 18 февраля.

90. Библиография. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса. В гор. типографии. 1838. 64 стр. в 8-ку// ОВ. – 1838. – 11 мая.

91. Смесь. К. З. Библиографическое известие // ОВ. – 1841. – 1 октября.

92. Смесь. Линовский Владимир. Об истории Новой-Сечи А. Скальковского // ОВ. – 1842. – 25 ноября.

93. ОВ. – 1842. – 25 ноября.

94. К.З. Библиография // ОВ. – 1846. – 31 июля.

95. ОВ. – 1845. – 21 февраля.

96. Библиография Л-Й. Наезды Гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии 1735 – 1768. соч. А. Скальковского. Одесса, 1845, стр. 230 в 8ку // ОВ. – 1845. – 21 февраля.

97. М П. Смесь. Литературные заметки // ОВ. – 1846. – 13 февраля.

98. Библиография. К. З. Записки Одесского общества истории и древностей. Том первый с XVI литографированными листами. Одесса. В Городской Типографии. 1844. 653 стр. 4-ку // ОВ. – 1845. – 16 июня.

99. Фельетон. К. К. Библиография // ОВ. – 1849. – 26 января.

100. Фельетон. Библиографическое известие // ОВ. – 1851. – 31 января, 11 августа; Фельетон. К. З. Библиография // ОВ. – 1851. – 10 февраля.

Людмила Новікова,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Святкування тисячоліття православної народної Болгарської церкви в Одесі, 3 травня 1870 р.

Європа другої половини XIX ст., попри зусилля урядів окремих країн, не була острівком стабільності. Національні рухи під гаслом народного відродження, революційні повстання на кшталт Грецького, війни з перерозподілом територій, поява нових незалежних держав, державна федералізація або об'єднання – це далеко не повний перелік подій, які окремими сучасниками сприймалися як ознаки нової епохи в історії державності в Європі. Зокрема, саме така характеристика сучасним міжнародним подіям надавалася на сторінках «Одеського вісника». Традиційні форми суспільно-політичного життя поступалися модернізаційним тенденціям, серед яких – формування національних рухів та утворення або декларація національних держав. Модернізація у державно-суспільному аспекті відбувалася і в Російській імперії, прийнявши у другій половині XIX ст. вигляд державних реформ.

В одеській пресі у 1870 р. наголошувалося на тому, що «російське просвітництво» не може стати врівень з європейським без спілкування зі слов'янськими народами, ставився знак рівняння між «слов'янським, європейським, загальнолюдським просвітництвом», пропонувався окремий «слов'янський шлях» [1]. Знаковою була підтримка в Російській імперії болгарського національно-визвольного руху. Термін «болгарське відродження» достатньо часто зустрічався на сторінках різних видань. В той же час підтримка «болгарського відродження» породжувала проблеми для реалізації зовнішньої політики імперії, призводила до напруженості у стосунках з греками та Османською імперією.

Слід відзначити, що у Російській імперії відкриті прояви (у пресі) політики підтримки «болгарського відродження» мали яскраво виражений регіональний характер, водночас роботи, в яких розглядалося питання болгарського національного руху та історія церкви, виходили і на центральному рівні. Так положення Одеси, що географічно була близькою до Балкан, була осередком болгарської імміграції, представленою інтелігенцією, що часто отримувала освіту у місті, стимулювало до зацікавленості болгарським «питанням». Це знайшло свій вияв у цілій низці прикладів, які докладно проаналізував М. Попруженко у своїй праці «Участие Одессы в возрождении народа Болгарского» (1912) [2]. Один з болгарських діячів, який мав безпосереднє відношення до свята православної болгарської церкви в Одесі, Ніколай Христофорович Палаузов, ще у 1853 р. зазначав, що: «…з огляду на те, що моральне відродження Болгар почалося ззовні, переважно з Одеси, одеські Болгари користуються особливою повагою народу за їх патріотичні почуття та дії». Незважаючи на те, що таке ставлення до одеських болгар було не завжди, залежило від конкретної політичної ситуації, в цих словах відображена квінтесенція ставлення учасників болгарського руху до Одеси як його важливого центру [3. 44].

У 1870 р., році святкування тисячоліття православної болгарської церкви в Одесі, певного апогею досяг конфлікт у болгаро-грецьких стосунках у церковному питанні. Болгари в Османській імперії та за її межами намагалися в національному і в церковно-організаційному відношенні відділитися від греків. У тогочасній літературі, хоча й достатньо пропагандистського характеру, зустрічаються твердження, які вказують на гостроту болгаро-грецького протистояння. З іншого боку, як вказує В. Чорний, довгий час конфесійна єдність греків та болгар відігравала важливу роль у їх відмежуванні від мусульман в Османській імперії. Однак в умовах розвитку модерних національних рухів, у тому числі грецького, інтелігенцією на перший план підносяться потреби етно-політичного характеру. Звертає на себе увагу те, що елінізація посилилася і «актуалізувалася» саме з утво-

ренням Грецької держави в 1830 р. та поширенням панелліністичної ідеї. У церковній сфері болгарські національні потреби набували форми вимоги відділення Болгарської церкви від Константинопольського патріархату [4. 171].

Звернення представників болгарського руху до Російської імперії для греків означало підтримку панславістського державно-політичного проекту, який розумівся як державне об'єднання слов'ян під егідою Російської імперії. Це, в свою чергу, загрожувало скороченням території для реалізації пан-елліністського проекту - грецького проекту відновлення Візантії [5. 10 - 11], і впливало на вирішення питань щодо статусу болгарської церковної організації.

З іншого боку, частина представників болгарського національного руху, значно структурованого в залежності від їх ставлення до Російської імперії як до державно-політичного чинника національного визволення, мала власні інтереси щодо цієї держави. Водночас вони відстоювали необхідність покладатися на військово-політичне сприяння імперії, так і розвивати національний рух та виховувати (і за допомогою Російської імперії) національну інтелігенцію, «природних болгар», які мають проводити пропагандистську роботу серед свого народу. Цей підхід знайшов яскраве втілення у діяльності Н. Х. Палаузова, уродженця Габрова, випускника Рішельєвського ліцею (1842 р.) та одного з ініціаторів створення Одеського Болгарського наставництва, який намагався поєднати ідеологеми «відданості болгар Росії» з «допомогою з боку Росії», а також з допомогою болгар, що проживають у Російській імперії. Вказані питання піднімалися в його записці «О нынешнем положении Болгар в Европейской Турции» (1853 р.). Сподіваючись, в умовах Східної війни, на військовий шлях вирішення болгарського питання, він відзначав: «Болгар надо убедить, что содействуя совокупно Русским, они освобождают и себя от ига турок» [3. 44].

У лютому 1854 р. в Одесі було засновано болгарське товариство, що отримало назву Болгарське наставництво. Діяльність його була направлена проти впливу з боку католицтва на болгар. Не відмовляючись від ідеї та характеру самостій-

ності болгарського руху в Болгарії, воно покладалося на підтримку з боку Російської імперії. У протоколі першого загального засідання наставництва йшлося про те, що «обраний Богом великий Государ Імператор Всеросійський Ніколай Павлович, покровитель та захисник нещасного народу болгарського, ополчився для відновлення приниженого православ'я в турецькій державі. Тому і болгарам, що проживають в Росії, необхідно попіклуватися про пригнічених своїх братів та за можливістю їм надати допомогу» [6].

29 жовтня 1869 р., у контексті сучасних релігійно-церковних проблем болгарського суспільства, з'являється звернення представників Одеського болгарського наставництва до імператора Олександра II. Звертає на себе увагу те, що автори, задля надання ваги своєму зверненню, наголошували на своєму статусі (тобто заслугах) в межах Російської імперії, вказавши відповідні звання та соціальне становище: колишній радник Н. Х. Палаузов, потомственний почесний громадянин С. Д. Тошкович, комерц. радник Н. М. Тошкович, потомственний почесний громадянин К. Н. Палаузов, севастопольський І гільдії купець В. Н. Рашеєв. Згодом вони виступають як ініціатори та організатори свята тисячоліття болгарської народної церкви в Одесі у 1870 р. У їх зверненні (як представників Одеського Болгарського наставництва) до імператора вказувалось на те, що Російська імперія: «…відгукнулася, щоб показати шлях до відродження» болгар, яке ще тільки почалося, що вони просять імператора заступництва за національні права народу, який тісно зв'язаний з Росією «єдністю крові та віри». Автори звернення визначали головне завдання болгарського відродження на цьому етапі, що «…полягає у звільненні своєї народної церкви від Грецько-Константинопольської Патріархії, духовне опікунство якої складає постійну та сильну перепону до політичного розвитку народу…». У відповіді монарха, достатньо обережної в обіцянках, зазначалося сподівання на позитивне вирішення церковного питання дипломатичним шляхом, йшлося про необхідність поступок у церковному питання з обох сторін, містився заклик утримувати народ від повстання, яке знесилює його [7. 17 - 20].

У зв'язку з описаними подіями важливою передумовою організації болгарського релігійного свята в Одесі стало підписання султаном 28 лютого 1870 р. фірману, у якому містилося визнання з боку держави перетворення Болгарської церкви на самостійну структуру – екзархат, при формальному підпорядкуванні Константинопольській патріархії. На той час ця подія була сприйнята болгарами-прибічниками православ'я як важлива в історії народу (хоча через два роки Константинопольський патріарх оголосив Болгарську церкву схизматичною) [4. 173 - 174]. Інформація про екзархат, фірман та його зміст відразу ж з'явилася на сторінках «Одесского вестника», вже 8 березня 1870 р., було передруковано «важливі відомості» про рішення болгарського церковного питання з однієї з болгарських газет: про те, що великий візир передав «драгоценный дар Болгарскому народу – фирман о самостоятельности народной церкви и иерархии…» [8].

Для з'ясування передумов святкування в Одесі тисячоліття болгарської народної православної церкви слід згадати і про те, що свій вплив на болгар поширювала не тільки Російська імперія, свої інтереси, що активно реалізовувалися, мали й європейські країни. Серед болгар, які опинилися в незручній ситуації заручників протистояння Заходу та Сходу Європи, проводилася агітація з метою схилити болгар в європейський бік. А. Зайончковський використовує дані колишнього перекладача при російському посольстві в Туреччині Аргіропуло, який повідомляв, що французькі та англійські агенти вказували болгарам на допомогу європейських держав у справі визнання з боку султана прав християн, наприклад, на роль у цій справі лорда Редкліфа, поширюючи при цьому негативні оцінки щодо можливості реальної допомоги з боку Російської імперії. Католицька місія в Галаті та католицька школа в Константинополі для навчання болгарських дітей мали на меті виховування болгарського патріотизму, сприяли поширенню впливу неправославних конфесій - «латинской пропаганды». Певних успіхів добилися прибічники уніатського проекту на початку 1860-х рр. [6; 4. 173].

Як відзначалося в одеській пресі при відкритті Слов'янського благодійного товариства (яке було фактично продовженням святкування тисячоліття православної Болгарської церкви в Одесі), «Англия и Франция постоянно занимались и продолжают заниматься привлечением этих христиан к себе путем благотворительности и воспитания» [9]. Болгари опинилися між інтересами Заходу і Сходу, займаючи, серед іншого, дуже вигідне економічне та стратегічне положення, маючи достатньо підстав для усвідомлення національного інтересу в широкому значенні цього слова. Ці інтереси для всіх сторін в різній мірі і з різними намірами набували форми так званого філетизму, тобто використання релігії з політичною метою.

Звертає на себе увагу те, що в Одесі у 1870 р. при святкуванні тисячоліття православної церкви, наголошувалося на важливій ролі болгар у загальній історії слов'ян. Це мало велике значення для утвердження слов'янського характеру болгарського народу, в умовах існування інших версій щодо етнічного походження болгар. Відомий дослідник, випускник Харківського університету П. Кеппен, у середині 1830-х рр. відзначав, що «на вопрос: кто же по происхождению своему были эти болгары, – коих история состоит в столь тесной связи с историею нашего Отечества, – еще нет удовлетворительного ответа» Є. Голубінський у 1871 р. відзначав, що болгари завоювали слов'ян, які стали називатися болгарами [10. 75; 11. 16].

Організатори та учасники свята, зокрема, представники Одеського болгарського наставництва, доклали зусиль для того, щоб перетворити цю подію на подію у загальнослов'янському масштабі, спрямовану на об'єднання на основі православ'я всіх слов'ян. У промові болгарина Х. Павлова, який вітав святкування «день тысячелетия православной народной Болгарской церкви» та пам'яті Бориса-Михаїла, відзначалася важливість події «…не только для одних Болгар, но и для всего православного Славянского мира». При цьому він використовував раціональні аргументи, а саме досягнення науки: «Славянская наука уяснила нам наше древнее сродство, нашу единопле-

менность, общность нашего древнего языка и взаимность наших интересов» [12]. У промові ординарного професора університету В. Григоровича, яку він присвятив постаті болгарського царя Бориса-Михаїла, відзначалося: «Я попытался изобразить только то значение Бориса-Михаила, которое история славян должна признать нашим общим славянским достоянием великий подвиг утверждения веры», водночас вказуючи ні на його значення в історії болгарського народу [13]. У промові І. Х. Палаузова йшлося про те, що: «сохранив веру православную и славянское богослужение, народ болгарский, как передовой страж, испытавший на себе властолюбие Рима, оградил других православных славян от всепоглощающего латинства и тем самым способствовал к утверждению национальных церквей», що розумілося і як передумова братерської взаємності всіх слов'ян [14].

Крім того, організатори (від Одеського Болгарського наставництва) під час святкування відправили інформаційні телеграми представникам слов'ян, на які отримали відповіді, про що відомо з газетних публікацій (зокрема, від Слов'янського комітету у Москві, від чорногорського князя Ніколая з Цетіньє, від митрополита Сербського Михаїла – «братский привет болгарам») [15; 16].

Одним з питань, яке хвилювало сучасників, було питання про дату святкування в Одесі тисячоліття болгарської православної церкви, що ілюструють нам матеріали «Одесского вестника». Зокрема, в газеті відзначалося, що святкування трохи запізнилося, бо хрещення царя Бориса св. Мефодієм було раніше 870 р. (у примітках вказувався рік особистого хрещення царя – 863 р. (у Є. Голубинського – не раніше 864 – 865 рр.), а хрещення народу – у 867 – 870 рр. або у 867 – 869 рр.) [11. 26] Водночас в «Одесском вестнике» наголошувалось на тому, що болгарська церква має право на святкування в 1870 р., тому що вступає в права самостійної церкви (так тлумачилось значення фірмана султана на той час). З іншого боку, відзначає автор статті, «в самый день тысячелетия, 1863 г., угнетенным Болгарам вовсе не приходилось думать о торжествах и празднествах…» [17].

З іншого боку, звичайно, необхідно було поєднати дві по-

дії, які через поширення газетної інформації набували знаковості в суспільній свідомості – оголошення фірману султана про статус Болгарської православної церкви та святкування тисячоліття православної Болгарської церкви, щоб підтримати ідею єднання самих болгар на ґрунті православ'я. Історія охрещення болгар є достатньо складною, що докладно показує у своєму дослідженні, що вийшло у 1871 р., екстра-ординарний професор Московської Духовної Академії Є. Голубинський. Його риторика звертає на себе увагу і є свідченням певної міфологізації питання. Болгарський цар Борис, розглядаючи християнство як релігію європейського значення, спершу мав намір охреститися за латинським обрядом, завдяки обставинам охрестився за східним обрядом (с. 22 - 25), але не знайшов порозуміння з грецьким патріархом у питанні надання митрополита (с. 27). Тоді він звернувся до Папи Римського, але той затягував вирішення питання (с. 30). Зрештою, Борис знову повертається до православ'я, а Константинопольский патріарх призначив архієпископа, якого за Є .Голубинським, самі болгари, бажаючи наголосити на церковність самостійності, вважали патріархом (870 р.). Цей же автор зупиняється на історії поширення серед сучасних болгар впливів католицтва та унії, що пов'язувалося з впливом Заходу. Тим самим створюється картина багатої історичної традиції болгар та співіснування нових тенденцій в церковно-релігійній справі [11. 33]. Про релігійний розкол серед болгар, про розкол у ставленні до Російської імперії йшлося й на сторінках «Одесского вестника». Святкування тисячоліття православної болгарської церкви, на думку авторів газети, мало сприяти подоланню цих «розколів» [17].

Враховуючи історичний досвід, виклики болгарському православ'ю, було обрано за ініціативою Одеського Болгарського наставництва 1870 рік для святкування в Одесі тисячоліття болгарського народного православ'я. Обрана була дата не особистого хрещення болгарського царя Бориса-Михаїла, а всього народу. Цей рік був обраний з метою показати «остаточне» входження Болгарії до світу православ'я, або, як висловлювалися сучасники, «возз'єднання болгар зі Схід-

ною церквою», «день утвердження болгарської церкви в православ'ї» (маючи на увазі день пам'яті царя Бориса-Михаїла 3 травня, що зрозуміло з погляду необхідності створення пантеону національних героїв, про що буде далі) [14].

Подія широко висвітлювалася в одеських газетах, таких як «Одесский вестник» (у тому числі поряд з інформацією про відкриття в Одесі Слов'янського благодійного товариства 11 травня, в день св. Кирила та св. Мефодія), «Новороссийский телеграф». Щоправда, остання невдовзі розпочала конфлікт на своїх сторінках з одним з основних фігурантів події – ординарним професором Новоросійського університету В. Григоровичем, і, як нам здається, не повністю надрукувала матеріали, які мала намір оприлюднити. Більш повними є публікації в «Одесском вестнике», де зазначалося, що увага до предмету пов'язана з необхідністю фіксації «всякого проявления возрождающейся национальной идеи в среде славянства» [9]. Через кілька днів після події, 5 травня, матеріали щодо святкування тисячоліття болгарської православної церкви в Одесі з'являються і на сторінках болгарської газети «Македония», що видавалася в Стамбулі [18]. У листі до редактора «Македонии», підписаному ініціалами Х. П., подія висвітлювалася більш широко, приділялася увага діяльності болгарського царя Бориса-Михаїла, який, на думку автора листа, «поширив православ'я та слов'янську писемність між болгарами та іншими слов'янськими племенами» [19]. Опис святкування тисячоліття болгарської православної церкви загалом співпадає в різних публікаціях [14; 19].

У неділю, 3 травня 1870 р. спершу представники громади («общества»), в тому числі професура університету, та влади, зібралися в університетській церкві. Архієпископ Димитрій відслужив літургію, наприкінці якої висловив промову (за даними газ. «Македония», він відслужив молебен за царя Бориса-Михаїла). У своїй промові Димитрій відзначив важливу роль болгарських просвітителів (поширювачів християнства), яких патранував цар Борис, в історії болгар та всього слов'янства [19].

В актовій залі університету були виголошені урочисті

промови. Ординарний професор В. Григорович назвав болгарського царя Бориса-Михаїла «праотцем слов'янського просвітництва (див. у вище вказаному значенні)». Промова В. Григоровича була надрукована як в «Одесском вестнике», так і в болгарській газеті «Македония» (болгарською мовою) [20]. Професор наголосив на тому, що він намагається воскресити у пам'яті забуті імена благодійників слов'ян, у даному випадку ім'я царя Бориса-Михаїла. Святкування тисячоліття православної болгарської церкви в Одесі виявило ще один аспект ролі міста в історії болгарського національного руху. Цей аспект пов'язаний з діяльністю інтелігенції у справі наповнення понять «народності», «нації» історико-культурним та етно-конфесійним змістом, вироблення певної національної «символіки» або дискурсу, історичної пам'яті, пов'язаною з діяльністю видатних постатей.

В «Одесском вестнике» наголошувалося на тому, що тільки під час національного пробудження було поставлено питання про відновлення історичної пам'яті. Автор статті в «Одесском вестнике» відзначав, що «до последнего времени имена великих вождей и просветителей Славян не шли далее исторических монографий: с именем Гуса, св. Кирилла и Мефодия, Бориса-Михаила, Равноапостольного Владимира, Дмитрия Донского, даже позднейшего времени – с именами Петра Великого, Богдана Хмельницкого, произведшими переворот в судьбах Славянского мира у нас не было соединено ни одно общественное воспоминание. Только теперь… мы начинаем вспоминать о героях и мучениках славянской идеи» [14].

Друга промова була виголошена болгарською мовою М. Пашовим (Македония). Він надав характеристику обставинам хрещення, вказав на зусилля царя Бориса по організації болгарської церкви в особі народного духівництва, наголосив на підтримці з боку Бориса болгарського духівництва в справі поширення слов'янського богослужіння та болгарської писемності, відзначив його непересічну роль в історії православ'я та слов'янської писемності. Третя промова була виголошена 18-річним студентом університету В. Н. Палаузовим, який намалював картину важкого ста-

новища болгар до проголошення султаном фірмана від 28 лютого 1870 р. Він наголосив, що фірман ніякою мірою не порушив права грецької патріархії, висловив сподівання, що церква стане для болгарського народу наставницею на шляху просвіти та благоустрою [19]. Один з авторів опису свята відзначав, що промовами в актовій залі «так сказать популяризовалась история водворения православия в Болгарии и судеб православной болгарской церкви в течении минувшего тысячелетия» [14].

З 4 до 8 години учасники свята, включно з делегацією з Миколаєва, були присутні у залі Благородного зібрання на урочистому обіді (за даними газ. «Македония», обід на 200 осіб [20]), організованому представниками Наставництва (Н. М. Тошковим, К. Н. та Н. Х. Палаузовими, В. Рашеєвим (газ. «Македония» наводить такий перелік: Н. Тошков, С. Тошкович, Н. Палаузов, В. Рашеєв) в пам'ять царя Бориса-Михаїла. Як зазначалося в одеський пресі, обід мав виразний національний характер – зібралися «виключно слов'яни», а оркестр під управлінням Гене виконував номери з руських опер [14]. На обіді виголошувалися промови болгарською (Х. Павлов), російською (В. Григорович, І. Митрович), сербською (воєвода Л. Вукалович) мовами. В «Одесском вестнике» встановлювався такий перелік промов: І. Х. Палаузова, Л. Вукаловича, редактора «Відомостей Одеського градоначальства» І. Г. Митровича (який, високо оцінивши султанський фірман, зазначив, що є нота, в якій вказується на неправомірність рішення султана без рішення вселенського собору), Говедарца, В. Н. Палаузова, П. Ніщинського, який звернув увагу на те, що в університеті навчаються болгарські студенти, та запропонував тост за університет. Головна тема обговорення, за даними «Одесского вестника» – це засоби морального зближення слов'ян. Наприкінці обіду звучали здравиці, в яких висловлювалося бажання благоустрою та майбутнього відновлення Болгарської церкви. Н. М. Тошков. С. Д. Тошкович, Н. Х. та К. Н. Палаузови, В. Н. Рашеєв відправили до різних слов'янських адресатів вітальні депеші (до Слов'янських комітетів в Москві та Петербурзі, Бєлграду (сербському митрополиту Ми-

хаїлу), Карловиц (митрополиту), Панчова (протосвященнику Живковичу), Прагу (Палацькому та Рігеру), Константинополь – Ортакію, митрополиту Іларіону для болгарського синоду, чорногорському князю Ніколаю) [21; 19; 14].

Свято тисячоліття болгарської народної православної церкви розглядалося організаторами як одна зі знакових подій в історії православної болгарської церкви, мало сприяти утвердженню православної складової болгарської етно-конфесійної ідентичності, а також надати авторитету Болгарській церкві після фірману 28 лютого 1870 р., декларувати підтримку Болгарській церкві з боку Російської імперії. З іншого боку, цьому святові було надано не тільки болгарський, але болгаро-слов'янський характер, що дозволило включити події національної історії болгар в контекст загальнослов'янської історії, ідея якої пропагувалася під час висвітлення подій святкування.

Література:

1. Славянское торжество в Одессе / / Одесский вестник. – 1870. – 14 мая (№ 103).

2. Попруженко М. Участие Одессы в возрождении народа Болгарского. – Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1912. – 20 с.

3. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одеського Болгарського настоятельства (1854 – 1884 г.) и материалы для истории освобождения Болгар. – Одеса: Тип. Штаба Округа, 1895.

4. Чорний В. Історія Болгарії. – Львів: ПАІС, 2007.

5. Леонтьев К. Собр. соч. – М., 1912. – Т. 5.

6. Зайончковский А. М. Восточная война 1853 – 1856 гг. – М.: Директ Медиа, 2012.

7. Приложение к брошюре Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854 – 1884 гг.) и материалы для истории освобождения Болгарии. – Одеса: Тип. Штаба Округа, 1895.

8. Одесский вестник. – 1870. – 8 марта (№ 52).

9. Славянские торжества в Одессе / / Одесский вестник. – 1870. – 14 мая (№ 103).

10. Кеппен П. О Волжских Болгарах / / Журнал Министерства

народного просвещения. – 1836. – СПБ., 1836. – Ч. 12, № 10.

11. Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. – М. : В университет. тип., 1871.

12. Речь г. Х. Павлова, произнесенная на обеде 3 мая / / Одесский вестник. – 1870. – 7 мая (№ 98).

13. Григорович В. На память о Борисе-Михаиле, праотце славянского просвещения / / Одесский вестник. – 6 мая (№ 97).

14. Одесский вестник. – 1870. – 5 мая (№ 96).

15. Одесский вестник. – 1870. – 7 мая (№ 98).

16. Одесский вестник. – 1870. – 8 мая (№99).

17. Одесский вестник. – 1870. – 3 мая (№ 95).

18. Дописки на «Македония» / / Македония.– 1870. – 5 мая

19. Македония. – 1870. – 13 мая.

20. Македония. –1870. – 16 мая.

21. Городская хроника / / Новороссийский телеграф. – 1870. – 5 мая (№ 98).

Ірина Дружкова,
кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, філософії, права Одеської національної академії харчових технологій

Одеська хлібна торгівля напередодні I світової війни на шпальтах щотижневика «Торгово-промышленное обозрение».

Економічне піднесення в Російській імперії і зокрема в землях Наддніпрянської України, що мало місце напередодні I світової війни, посилювало інтерес тогочасної преси до економічної проблематики. Не дивно, що саме у цей час – 1912 р. – з'явився друкований орган Одеської біржі, що мав назву «Торгово-промышленное обозрение». Він виходив кожного тижня по понеділках. До часопису додавалися торговельні бюлетені (щоденні) з цінами на зерно, фрукти та інші відомості. Відповідальним редактором щотижневика був секретар біржового комітету Ф. К. Булатович. Передплатна ціна видання на рік становила 6 карб. й вважалася досить високою, але, з урахуванням його корисності для торгівельної та фінансово-промислової еліти, цілком зрозумілою. В колекції одеського краєзнавця Т. І. Максимовича перебуває шість примірників цього видання, а саме номери 5, 10, 14, 15, 16 та 17 за 1912 р. Показово, що в бібліотеках Одеси нам, на жаль, не вдалося знайти номерів цього часопису. Вочевидь, вони є у фондах бібліотек С.-Петербургу та ін. міст, оскільки сучасна харківська дослідниця Є. П. Назарова в статті «Економічні товариства Одеси та регіональний рух на Півдні України на початку XX ст.» посилається на кілька інших номерів вищезгаданого видання [1. 66].

Більшість матеріалів «Торгово-промышленного обозрения» так чи інакше торкалися «хлібної торгівлі» (торгівлі зерном) та всього пов'язаного з нею, що є цілком закономірним, оскільки через одеську біржу і відбувалася продаж зерна, борошна та ін. товарів за кордон. В цей час вирішувалося

нагальне питання для Одеси та одеського зернового експорту, а саме – створення хлібної гавані. Й це відбилося практично у всіх розглянутих нами номерах щотижневика, адже Одеський біржовий комітет у 1912 р. зробив чимало зусиль для вирішення вищезгаданої проблеми. Для цього формувалися відповідні делегації, робилися звернення до уряду та представників Державної думи, наприклад, делегата від Одеси А. Нікольського, щодо прискорення розгляду питання про створення одеської хлібної гавані у фінансовій та бюджетній комісіях і на пленарних засіданнях Державної Думи [2].

Одна зі заміток часопису під назвою «Адресование вагонов с зерном непосредственно в порт и влияние этого на хлебную торговлю» (Додаток 1) торкалася спрямування вагонів з зерном безпосередньо в порт і вплив цього на хлібну торгівлю. Автор замітки вказував, що раніше зерно, яке привозили залізницею на одеський ринок, потрапляло до сховищ і, в залежності від конкуренції, продавалося та відправлялося за кордон. Проте якщо раніше хлібною торгівлею переважно займалися великі експортери, то на час написання замітки, на думку автора, характер торгівлі змінився, багато експортерів працювали завдяки банківським кредитам і не мали власного капіталу. Велика кількість експортерів призвела до того, що значна частина зерна, до 50%, відправляється до порту одразу, де перевірка якості та кількості товару на той момент була неможлива, як це робили у сховищах, що істотно впливало на вартість місцевої продукції за кордоном. Єдиним виходом, на думку автора, було якнайскоріше створення хлібної гавані, що мала б мати оснащені склади та елеватори [3. 2].

У кожному номері видання були колонки, присвячені іноземним та одеським хлібним ринкам. На шпальтах видання, зокрема, розглядалися зміни на закордонних ринках за тиждень, одеський хлібний ринок також оцінювався за тиждень. При тому не лише наводилися ціни, але й обговорювалася ситуація з врожаями зернових культур у можливих конкурентів. Наприклад, повідомлялося, що через вдалу погоду в Аргентині кукурудза користується значним

попитом, через меншу ціну та відсутність румунської та російської кукурудзи [4. 11].

У матеріалах про одеський хлібний ринок друкувалися відомості про загальні настрої покупців та продавців згідноз кон'юнктурою ринку, ціною на пшеницю, жито, ячмінь, кукурудзу, льон. Про закордонні ринки подавалася більш стисла інформація [5].

Зустрічаються матеріали рекламного характеру, так Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ) надало до «Торгово-Промышленного обозрения» інформацію про напрями сполучень між портами, які товариство здійснює по внутрішнім лініям та закордонними шляхами. Товариство здійснювало термінові поштово-пасажирські та вантажне внутрішнє сполучення по Кримсько-Кавказьській, Миколаївській, Херсонській та по Дніпровській лініям. Закордонне сполучення мало такі напрямки: Олександрійській прямий, Олександрійський круговий, Македонсько-Олександрійський, Болгарсько-Анатолійський, Анатолійський, Чорноморсько-Балтійський, Персидський, Севастополь-Константинопольський. З цієї реклами можна дізнатися, що флот РТПіТ становив 39 поштово-пасажирських, 6 товаро-пасажирських, 24 вантажних, 7 буксирних пароплавів, водотоннажність яких становила 211,5 тис. тон [6. 1]. Схожу інформацію надавало про себе і Дунайське пароплавство, що здійснювало рейси по лінях – Одеса-Галац, Добрудзський, Рені-Кладовской, Батум-Галац та Прутська лінія [7. 2].

На сторінках щотижневика зустрічалася достатньо розлога інформація, яка торкалася новин внутрішньої політики дотичних до зернового експорту. Зокрема, про відвідування В. М. Коковцевим, в цей час міністром фінансів та головою Ради міністрів Російської імперії, Московської біржі. При тому текст виступу самого В. М. Коковцева складав третину обсягу номеру часопису [8. 2 - 7].

Обов'язкова рубрика «Торгово-Промышленного обозрения» мала назву «В Биржевом комитете», де був представлений дуже строкатий матеріал: повідомлення про смерть голови правління Російського для зовнішньої торгівлі банка

А. Я. Помера; про підвищення страхової премії через бомбардування Дарданелл; журнали ради одеських мукомелів; інформація про виробництво в Одесі висівок та продаж цього продукту за кордон та ін. [9. 7 - 9]. На засіданнях комітету обговорювалася і законодавчі ініціативи депутатів Державної Думи, якщо вони торкалися хлібної торгівлі. Так в 15 номері мова йшла про законопроект 82 депутатів Думи на чолі з депутатом від Самарської губ. М. Челишовим щодо заходів по впорядкуванню хлібної торгівлі, як основної галузі народного господарства, зміст якого був дуже далеким від принципів ринкової економіки. Референтом з цього приводу на засіданні Одеського біржового комітету виступив вищезгаданий секретар комітету та редактор часопису Ф. К. Булатович, що розповів, про становище, в якому опиниться зернова торгівля після прийняття зазначеного законопроекту: «…вывоз хлеба за границу составляет монопольное право правительства. Каждому посевщику предоставляется ссыпать в государственные зернохранилища причитающееся на его долю, сообразно посевной площади, количество хлеба установленного качества и рода (натура, сорность, сухость). Цена на хлеб, порядок разверстки, а равно размер отпуска хлеба заграницу устанавливаются законодательными учреждениями и т.д.» [10. 2 – 3]. Після виступу Ф. К. Булатовича біржовий комітет одностайно визнав вищезгаданий законопроект абсолютно неприпустимим. Згідно з відомостями щотижневика того ж року Ф. К. Булатович звітував про результати власного відрядження до С.-Петербургу з приводу прийняття законопроекту про створення хлібної гавані [11. 2 -7].

На сторінках щотижневика розглядалися різні зовнішньополітичні фактори, що суттєво впливали на зернову торгівлю та коливання цін на хлібних ринках. Наприклад, ускладнення перетину протоків, а потім закриття Дарданелл під час італійсько-турецької війни 1911 – 1912 р. [12. 17]. Під час зазначеної війни 18(5) квітня 1912 р. Османська імперія на два тижні закрила прохід через Дарданелли для комерційних судів всіх держав. Щотижневик повідомляв про реакцію на цю війну російських дипломатів, зокрема про

виступ 13(26) квітня 1912 р. на засіданні Державної Думи міністра закордонних справ Росії С. Д. Сазонова. Однак одеських комерсантів передусім цікавило у зв'язку з цим становище чорноморської торгівлі, зокрема зернової. Цьому було присвячено публікацію, текст якої ми вміщуємо нижче (Додаток 2).

Загалом, слід відзначити, що «Торгово-Промышленное обозрение» надавало досить різноманітну інформацію з багатьох питань, що торкалися експорту зерна. Інформація ця була досить специфічною, оскільки переважно адресувалася професіоналам торгівлі і біржових операцій та колам близьким до них. Проте вона може бути цінним джерелом і щодо стану одеської зернової торгівлі періоду її піднесення, і щодо планів покращення цієї галузі торгівлі, яким, через початок Першої світової війни, не судилося бути реалізованими.

Література:

1. Назарова Є. П. Економічні товариства Одеси та регіональний рух на Півдні України на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXIX. – С. 63 – 70.

2. Торгово-Промышленное обозрение. – 1912. – № 5,10,15,16,17

3. Адресование вагонов с зерном непосредственно в порт и влияние этого на хлебную торговлю // Торгово-Промышленное обозрение (далі – ТПО). – 1912. – № 5. – 6 февраля. – С. 1-2.

4. Одесский хлебный рынок // ТПО. – 1912. – № 16. – 23 апреля. – С.11.

5. Торговая хроника. Иностранные хлебные рынки (за неделю) // ТПО. – 1912. –14. – 9 апреля; Одесский хлебный рынок // ТПО. – 1912. – № 14. – 9 апреля. – С. 12.

6. Русское общество пароходства и торговли // ТПО. – 1912. – № 14. – 9 апреля. – С. 1.

7. Русское Дунайское пароходство // ТПО. – 1912. –№ 14. – 9 апреля. – С. 2.

8. Пребывание В. Н. // ТПО. Коковцева в Москве – 1912. – №

9. В Биржевом комитете // ТПО. – 1912. – № 14. – 9 апреля. – С. 7-9. 14. – 9 апреля. – С. 2-7.

10. В Биржевом комитете // ТПО. – 1912. – № 15. – 16 апреля. – С. 2-8.

11. В Биржевом комитете // ТПО. – 1912. – № 17. – 9 апреля. – С. 2-7.

12. Дарданеллы // ТПО. – 1912. – № 10. – 12 марта. – С. 17.

Додаток 1.

«Адресование вагонов с зерном непосредственно в порт и влияние этого на хлебную торговлю». Торгово-Промышленное обозрение. – 1912. – № 5. – 6 февраля. – С. 1-2.

«В доброе старое время хлеба, прибывшие по железной дороге на Одесский рынок, попадали в амбары и здесь, смотря по конкурентам, постепенно продавались и отправлялись за границу. Бывала и т.н. повагонная продажа, когда хлеб останавливался на Заставе и раньше, чем попасть в амбары, продавался на месте, а затем уже следовал в амбары. Благодаря этому, потребность в амбрах была велика и вместимость их достигала 70 миллионов пудов. Это было то время, когда экспортом и вообще хлебной торговлей занимались крупные капиталисты, которые могли выдерживать зерно в ожидании конъюнктуры. В последнее десятилетие характер торговли зерном изменился – в дело вошли люди без капиталов, работающие только благодаря кредиту со стороны банков, и вот за последние пять лет отправка вагонов зерна непосредственно в порт достигла чуть ли не половины всего одесского экспорта.

В день прибывает 300-500 вагонов зерна, главным образом кукурузы и ячменя, экспортеры грузят его, где и как попало, ибо железная дорога заставляет сразу разгружать, из-за тесноты нашего порта взвешивание и проверка количества зерна невозможны. В результате получаются огромные партии отправляемого еще непроданным за границу товара, а отсюда и естественное понижение цен. Хлеб прибывает за границу, там обнаруживается недостача в весе, качество товара, особенно кукурузы, оказывается дурным, что ведет к потерям и для банков, финансировавших операции, потери эти за последнее пятилетие выражаются в Одессе крупной цифрой 5-6 млн рублей. Эти отправки гру-

зов непосредственно в порт оправдывают потребностью уменьшить накладные расходы. Обыкновенно считают разницу между расходами при отправке непосредственно в порт или из амбаров в порт, до 2 коп. на пуд. Но это экономия только кажущаяся, ибо если прибавить все те непредусмотренные расходы, которые в действительности являются при отправке товара непосредственно в порт, как например, от недостачи, достигающей в среднем до 1% от повышения фрахтов до 1,5 коп. на пуд (ибо грузить необходимо во что бы то ни стало) от обесценивания непроданного товара, то мы увидим, что отправка прямо в порт обходится гораздо дороже. Затем, эти спешные отправки отражаются на качестве товара: осенью кукуруза наша ценится на заграничных рынках на 3 и даже 5 коп. на пуд дешевле, чем наша же бессарабская кукуруза, идущая на Рени под названием дунайской, ибо там она раньше группируется и перерабатывается. Также ячмень дунайский и нередко из-за этих же причин стоит на 1-2 коп. дороже, чем наш. Следовательно, эти спешные отправки непосредственно в порт, не давая выгод, деморализуют одесскую торговлю, и эта деморализация косвенно отражается на других портах.

Сейчас железная дорога, вследствие тесноты и частых пробок в порту, изменила направление вагонов на «Одеса-Застава» для порта и на Заставе в течение 3-4 часов вагоны группируются и затем лишь направляются в порт, но это очень мало меняет дело. Торговля только тогда станет правильной, когда все вагоны будут отправляться в магазины, а оттуда уже на пароходы. Тогда всякий будет знать, что он покупает и что отправляет за границу.

В Николаеве отправка вагонов непосредственно в порт еле достигает 10% всего экспорта.

Нет никакого сомнения в том, что отправки вагонов непосредственно в порт вызываются направлением современной торговли, основанной на кредите, и являются фактом естественным, с которым невозможно бороться никакими правилами и постановлениями, с другой стороны, также несомненно, что экспортное дело становится в условия совершенно ненормальные и вредные для русской торговли.

Единственным выходом из этого положения является скорейшее разрешение вопроса о хлебной гавани, оборудованной складами и элеваторами.

Тогда грузы естественно будут идти непосредственно в порт, но там, в складах и элеваторах, они будут подвергаться сортировке, очистке и т. п. манипуляциям, какие необходимы при правильной организации экспорта».

Додаток 2. «К Закрытию Дарданелл». Торгово-Промышленное обозрение. – 1912. – № 14. – 9 апреля. – С. 17.

«5 апреля, 12 часов дня, Оттоманским правительством было сообщено всем пароходам, находящимся в Босфоре, о прекращении плавания через Дарданеллы. Все пароходы, имевшие пройти через Дарданеллы позже этого срока, скопляются в Константинополе. Некоторые пароходы дальнего плавания, приступившие было к погрузке грузов в портах Черноморско-Азовского побережья, вынуждены были прекратить таковую и даже разгружаться. Суда же, которые не успели еще приступить к погрузке, считают себя свободными от контрактов, вследствие военного времени (закрытия Дарданелл). Прекращение плавания через Дарданеллы, парализовало всю внешнюю торговля портов Черного и Азовского морей. Это положение особенно гибельно может отразиться как на нашем, так и на греческом, английском и австрийском флотах дальнего плавания.

Таким образом, к довершению убытков от забастовки английских шахтеров, лишившей грузовой международный флот на два месяца перевозок английского угля, чрезвычайно высокой стоимости угля для бункеровки на угольных станциях, закрытие Дарданелл нанесло торговому флоту новый удар, вследствие невозможности дальнейших перевозок хлеба из Южно-Русских, Дунайских и Румынских портов.

Очевидно, что даже при самых благоприятных условиях придется, по крайней мере, две недели вычеркнуть из эксплуатационного времени торгового флота. А, конечно, всякие дальнейшие политические осложнения на Ближнем Востоке могут этот срок удлинить.

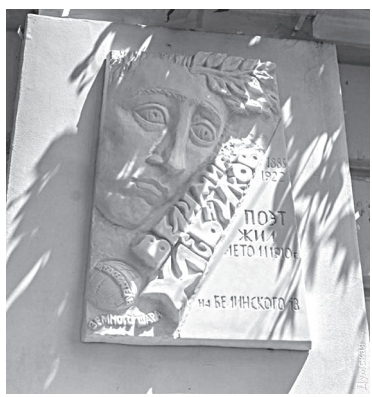
С самого начала текущего года грузовой тоннаж находится в особо неблагоприятном положении. Достаточно сказать, что ни одно судно дальнего плавания не успело выполнить хотя бы один правильный полный рейс.

Также срочные рейсы между Черным морем, Ближним Востоком и Средиземным морем дезорганизованы закрытием Дарданелл. Поддерживающее постоянное срочное сообщение с Ближним Востоком и Средиземным морем РОПиТ уже прекратило прием грузов на эти линии и принуждено, стягивая свой флот, нарушать весь план рейсов. То же самое можно сказать относительно французского Общества и Австрийского Ллойда, связывающих наши Южно-русские порты со Средиземным морем. Грозные последствия закрытия Дарданелл сейчас еще учесть трудно. Тем не менее можно утвердительно сказать, что если такое положение продлится, то потеря рынков.

В исключительно неблагоприятном положении очутилась Одесса, являющаяся артерией торговли с Ближним Востоком».

Евгений Деменок,
писатель, журналист, культуролог, член Национального Союза журналистов Украины, член Президентского совета Всемирного клуба одесситов

Хлебников и Одесса

Мемориальная доска В. Хлебникову открыта в Одессе 26.06.16 на ул. Белинского, 13

Мемориальная доска В. Хлебникову открыта в Одессе 26.06.16 на ул. Белинского, 13

«Председатель земного шара» Велимир Хлебников обладал необычайной тягой к путешествиям.

«Ездил Хлебников очень часто. Ни причин, ни сроков его поездок нельзя было понять», - писал Владимир Маяковский в 1922 г. в своей статье на смерть поэта. «Года три назад мне удалось с огромным трудом устроить платное печатание его рукописей (Хлебниковым была передана мне небольшая папка путанейших рукописей, взятых Якобсоном в Прагу, написавшим единственную прекраснейшую брошюру о Хлебникове). Накануне сообщенного ему дня получения разрешения и денег я встретил его на Театральной площади с чемоданчиком.

«Куда вы?» — «На юг, весна!..» — и уехал» [1].

На юг – это не только в Персию, где поэт провёл почти полгода, будучи приписанным в апреле 1921 г. в качестве лектора к Персидской красной армии. На юг – это и Баку, где он работал поэтом и художником в бакинском отделении РосТА, это и Железноводск, где он заканчивал свои знаменитые «Доски судьбы», трактат о «законах времени». Это и Судак, где семья Хлебниковых неоднократно отдыхала, а

Велимир переплыл однажды залив; это и Чернянка Херсонской губернии, имение графа Мордвинова, управляющим которого более семи лет был Давид Фёдорович Бурлюк, отец Давида Давидовича Бурлюка. Юг – это и Одесса, в которой Велимир Хлебников побывал дважды.

Визиты будетлянина в Одессу были вызваны в первую очередь семейными обстоятельствами. В нашем городе некоторое время жили родственники Хлебникова – тут учился его брат Александр и жили двоюродные брат и сестра Коля и Маруся Рябчевские – вместе с матерью Варварой Николаевной Рябчевской, урождённой Вербицкой – тёткой, родной сестрой матери Велимира Хлебникова. Более того, вся семья Хлебниковых чуть было не переехала жить в Одессу.

Весной 1908 г. жившая в Казани семья Хлебниковых принимает решение покинуть город – из писем главы семейства Владимира Алексеевича видно, что летом 1908-го он начинает хлопотать об отставке, с тем чтобы всей семьей переселиться или в Майкоп, или в Туапсе, или в Одессу – всё равно куда. Велимир весной 1908 г. подает прошение о переводе его на пятый семестр естественного отделения С.-Петербургского университета - к тому времени в Казани он имел четыре зачтённых семестра. Брат Александр подает прошение о переводе из Казанского университета в Одессу, в Новороссийский университет, куда и был зачислен в августе 1908 г. – на математическое отделение физико-математического факультета. 17 сентября того же года он подал прошение на имя ректора о переводе на естественное отделение того же факультета. Заявление это хранится в личном деле студента Александра Владимировича Хлебникова в Одесском областном государственном архиве [2].

На лето Екатерина Николаевна Хлебникова с детьми Виктором, Верой и Александром уезжают в Судак. В сентябре 1908 г., когда дачный сезон заканчивается, Хлебников уезжает в С.-Петербург, Александр переезжает в Одессу, сюда же на короткое время приезжают родители.

Вот что писал Хлебников отцу, Владимиру Алексеевичу, 25 ноября 1908 г., из Петербурга в Одессу: «Я временно живу

- у кого? У Гр. Судейкина! Они поселились в Лесном, и я, изгнанный 21-го со своей квартиры, поселился у них. Я занял у них 20 руб. В Харькове я оставил письма до востребования. «Ради воссоединения церквей» я готов переселиться к вам в Одессу, закончив свои литературные дела.

Дело дяди Саши, получившего отставку без пенсии, будет разбираться в Государственной Думе. Снова видел дядю Петю и тетю Машу.

Адреса у меня нет сейчас, так как скоро я переезжаю, не знаю куда. Адрес Г. С. Судейкина: Лесной, Институтский переулок, Д. № 4, кв. 2. Они кланяются.

Я чувствую, что есть что-то, о чём надо написать, но не могу вспомнить.

Как здоровье Кати? И где её адрес? Целую. Рад бы увидеться где-нибудь на юге» [3].

Спустя три дня он отправляет в Одессу ещё одно письмо – на этот раз матери, Екатерине Николаевне: «Я давно не получаю писем ни от вас, ни из Харькова. «Дани» старшего поколения младшему тоже не получал по сегодня. Посему я прожил около недели у Гр. С. Судейкина. Они живут: Лесной, Институтский пер., д. № 4, кв. 2. Они шлют сердечный привет. Завтра я переезжаю в свою комнату: Петербургская сторона, Гулярная ул., д. № 2, кв. 2. На днях опять будут хлопоты по литературным делам. Веду жизнь «богемы». Петербург действует, как добрый сквозняк и всё выстуживает. Заморожены и мои славянские чувства.

Покончив со своими делами, я не прочь увидеться с вами. Гр. Сем. побуждает меня окончить мои записки о Павдинском крае. У меня на душе ещё несколько дел и, кончив с ними, я готов бежать от города на дно моря.

В хоре кузнечиков моя нота звучит отдельно, но недостаточно сильно и, кажется, не будет дотянута до конца. Целую вас и привет Рябчевским; тёте Варе, Коле, Марусе. Как поправилась и здоровье Кати? Вере буду писать о выставке. Ждите новых оттисков. Шура продолжает ли занятия естествоведением?»[4].

Семья ждёт Виктора в Одессе, но он так и не приезжает. Вот его письмо к матери от 28 декабря 1908 г. – из Москвы в

Одессу: «Соединённой волей злого рока, меня и др., я не поехал в Одессу. Так как побывать у вас было внутренне необходимо, то, не скрою, я попал в какой-то тупик, из которого не мог найти выход. Я попал на вокзал в каком-то опьянении, чувствуя себя на пути в Одессу. Мне не пришло в голову поторопить извозчика. Извозчик подъехал к подъезду ровно в тот момент, когда пробило три часа. Я подбежал к перрону ровно в тот миг, когда щелкнул ключ сторожа. Так я испытал на себе власть возмездия, какую-то насмешку, но за что — не знаю. Теперь я в Москве. Сегодня осматривал Кремль. Завтра Третьяковская галерея и мн. др. Нам дали бесплатный кров, постель (в 3 студенческом общежитии) и вообще встречают с обычным московским радушием. Я удивился, найдя в общем московском облике какое-то благородство и достоинство. Москва — первый город, который победил и завоевал меня. Она изменилась к лучшему с тех пор, когда я был в ней. С Новым годом!» [5].

Из Москвы в первых числах января 1909 г. Хлебников приезжает в Святошино под Киевом, где часто отдыхала семья Хлебниковых. В Киеве в художественном училище занималась Вера Хлебникова, кроме того, в Святошино в это время приехала семья Варвары Николаевны Рябчевской. С её детьми – Марусей и Колей, – у Хлебникова сложились очень близкие, дружеские отношения, совсем не такие, как с питерскими родственниками – сестрой и братьями матери Софией Николаевной, Петром и Александром Николаевичем Вербицкими. В Святошине Хлебников остаётся надолго - съездив в мае 1909 г. ненадолго в С.-Петербург, в июне он вновь возвращается, чтобы провести там летние каникулы. Жили Хлебниковы у двоюродной сестры матери, Дидевич. Мария Николаевна, Маруся Рябчевская (в замужестве Качинская), полвека спустя вспоминала: «Вся семья Хлебниковых, кроме Кати, жила в Святошине на даче у Дидевич, на 5-й просеке. Дом стоял среди пустой усадьбы, кругом только много сосен. Папа, Коля и я жили в это время у дяди Владимира Юрьевича по Северной улице, № 2, и ежедневно ходили на 5-ю просеку, где все вместе проводили целые дни и обедали. <…> К праздникам Витя всегда писал нам на от-

крытках с изображением лотоса. Много писем пропало, а главное, тетрадка, в которой некоторые стихи были посвящены мне, с обращением О, Мария…» [6].

Хлебников был влюблён в Марию – своей обычной, трогательной и платонической влюблённостью. Догадывалась ли об этом Мария? Кто знает… В 1915 г., когда она выходила замуж, Хлебников написал ей поэтическое послание «Армянское Я», или «Армянское послание Марии Рябчевской». В нём – признание в любви:

В льну белом вы,
Индуски слез воздушная божница,
И голос — горлинок криница,
Уст пращура военного зарница,
И сноп тугой косы — пшеница,
Венком из киевской травы.
Го асп стоял вдали, слагал любви несмелые напевы…
Ваш стан высок, изящен, гибок,
Там радуга смеющихся застенчивых улыбок!
Снопов пшеницы струя ржаная
И этот взор — луч неба у Дуная.
И вы воскликнули: окружена жена я.
И вам привет слагают ивы,
И вам завидуют вишни,
В семье цветов и вы не лишни!
Так вы воздушны и красивы…

Го асп - так Хлебников именовал самого себя. Послание двоюродной сестре он написал от имени своего армянского «Я» - в нём действительно была частица армянской крови.

Все молодые люди был по-своему одарены – Вера Хлебникова рисовала, а Коля Рябчевский проявлял музыкальные способности и учился в Киеве у композитора Р. М. Глиэра. Мария Николаевна Рябчевская вспоминала, что в один из последующих приездов семьи Рябчевских из Одессы в Святошино Коля поступил там в 5 класс 1-й гимназии, а «уроки по теории и композиции музыки брал в Киеве. Были напечатаны только две Колины вещи - марш «Вступление

во Львов» и вальс «Liric» с рисунками на обложке Лидии Юрьевны Рябчевской. Хорошо окончив гимназию, он поступил в университет на юридический факультет, так как отец считал, что без общего высшего образования музыкант быть не может, а юридический меньше времени будет занимать. ‹...› Витя Хлебников очень любил Колю, они были в переписке, хотя Коля намного был моложе Вити, который звал его Колюшка-Рябушка, был с ним нежен» [7].

Николаю Рябчевскому, талантливому скрипачу и композитору, Хлебников посвятил эссе 1912–1913 гг. «Коля был красивый мальчик…». В этом эссе есть замечательные строки об Одессе:

«В Одессе, а это было в Одессе, многие переселялись на берег моря в легкомысленных клетушках, воздвигая их вдоль тропинок, угощая в праздник и толпу дорогим чаем и дешевыми песенками. В этой полурыбацкой жизни находили прелесть. Дети неловкой пухлой рукой подымают запутавшуюся в водорослях удочку. Другие, устав от уроков, видят ось жизни в ловле мелких рачков, толпами скользящих в воде. Волны — чувственный рой от купальщиков, в зелёном саду бродят еврейки и бросают жгучие и томные взгляды своего племени. Чёрные зрачки и белые белки их глаз удивительны, и они справедливо гордятся ими» [8].

Написано эссе было уже после второго – и последнего, - приезда Велимира Хлебникова в Одессу. Семья Хлебниковых – за исключением брата Александра, - в наш город так и не переехала. После недолгого пребывания в нашем городе Хлебниковы переезжают в Харьков, а затем в Лубны Полтавской губернии. Вот что писал Велимир Хлебников матери, Екатерине Николаевне, 16 октября 1909 г. - из Петербурга в Лубны:

«Пишу Вам уже второй раз: книга не оставалась дома, и это ошибка библиотекаря.

Я познакомился почти со всеми молодыми литераторами Петербурга – Гумилёв, Ауслендер, Кузмин, Гофман, гр. Толстой и др., Гюнтер.

Моё стихотворение, вероятно, будет помещено в «Аполлоне», новом петербургском журнале, выходящем в Питере.

Дела с Университетом меня сильно утомляют и [беспокоят], отнимают много времени. Я подмастерье, и мой учитель - Кузмин (автор «Александра Македонского» и др.). Гумилев собирается ехать в Африку. Гюнтер собирается женить Кузмина на своей кузине. Гр. Толстой собирается написать <нрзб> и освободиться от чужих влияний. У Гумилева странные голубые глаза с черными зрачками. У Толстого вода современника Пушкина.

Некоторые пророчат мне большой успех. Но я сильно устал и постарел. (Гюнтер - надежда немецкой литературы.) Целую и обнимаю всех лубнистов и одесситов» [9].

Под одесситами имелись в виду младший брат Александр и семья Рябчевских. Буквально через неделю, 23 октября, Велимир Хлебников отправляет младшему брату Александру в Одессу письмо очень похожего содержания: «Дорогой Шура! Как дела в Одессе? Я пишу наскоро письмо. Я буду участвовать в «Академии» поэтов. Вяч. Иванов, М. Кузмин, Брюсов, Маковский — её руководители. Я познакомился с Гюнтером, которого я полюбил, Гумилёвым, Толстым. Я поправился. И хорошо смотрю. Гумилёв написал «Данте», которое тебе, я помню, понравилось. Напиши мне, что ты думаешь о поэзии. Я очень ценю за глубину, искренность и своеобразие, чего у меня бедно. Мое стихотворение в прозе будет печататься в «Аполлоне». И я делаю вид, что очень рад, хотя равнодушен. Я пришлю тебе оттиск.

Я подмастерье знаменитого Кузмина. Он мой magister. Он написал «Подвиги Александра Македонского». Я пишу дневник моих встреч с поэтами. Кланяйся Г. В. и всем» [10].

16 января 1910 г. В. Хлебников пишет из С.-Петербурга брату в Одессу:

«С Новым годом! Дорогой Шура, извиняюсь на всех живых и мёртвых наречиях, что до сих пор не выслал птиц. Оправдаться могу только тем, что и мои вещи пролежали на вокзале около месяца. Мы собираемся, откладывая, и, как песчинка не делает разницы между горой и горстью, так и мы опаздываем из высокомерия к отдельному дню. Вот поучение. Желаю, чтобы <ты> что-нибудь сделал из птиц. Я на них махнул рукой. Может быть, можно к твоему докладу до-

бавить хвостик, чтобы высказаться мне о происхождении видов? Мне казалось, что в этом вопросе я был глубок и нов.

Передай новогодние пожелания Марии Николаевне, тёте Варе, Коле старшему и младшему, если они не слишком имеют вид величеств. Твой брат до конца земных ошибок, близок он или далек.

Velimir [Виктор]» [11].

В октябре 1909 г. в жизни Велимира произошли важные изменения – в доме Михаила Матюшина и Елены Гуро он познакомился с братьями Давидом и Николаем Бурлюками. Это знакомство, переросшее в дружбу, даст свои огромные плоды. Вот что писал Хлебников о своих друзьях-футуристах за два года до смерти, в 1920 г.: «Существуют ли правила дружбы? Я, Маяковский, Каменский, Бурлюк, может быть, не были друзьями в нежном смысле, но судьба сплела из этих имён один веник.

И что же? Маяковский родился через 365х11 после Бурлюка, считая високосные дни, между мной и Бурлюком 1206 дней, между мной и Каменским 571 день. 284х2 = 568.

Между Бурлюком и Каменским 638 дней.

Между мной и Маяковским 2809 дней...» [12].

Через несколько дней после знакомства Давид Бурлюк перевёз Хлебникова к себе, в петербургскую квартиру, а весной они поехали в Чернянку, имение графа Мордвинова, которым управлял Давид Фёдорович, отец большого семейства Бурлюков. Чернянка становится своеобразной штаб-квартирой русского футуризма. Древнее название этой местности, которое встречается у Геродота, – Гилея – становится ещё одним названием группы. Многие сборники футуристов, и в том числе Хлебникова, вышли в издательстве «Гилея». Для друзей-футуристов – или будетлян, как любил говорить Хлебников, это было местом, где всё ещё ощущалась связь с античной культурой.

Эти же летом 1910-го в Чернянке жил и работал Михаил Ларионов. Оттуда Хлебников уехал в гости к Рябчевским, в Одессу. Вот что писал Давид Бурлюк в июле 1910 г. в письме к М. В. Матюшину: «Работаем мы это лето и много, и мало.

Всё лето почти у нас писал М. Ф. Ларионов. Был Хлебников, сейчас он уехал – Одесса-Люстдорф, дача Вудст'а» [13]. По воспоминаниям Марии Николаевны Рябчевской (см. статью А. Парниса «В Одессе, а это было в Одессе…» в 1-м номере альманаха «Дерибасовская-Ришельевская»), в этом году они жили в доме № 13 по улице Белинского и на даче Вирта в Люстдорфе.

В сентябре того же 1910 г. брат Александр перевёлся на естественное отделение физико-математического факультета Московского университета - его прошение «от студента физико-математического факультета естественного отделения IV семестра» от 29 мая 1910 г. на имя ректора Новороссийского университета хранится в его личном деле в Одесском областном государственном архиве [14]. После отъезда брата из Одессы Хлебникова связывали с нашим городом только Рябчевские – и ещё Давид Бурлюк, который в этом же году вместе в братом Владимиром вновь поступил в Одесское художественное училище.

В своём письме от 14 августа 1964 г. к известному одесскому краеведу Александру Розенбойму Давид Бурлюк пишет: «Одесса мне была близка с 1900 года, когда я учился в худ. училище Преображенская 25 и жил в доме № 9. Снова зиму 1910-11 провёл там и в одну зиму получил диплом худ. училища – чтобы осенью поступить по конкурсу в Моск. Акад. и встретить там Вл. Вл. Маяковского» [15].

В начале лета 1912 г. Хлебников приезжает в Одессу во второй – и последний, раз. Он недолго гостит у Рябчевских на Базарной, 10, проведя перед этим несколько месяцев в Чернянке и туда же вновь из Одессы возвращается.

Пятого июня он пишет из Одессы родителям в Казань:

«Я был сердечно рад получить ваше письмо (обращаюсь пока к Кате и Шуре). Оно меня порадовало неподдельно льющейся искренностью. Но в ответ на него я тоже отвечу всей полнотой откровенности: оно пропитано трусостью, желаньем прибегать к уловкам — вещи, которых я избегаю. Уверяю вас, что там решительно нет ничего такого, чтобы позволяло трепетать, подобно зайцам, за честь семьи и имени. Наоборот, я уверен, будущее покажет, что вы можете

гордиться этой скатертью-самобранкой с пиром для духовных уст всего человечества, раскинутой мной. Но всё же хорошо, что средина и конец понравились.

У Ивана Степ. Рождественского!! не брал. Я рад, что радую.

Я здесь читаю Шиллера, «Декамерон», Байрона, Мятлева. Но вопреки желаниям сам ничего не делаю. Каждый день купаюсь в море и делаюсь земноводным, потому что в воде совершаю столь же длинные путешествия, как и на суше. Я тронут, что Вера не присоединилась к семейной дрожи за потрясение основ и благодарю за письмо, похороненное рукой зайца. Я хочу думать, что все вы здоровы. Маруся уехала в Святошино. Коля кончает испытания, похудел и вытянулся. Я пришлю еще «Разговор» [16]

«Разговор» - это самая первая книга Хлебникова «Учитель и ученик». Она вышла в Херсоне в издательстве О. В Ходушиной, была иллюстрирована рисунками Владимира Бурлюка, а деньги на неё дал Давид Бурлюк – взяв, правда, у Хлебникова в залог золотые часы, которые ему подарил живший в Астрахани двоюродный брат, Борис Лаврентьевич. Интересно, что Борис Лаврентьевич попросил часы не закладывать их и не продавать – они достались ему в наследство от деда. Но – публикация первой книги была важнее. Хлебников заложил семейную реликвию, а потом предложил двоюродному брату выкупить их у Бурлюка (письмо от декабря 1912 г.):

«Сообщаю некоторые частности, милый Борис Лаврентьевич, относительно вещей, кои могут показаться достойными внимания.

Адрес часов: Таврическая губ., село (и почт, отд.) Малая Маячка, деревня Чернянка, Давиду Федоровичу Бурлюку для Давида Давидовича Бурлюка. Долг 20 руб., ещё два рубля на расходы. 100 страниц, написанные для изумления мира, принадлежат мне. Книжка моя уже в печати, и скоро я кое-что пришлю. Она зовётся «Пощечина общественному мнению» [17]

«Пощёчина общественному мнению» - именно так хотел назвать свою вторую книгу Хлебников. Но для этого нужно

было иметь, как минимум, деньги, а вдобавок – организовать процесс. Всё это было для «Председателя земного шара» чрезвычайно сложным. Вот что писал Маяковский в статье на смерть поэта: «Практически Хлебников - неорганизованнейший человек. Сам за всю свою жизнь он не напечатал ни строчки. Посмертное восхваление Хлебникова Городецким приписало поэту чуть не организаторский талант: создание футуризма, печатание «Пощечины общественному вкусу» и т. д. Это совершенно неверно. И «Садок судей» (1908 г.) с первыми стихами Хлебникова, и «Пощёчина» организованы Давидом Бурлюком. Да и во всё дальнейшее приходилось чуть не силком вовлекать Хлебникова» [18]

В итоге в декабре 1912 г. вышел первый сборник группы «Гилея», в котором были опубликованы произведения Велимира Хлебникова, Владимира Маяковского, Давида и Николая Бурлюков, Алексея Кручёных, Василия Каменского, Василия Кандинского и Бенедикта Лившица.

Это была первая публикация Хлебникова за два года. После публикаций в 1910 г. в сборниках «Студия импрессионистов» и «Садок судей», в которые произведения Хлебникова попали благодаря Давиду Бурлюку, будущего «Председателя земного шара» нигде не печатали, считая его творчество «бредом сумасшедшего». Об этом пишет Бенедикт Лившиц:

«Однако при всех оговорках, относившихся главным образом к манифесту (речь идёт о знаменитом манифесте «Пощёчина общественному вкусу, подписанном Бурлюком, Маяковским, Хлебниковым и Кручёных, где они призывали «бросить Пушкина, Толстого и Достоевского с парохода современности. – Прим. автора), самый сборник следовало признать боевым хотя бы по одному тому, что ровно половина места в нём была отведена Хлебникову. И какому Хлебникову! После двух с половиной лет вынужденного молчания (ведь ни один журнал не соглашался печатать этот «бред сумасшедшего») Хлебников выступил с такими вещами, как «Конь Пржевальского», «Девий бог», «Памятник», с повестью каменного века «И и Э», с классическими по внутренней завершённости и безупречности формы «Бобэо-

би», «Крылышкуя золотописьмом», а в плане теоретическом – с «Образчиком словоновшеств в языке» и загадочным лаконическим «Взором на 1917 год», в котором на основании изучения «законов времени» предрекал в семнадцатом году наступление мирового события» [19].

И вот, спустя два года, после «Пощёчины» и второго «Садка судей», вышедшего в февраля 1913-го, имя Велимира Хлебникова зазвучало в полный голос. Его гений уже невозможно было не заметить.

Влияние Хлебникова на литературу «Юго-Запада», на литераторов «одесской школы» - безусловно. Одесский культуролог и литературовед Евгений Голубовский встречался с писателем Сергеем Бондариным, одним из одесской плеяды, другом Эдуарда Багрицкого и Семёна Гехта – и Бондарин рассказывал ему, что они осознали Хлебникова именно через Багрицкого, который читал на память множество его текстов. Сам Бондарин с подачи «птицелова» увлёкся Хлебниковым и собрал с десяток его книг. Настоящим «рыцарем» Хлебникова стал Юрий Олеша. Он вошёл в созданную Алексеем Кручёных «группу друзей Хлебникова», переписывавших его тексты на литографскую машину и издавших тридцать книг «Неизданного Хлебникова». Две из них и по сей день есть в коллекции Евгения Голубовского. Московский журналист Исаак Владимирович Глан, приятель Юрия Олеши, писал о том, что Олеша считал Хлебникова гением: «Конечно, гений. Он сказал об олене: испуг, цветущий широким камнем. Его поэмы не всегда понятны. Он складывал свои рукописи в мешок, а потом их не могли собрать. Его издают? Странно» [20]. Высоко ценил Хлебникова и Валентин Катаев, который описал в повести «Алмазный мой венец» свои встречи с ним. В квартире Ольги Николаевны Фоминой в Мыльниковом переулке, где одно время жили Катаев и Олеша, несколько дней ночевал и Хлебников. Спустя пятьдесят лет Катаев цитировал по памяти в своей повести строки Хлебникова, называя их гениальными.

Прошло сто тридцать лет со дня рождения Велимира Хлебникова. Отрадно заметить, что интерес к его творчеству не только не ослабевает, но, наоборот, усиливается. А зна-

чит, его творчество неизбежно будет вдохновлять литераторов новой одесской плеяды.

Литература:

1. Маяковский В. «В. В. Хлебников» // Электронный ресурс. Код доступа: http://feb-web.ru/feb/mayakovsky/texts/ ms0/msc/msc-023-.htm

2. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 45, оп. № 5, спр. 14104. с. 2.

3. Пажитнов Е. 116 писем Велимира Хлебникова // Электронный ресурс. Код доступа: https://www.proza.ru/2015/06/30/476

4. Там же.

5. Там же.

6. Петровский М. Святошинские вакации Велимира Хлебникова // Электронный ресурс. Код доступа: http://www.ka2.ru/nauka/petrovsky_miron_1.html#n7

7. Там же.

8. Хлебников В. «Творения». - М., 1986. С. 514

9. Пажитнов Е. Указ. соч.

10. Там же.

11. Там же Хлебникова.

12. Дуганов Р. Рисунки Хлебникова. Панорама искусств. Вып. 10. - М., Советский художник, 1987. - С. 372

13. Experiment. A Journal of Russian Culture. Vol. 5. Charles Schlacks, Jr., Publisher. Los Angeles, 1999. p. 13

14. ДАОО, ф. 45, оп. № 5, спр. 14104, с. 1.

15. Письмо Давида Бурлюка Александру Розенбойму // Рукопись, коллекция Л. Рабиновича, США.

16. Пажитнов Е. Указ. соч.

17. Там же.

18. Маяковский В. Указ. соч.

19. Лившиц Б. Полутораглазый стрелец. Воспоминания. - М.: Захаров, 2002. С. 90.

20. Глан И. В. Чужие книги «Две встречи с Юрием Олешей)// Электронный ресурс. Код доступа: http://samlib.ru/g/glan_i_ chuzhieknigidwewstrechismjuriemoleshej.shtml

Владимир Ермаков,
доктор исторических наук, профессор кафедры истории и петербурговедения С.-Петербургского государственного института культуры

Анархисты и уголовники Одессы в революционных событиях 1919 года.

В период гражданской войны в Одессе имел место факт сотрудничества анархистов и уголовников летом 1919 г. В силу целого ряда обстоятельств город практически оказался во власти разноликих уголовных банд, многие из которых действовали под видом весьма популярных местных анархистов. Не проходило и дня, чтобы в каком-либо районе города не совершалось под их именем грабежа или убийства. Видя все это, местные анархисты обеспокоились и вскоре распространили в городе обращение к населению:

«К ворам и налетчикам!

Совет Федерации анархистов Одессы обращается к Вам с просьбой и предупреждением. Вас мы считаем продуктом тех проклятых условий строя эксплуатации и насилия, которые созданы буржуазией и охраняются сейчас только продажной бандой наемного белогвардейского офицерства да чужеземными штыками.

Если буржуазия страдает от вашей деятельности, тем хуже для нее — она пожинает сейчас то, что сама посеяла, и уже не наше дело ее защищать.

В новом коммунистическом обществе, на борьбу за создание которого мы зовем пролетариат России и всего мира, все будет всем, не будет частной собственности, не будет богатых и бедных, не будет тогда места грабежам и налетам.

В этой нашей борьбе с капиталом и властью, продолжающейся уже много лет, лучшие, достойнейшие сыны нашего класса обездоленных и угнетенных сложили свои головы, раньше в петле и на плахе, а сейчас у стенки.

Во имя святого дела освобождения трудящихся, за которое гибли и гибнут наши товарищи от рук палачей в рас-

цвете силы и здоровья, Совет Федерации анархистов предлагает всем немедленно прекратить возмутительные безобразия, которые за последнее время имели место в вашей среде, прекратить злоупотребления памятью героев-революционеров, прекратить требования денег от имени анархистов.

В то же время Совет Федерации анархистов предупреждает тех из вашей среды, у которых ничего святого уже не осталось, на которых никакие призывы рабочих и революционеров не действуют более: всех тех, которые будут продолжать денежные вымогательства производить дорогим именем анархизма — они для нас те же паразиты — буржуи, заботящиеся только об одном, как бы поплотнее набить свои карманы, тех мы в последний раз предупреждаем, что уличенные в злоупотреблении нашим именем, они будут тут же, на месте, расстреливаться нами.

Одесская Федерация анархистов» [1. 193 - 194].

Естественно, никакие воззвания анархистов не помогли нормализовать обстановку в городе. Налеты и грабежи продолжались. Неожиданно в городе стало заметно тише и спокойней. Дело в том, что известный одесский анархист, экспроприатор – иллегалист Мишка Япончик (Мойше Винницкий) обратился к чекисту Ф. Фомину с просьбой организовать отряд, который под его командованием вступил бы в Красную армию и сражался бы против деникинских войск (ВСЮР). Предложение это было, на первый взгляд, просто фантастическим, но только не для тех, кто знал, какую силу, в то время, представляли собой одесские иллегалисты. Вот что писал в своих «Записках чекиста» Ф. Фомин: «В распоряжении Мишки Япончика было по меньшей мере несколько тысяч человек. Он имел личную охрану. Появлялся где и когда вздумается. Везде его боялись и потому оказывали почести прямо-таки королевские. Его называли «королем» одесских воров и грабителей» [2. 66 - 67].

К Ф. Фомину Мишка Япончик явился со своим адъютантом: «Через несколько минут у меня в кабинете в сопровождении чекиста Доброго появляются два человека. Оба

среднего роста, одеты одинаково, в хороших костюмах. Впереди скуластый, с узким, японским разрезом глаз молодой мужчина. На вид ему лет 26-28» [2. 68], пообещав, что одесские налетчики перестанут заниматься грабежами ввиду вступления в город частей Красной армии, Мишка Япончик заявил следующее: «Я пришел не каяться. У меня есть предложение. Я хотел бы, чтобы мои ребята под моим командованием вступили в ряды Красной армии. Мы хотим честно бороться за Советскую власть. Не могли бы вы дать мне мандат на формирование отряда Красной армии? Люди у меня есть, оружие тоже, в деньгах я не нуждаюсь». Ф. Фомин доложил о столь необычной просьбе командующему 3-й Украинской советской армией Н. Худякову, который после продолжительного обдумывания просьбы Япончика вместе с членами Реввоенсовета армии Я. Гамарником, Н. Голубенко, А. Датько-Фельдманом (анархистом, тесно сотрудничавшим с большевиками), принял решение, как вспоминал об этом Ф. Фомин, «разрешить Винницкому — такова была настоящая фамилия Мишки Япончика — сформировать отряд, а политотделу армии прикрепить к отряду командиров и членов партии для идейно-воспитательной работы» [2. 71].

Трудно сейчас точно сказать, чем руководствовалось командование 3-й Украинской советской армии, но, вероятнее всего, побуждающим мотивом явилась вера анархистов и коммунистов в то, что и бандиты могут исправиться, сражаясь за интересы своего народа, если они этого искренне хотят, и тем самым сумеют окончательно порвать со своим прошлым. Возможно, что А. Датько-Фельдману и стоявшей за ним Федерации анархистов Одессы показалось, что налетчики после опубликованного обращения одумались и искренне хотят сражаться против войск интервентов и белогвардейцев. Как бы то ни было, а отряд вскоре был создан и насчитывал в своем составе около двух тысяч человек. Военным комиссаром отряда был назначен анархист А. Датько-Фельдман.

Однако серьезным образом заниматься военной подготовкой ни сам Япончик, ни его единомышленники не соби-

рались. Командиру отряда больше нравилось маршировать по центру Одессы во главе своего войска. Несмотря на это, советское командование решило отправить отряд на фронт в связи с осложнившимся там положением и требованием сражавшихся частей новых подкреплений. Личному составу импозантного отряда было разрешено провести прощальный «семейный вечер» в помещении консерватории. Как писал об этом Ф. Фомин, «некоторые наши командиры заинтересовались этим банкетом и пошли посмотреть. Среди гостей было много женщин из тех, которые раньше помогали своим дружкам: прятали и сбывали краденые вещи и ценности. Разодеты они были в шелковые платья ярких цветов. На многих сверкали драгоценности. На сцене и в зале стояли длинные столы. Все было сделано на широкую ногу, с шиком, с явным желанием поразить, блеснуть. Обилие вина, закусок, фруктов. Мишка Япончик восседал в середине, на самом почетном месте. «Семейный вечер» длился до утра»[2. 72].

После «прощального вечера» отряд трижды собирался грузиться в эшелон для отправки на фронт и трижды «воинство» Япончика «не грузилось в єшелоны». В конце концов Япончику удалось погрузить в поезд около тысячи человек и привезти их на фронт под Винницу, где полк прибыл в распоряжение 45-й стрелковой дивизии, которой в то время командовал И. Якир. По свидетельству начальника политотдела дивизии А. Гринштейна, полк с внешней стороны производил отличное впечатление: «одних пулеметов было... сорок с лишним штук (по тем временам очень много). Политическая часть также производила выгодное впечатление: большая библиотека, основная и передвижная, граммофоны с агитационными пластинками — все новенькое и чистенькое» [3. 89].

У командования дивизии имелись серьезные опасения в отношении боеспособности одесского полка и возникали мысли о его разоружении, но комиссар полка, анархист А. Датько-Фельдман ручался за его боеспособность, хотя и сомневался в его политическом поведении. Как очень часто бывало в период гражданской войны, перед тем как

отправить полк Япончика на боевые позиции, состоялся парад части. По словам А. Гринштейна, принимавшего его: «Зрелище было довольно любопытное. В ответ на мои приветствия последовала речь Япончика, примерно такого содержания: «Мы, мол, были воры и налетчики, но то было при старом режиме, а при советах мы станем передовыми бойцами и так далее и тому подобное в этом роде. Все дружно кричали «ура». Торжество, однако, было омрачено донесением о налете молодчиков из полка Япончика на жителей Бирзулы» [3. 89].

К сказанному стоит добавить воспоминания еще одного из очевидцев парада, повествующего о внешнем виде полка: «…это было умопомрачительное зрелище. Синие, голубые и красные галифе, лакированные сапоги и модные туфли, офицерские кителя и гражданские пиджаки, сюртуки, фуражки, кепки, папахи... Люди увешаны патронташами, пулеметными лентами, за поясами торчат кинжалы, на портупеях болтаются шашки, ниже колен свисают револьверы...» [4. 77].

Полк Япончика все-таки выступил на позиции против армии УНР и, используя ручные бомбы, совершил атаку. Однако вскоре, войска УНР выбили полк Япончика с занимаемых позиций. Новообращенные солдаты РККА сбежали с фронта. На станции Вознесенск оплошавший Мишка Япончик был задержан и застрелен комендантом станции [2. 72 - 73].

Позднее, уже в эпоху деникинской оккупации Одессы, друзья Мишки Япончика, желая отомстить за убийство свого лидера, убили бывшего секретаря Одесского Совета А. Фельдмана [5. 186].

Литература:

1. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1923. - № 5.

2. Фомин Ф. Т. Записки старого чекиста. – М., 1962.

3. Гринштейн А. Из истории 45-й дивизии // Летопись революции. – 1927 - № 1 (22).

4. Командарм Якир: Воспоминания друзей и соратников. - М., 1963.

5. Логинов В. Заметки о деникинском подполье // Летопись ре-

волюции, 1929, № 2(35)

Тарас Вінцковський,
доцент кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова
доктор історичних наук, доцент

Похорони як елемент історичної наратії (на прикладі революційної Одеси 1917 року)

Протягом багатьох десятиліть XX – початку XXI століття академічна історіографія революцій 1917-1921 років концентрувала увагу читача на тих подіях, котрі здебільшого мали характер політичного та військового протистояння, залишаючи на маргінесі наукових студій інші сюжетні лінії, які були й залишаються до сьогодні представленими значно меншою кількістю інтелектуальної продукції. Сказане стосується як висвітлення глобальних суспільних структур, що передбачає наявність широких синтетичних схем тлумачення епохи, так і регіоналістики. Втім дослідницький фокус по лінії центр – субцентр – регіон може мати й альтернативну проекцію, де інтерпретаційні конструкції та техніка переконування дозволяють вивчити логіку подій, соціальну поведінку тих чи інших груп осіб чи окремих індивідуумів крізь призму не лише політичних, але й культурних установок.

У 2012 році в краєзнавчому альманасі «Південний захід. Одесика» побачила світ стаття, присвячена похованням жертв найвідоміших вуличних боїв у місті в ході січневого більшовицького збройного повстання 1918 року [1]. У ній автор поставив за мету не стільки реконструювати перебіг подій, котрі отримали достатню, хоч і невичерпну оцінку в науковій літературі [2; 3; 4; 5], науково-популярних нарисах [6] та краєзнавчих працях [7], скільки відновити імена загиблих учасників протистояння та випадкових мешканців міста, що стало новим явищем в студіях з історії революційної Одеси. Звертаємо увагу й на ще одну особливість розвід-

ки Т. Гончарука, котра закладена у назві. Дослідник декларує періодичну пресу як головне джерело у вивченні проблеми. Такий підхід є невипадковим та значною мірою виправданим, оскільки документальна база як щодо з'ясування ходу боїв, так і поховань жертв повстання є вкрай скупою, а дописувачі популярних одеських газет, вражені кривавими наслідками протистояння, намагалися скрупульозно фіксувати число жертв та їхні прізвища.

Втім Одеса у період революцій 1917-1920 років мала щонайменше три приклади вуличних боїв, у ході яких кількість жертв була співмірною, а їхнє вшанування перетворювалося у масові заходи з цілим комплексом символічних ознак. Йдеться про події 13 грудня (30 листопада) – 15 (2) грудня 1917 р., 27-30 (14-17) січня 1918 р. й нарешті 18 грудня 1918 р. У кожному з них участь брали військовослужбовці армії УНР, щоправда в останньому випадку вони скоріше такими були не за офіційним статусом, бо друга Українська республіка була проголошена 26 грудня 1918 р., а за формальними ознаками, адже боролися якраз за її відновлення. Але оскільки лише січневе повстання закінчилося проголошенням більшовицької влади, то радянська історіографія намагалася уникати детального аналізу двох інших фактів збройної боротьби, обмежуючись побіжними згадками [8; 9]. Чи не єдиним винятком стала праця П. Гарчева, у якій автор трактує криваві сутички 13 грудня (30 листопада) – 15 (2) грудня 1917 р. як першу спробу встановлення диктатури більшовицької партії [10, с. 198-201]. Не відбивалися грудневі бої та поховання і у збірках документів [11; 12].

Фактично обходили мовчанням загострення ситуації в Одесі й сучасні дослідники. Промовистим прикладом може слугувати колективна монографія з історії міста, у якій даному епізоду присвячено одне речення [5, с. 290]. Не набагато більше інформації міститься у спеціальній праці В. Голубка, в якій історик розглядає бої в Одесі на фоні формування армії УНР [4, с. 143-144]. Позаяк у своїх попередніх творах автор статті вже звертався до сюжету про військово-політичне протистояння в причорноморському місті 13 грудня (30 листопада) – 15 (2) грудня 1917 р. [6, с. 50-64; 13,

с. 153-159], то в пропонованій розвідці ставимо за мету дослідити не причини та хід збройної боротьби, а обставини поховання жертв революції. Задля цього слід вирішити наступні дослідницькі завдання: з'ясувати евристичні можливості наявних джерел, виявити загальне число вбитих під час боїв, проаналізувати реакцію політичних сил і мешканців міста на вказане протистояння та реконструювати процес поховання загиблих.

Джерельне забезпечення наукової проблеми є доволі скупим та обмеженим. Головним чином йдеться про інформаційний потенціал періодичної преси, яка активно і оперативно висвітлювала події, передаючи атмосферу тривоги, котра запанувала в Одесі у дні вуличного збройного протистояння. Передусім використовуємо матеріали двох місцевих часописів – «Одесского листка» та «Одесских новостей», котрі мали значну читацьку аудиторію й виходили шість днів на тиждень. Дописувачі обох видань намагались ретельно фіксувати число загиблих, в окремих випадках оприлюднюючи прізвища жертв боїв. У частині повідомлень деталізувалися обставини смерті відомих у місті осіб, зокрема керівника Червоної гвардії М. Кангуна та його брата, роз'яснювалися рішення щодо їхнього поховання тощо. Помітний джерельний потенціал періодичної преси набуває ще більшого значення на фоні вкрай обмеженої кількості актових документів, тому академічний інструментарій дослідження використовується у даній статті лише частково. Зокрема, у стенографічних звітах засідань міської думи знаходимо загальну оцінку ситуації та пропозиції щодо недопущення рецидиву і виділення місць на кладовищі для захоронень. Фрагментарно знайшли відбиток одеські події 13 грудня (30 листопада) – 15 (2) грудня у збірці документів «Українська Центральна Рада» [14].

Як зазначалося вище, ще окремі радянські історики звертали увагу на той факт, що вже на рубежі листопада – грудня 1917 р. більшовики прийняли рішення розпочати безпосередню підготовку до збройного виступу, щоб встановити однопартійну владу в Одесі. Але приводом для конфронтації з українськими владними інституціями стала відмова

останніх надсилати військові частини на Дон для допомоги Раднаркому в боротьбі з військами генерала О. Каледіна. Резолюцію протесту проти спроб втягування новопроголошеної УНР у війну з Доном ухвалили збори представників курінних, сотенних і ротних рад військових частин Одеського гарнізону [4, с. 134]. Місцевий осередок РСДРП(б), не погоджуючись з нейтралітетом уряду УНР у війні Петрограда з донськими козаками, та маючи окреме бачення розвитку революції, яке формувалося Центральним комітетом партії, спровокував криваві сутички в Одесі шляхом захоплення понад 50 автівок і роззброєння гайдамацьких патрулів, які їх охороняли проти ночі 13 грудня (30 листопада) [15. – 1 декабря]. Наслідком чого стали спроби чергового пошуку політичного компромісу (15 (2) грудня на об'єднаному зібранні Одеської української військової ради, курінних, сотенних комітетів і українських соціалістичних партій присутні підтримали постанову спільного засідання усіх революційних організацій Одеси про створення тимчасового органу влади в місті, до складу якого мали увійти 5 представників від українських організацій і 5 від неукраїнських [15. – 3 декабря]), та розгубленість й відчай великої частини мешканців міста, котра стала свідком протистояння. Бої між гайдамаками та червоногвардійцями стали своєрідним психологічним рубежем, який розділив життя причорноморського мегаполісу на мирний та воєнний періоди революції, що отримало відображення насамперед у ставленні до поховання загиблих.

Вже 16 (3) грудня журналісти «Одесского листка» розпочали активно описувати нещодавні події, зазначаючи, що у морзі лікарні перебувають 15 тіл червоногвардійців та випадкових людей [16. – 3 декабря]. А газета «Одесские новости» повідомляла про роль кримінальних елементів у загострені ситуації, які скористалися нагодою для здійснення грабунків, з застосуванням вогнепальної зброї, а інколи навіть використовували гайдамацькі однострої для того, щоб ввести в оману українські патрулі [15. – 3 декабря].

18 (5) грудня на шпальтах «Одесского листка» з'являється замітка «Похорони жертв», у котрій розповідається, що 16 (3)

грудня на об'єднаному засіданні органів самоврядування та революційних організацій створено спеціальну комісію, котрій доручили розробити порядок організації похорону «жертв кривавих подій». До неї увійшли Брускін, Рєєв, Винокуров, Юдін, Дегот та інші особи. Наступного дня у Воронцовському палаці комісія за присутності делегатів від різноманітних «демократичних організацій» та брата загиблих Кангунів провела своє перше засідання, на якому насамперед вирішувала питання щодо призначення дня поховання. Дискусія стала можливою через побоювання повторення масових зіткнень, адже не було впевненості, що сторони конфлікту зуміли остаточно домовитися про узгоджену політичну позицію. Ще одним принциповим рішенням могла стати резолюція про захоронення більшості загиблих у братській могилі зі спільним пам'ятником, але дана пропозиція була відхилена. Натомість комісія домовилася про доцільність поховання за релігійною ознакою на двох різних кладовищах – єврейському та християнському, яке мало відбутися в один день [15. – 5 декабря; 16. – 5 декабря].

Ще за день у статті «Братська могила» повідомлялося, що 18 (5) грудня згадана комісія звернулася до міської думи з проханням відвести 30 місць на «Старохристиянському кладовищі» (тепер територія парку «Преображенський». – Авт.) для облаштування братської могили [16. – 5 декабря], але відповідь була негативною. Натомість гласні на екстреному засіданні думи від 19 (6) грудня вирішили безкоштовно виділити ділянку площею близько 30 квадратних сажнів на 2-му міському (християнському) кладовищі поблизу церкви та по сусідству з 22-ю ділянкою [17, арк. 3].

У статті «Похорони жертв громадянської війни в Одесі» дописувач повідомляв, що частину загиблих поховали на 2-му християнському цвинтарі, а інших на 2-му єврейському [15. – 9 декабря]. Й хоча дана інформація не знайшла відображення в стенограмі засідання думи, вона суголосна з повідомленням в іншій замітці, де йшлося про виділення аналогічної ділянки на 2-му єврейському цвинтарі поблизу поховання жертв погрому 1905 року [15. – 6 декабря]. Тоді ж

остаточно стало відомо, що попри бажання частини місцевих політиків та громадських активістів, похорони загиблих відбувалися у «позаофіційній» атмосфері. Зокрема, у замітці «Про поховання братів Кангун» повідомлялося, що М. Кангун та Л. Кангун вже поховані (18 (5) грудня на 2-му єврейському кладовищі [15. – 6 декабря]), а 20 (7) грудня мають попрощатися ще з 18 особами [16. – 6 декабря].

Зрештою, основна частина поховань припала на 21 (8) грудня 1917 р., що стало важливою подією в історії міста періоду революції. «Одесский листок» повідомляв, що ховати будуть червоногвардійців, а трупи виноситимуть з моргу університетської клініки. Участь у процесії мали взяти усі військові частини та представники робітників у супроводі оркестрів та хорів [16. – 8 декабря]. Значно детальніше описувалися події post factum у замітці «Похорони жертв міжусобиць». Невідомий автор емоційно повідомляв, що натовп задовго до початку заходу почав збиратися на вулиці Преображенській і з усіх усюд надходили траурні вінки з домінуванням червоного кольору, яких нарахували у кількості 42 штук. Сама процесія мала за відправну точку Спасо-Преображенський кафедральний собор, куди з Єврейської лікарні перенесли труни із загиблими-іудеями. Домовини християн були пофарбовані у білий колір, а іудейські покриті чорною китайкою. Їх супроводжували представники громад та політичних організацій, котрі несли величезну кількість прапорів з характерними надписами. Дописувач виділив декілька з них: «Свобода у безвладді» (належав анархістам), «Геть насильників», «Нехай живе свобода», «Нехай живе республіка». При цьому не конкретизувалися ті політичні сили, котрим інкримінувалися латентні звинувачення у провокуванні сутичок. Прикметно, що гасла були написані російською і українською мовами та на івриті [16. – 9 декабря]. Далі колона рухалася вулицями Дерибасівською – Рішельєвською – Єврейською до синагоги, де теж відправлялася панахида, й далі Водопровідною до кладовищ [15. – 8 декабря].

Важливим елементом сприйняття комплексу фактів першої половини грудня 1917 р. стали термінологічні рефлек-

сії, які відбивали психологічну та політичну реакцію населення міста за посередництва друкованого слова. Найчастіше у заголовках та безпосередньо в самому газетному тексті використовувалося слово «жертви», що дозволяло сприймати загиблих червоногвардійців не стільки як ініціаторів й активних учасників збройного протистояння, а радше як випадкових свідків вуличних сутичок. А політична складова подій нерідко приховувалася за наступними обтічними дефініціями – «криваві події» [16. – 5 декабря; 17, арк. 3], «міжусобиці» та «безумство» [16. – 9 декабря]. Разом з тим, мали місце й спроби оцінити ситуацію у ширшій перспективі, яка потрактовувалася як «громадянська війна в Одесі», що було більш характерне для редакційної колегії «Одесских новостей». А загальна тональність дописів вибудовувалася у доволі стрункy тенденцію, демонструючи прихований оптимізм щодо неможливості повторення подібних явищ у майбутньому [15. – 2 декабря, 3 декабря, 9 декабря; 16. – 6 декабря].

Окремою складовою окресленої проблематики залишається кількість загиблих та похованих. На засіданні уряду УНР 7 грудня 1917 р. нещодавні події в Одесі стали предметом окремих слухань, під час яких доповідачем виступив генеральний секретар торгівлі й промисловості В. Голубович. За збігом обставин він 13 грудня (30 листопада) прибув до причорноморського міста з директивами від Генерального секретаріату щодо перемовин з думою [16. – 1 декабря] та задля зустрічі з командувачем Чорноморським флотом О. Немітцем [18, с. 303]. Ставши свідком боїв, він виступив з оцінкою ситуації у стратегічно важливому мегаполісі Української республіки й повідомляв про 4 загиблих гайдамаків та близько 300 «червоногвардійців і більшовиків» [14, с. 520]. Подана статистика потрапила у наукову літературу [4, с. 144], але з самого початку викликала сумніви [10, с. 203; 19, с. 105], адже величезна диспропорція числа жертв з обох боків не мала логічного пояснення. Залишаємо поза полем зору потенційно можливе бажання В. Голубовича вказати на завищені цифри ліквідованих червоногвардійців, бо у нас немає підстав вбачати нагальну потребу в маніпуляціях

у таких розмірах. Припускаємо, що скоріше за все мала місце звичайна друкарська помилка, а цифру 300 у документі варто читати як 30, адже остання у межах математичної похибки корелюється з даними, котрі фігурували у вищезазначеному рішенню міської думи та які подавали одеські часописи.

Напередодні і після поховання журналісти обох одеських видань подавали схожу статистику загиблих. Вже 15 (2) грудня підбивалися перші підсумки втрат, а «Одесские новости» писали про близько 30 осіб, з яких 15-17 пішли з життя на Куликовому полі й поблизу вокзалу, а ще 5 червоногвардійців на Пересипу. У подальшому ця цифра корегувалася в бік невеликого збільшення, зокрема, повідомлялося, що станом на 17 (4) грудня у моргах міста перебувало 40 трупів [15. – 2 декабря, 5 декабря]. Майже половина з них була віддана землі 21 (8) грудня 1917 р., коли поховали 11 загиблих християн і 5 іудеїв [15. – 9 декабря; 16. – 9 декабря]. Натомість наративні джерела підтверджують невелику кількість загиблих військовослужбовців армії УНР (4 особи) і навіть наводять прізвища трьох з них – Г. Драгомиров, Сидір Арбузенко, Іван Самуха [15. – 3 декабря]. Деякі прізвища загиблих червоногвардійців та випадкових осіб можна відшукати на шпальтах «Одесского листка» [16. – 3 декабря].

Таким чином, одна з визначальних подій в історії революційної Одеси 1917 р. залишається малодослідженим епізодом у протистоянні українських органів місцевої влади та більшовиками, а його джерельне забезпечення залишається недостатнім для повноцінної реконструкції ходу подій, оскільки вони, головним чином, відбиті у періодичній пресі. Місцеві часописи ретельно висвітлювали причини, хід та наслідки вуличних бої в середини грудня і залишаються основним носієм інформації, у тому числі про кількість загиблих, їхні імена, процедуру й місце поховання. Загальне число загиблих за наявними джерелами встановити неможливо, але з великою долею достовірності можна говорити про щонайменше 40 осіб, з яких четверо представляли військо УНР, а решта червоногвардійців та випадкових мешканців, які могли бути й жертвами кримінальних дій.

Обставини перших вуличних боїв у причорноморському мегаполісі та їхні наслідки залишили помітний слід у свідомості населення міста, яке сприймало інцидент як політичне безумство та елемент громадянської війни, а його винуватці чітко не артикулювалися у публічній площині, залишаючи можливості для ідеологічного маневрування та пошуку компромісу задля недопущення у майбутньому подібного протистояння. Тому поховальна процесія 21 (8) грудня перетворилася у масову акцію за участі значної кількості представників влади, громадськості, родичів та пересічних громадян з використанням символів різного ґатунку – від поховальних вінків до прапорів з політичними гаслами, які мали маніфестувати як загальну скорботу за жертвами, так і наявність спільного фронту в боротьбі проти насильства.

Література:

1. Гончарук Т. Жертви подій 15 – 17 січня 1918 р. в Одесі на сторінках газет «Одесские новости» та «Одесский листок»// Південний захід. Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса: Друкарський дім, 2012. – Вип. 13. – С. 90-119.

2. Коновалов В. Красный флаг над Одессой. – Одесса: Маяк, 1977. – 254 с.

3. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К. – Львів, 1996. – 372 с.

4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.

5. Раковський М. Ю., Шкляєв І. М. У революційні часи (1917 – 1920 рр.)// Історія Одеси / Під. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 273-316.

6. Вінцковський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.). Науково-популярне видання. – Одеса : Фенікс, 2010. – 154 с.

7. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920.– Одесса: Изд-во «Optimum», 2008. – 336 с.

8. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні / Від. ред.

М. І. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1973. – 256 с.

9. Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К.: Наукова думка, 1987. – 440 с.

10. Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. – 268 с.

11. Победа Советской власти на Херсонщине (1917 – 1920 гг.): сборник документов и материалов / Ред. кол.: Н. А. Даниленко (отв. ред.). – Херсон: Наддніпрянська правда, 1957. – 380 с.

12. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 – січень 1918 р.) / Під заг. ред. С. М. Ковбасюка; упоряд. З. Першина, М. Раковський. – Одеса: Обласне видавництво, 1958. – 182 с.

13. Вінцковський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України: монографія. – Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. – 384 с.

14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах / Упоряд В. Верстюк та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Том І. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 591 с.

15. Одесские новости. – 1917.

16. Одесский листок. – 1917.

17. Державний архів Одеської області, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, 38 арк.

18. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.

19. Вінцковський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 р.). – Дрогобич : Вимір, 2002. – 169 с.

Край в епоху диктатур

Вадим Золотарьов (м. Харків),
кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки,
Олег Бажан (м. Київ),
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Штрихи до портрета першого секретаря Одеського обкому КПУ Григорія Тєлєшева

У часи «великого терору» в Україні була проведена ротація кадрового складу республіканських, крайових, обласних комітетів правлячої комуністичної партії. Як стверджує дослідник Валерій Васильєв, партійно-радянська управлінська вертикаль в Українській РСР опинилися у паралізованому стані [1. 177]. На січень 1938 р. з 82 завідувачів відділів обкомів партії працювала 31 особа, з 577 перших секретарів райкомів та міськкомів не було 82 особи, других секретарів – 108 осіб, третіх секретарів – 188 осіб [2. 34].

«Чистка» партійного активу не оминула й Одеську область. У 1937-1938 рр. у Одесі відбулася зміна чотирьох партійних керівників: Є. І. Вегера, Д. М. Євтушенка, М. І. Кондакова, Г. Г. Тєлєшева. Обрання на посаду першого секретаря Одеського обкому і міськкому КП(б)У у травні 1938 р. капітана держбезпеки Григорія Галактіоновича Тєлєшева було яскравим свідченням конгеніальності партійних та карально-репресивних органів. Автори статті ставлять за мету відтворити життєвий шлях та охарактеризувати стиль керівництва Г. Г. Тєлєшева важли-

вого лещатка у системі функціонування управлінської мережі на Одещині у добу «великого терору».

Григорій Галактіонович Тєлєшев народився 12 березня 1902 р. у селі Кабанськ Селенгінського повіту Іркутської губернії. Його батько, Григорій Галактіонович, працював комірником і десятником на будівництві Круго-Байкальської залізниці. Мати, Ганна Терентіївна, дочка засланого робітника київського заводу «Арсенал» Скороходова, займалася господарством та виховувала синів Івана, Григорія, Миколу та дочку Олександру. З 1912 р. Тєлєшеви стали займатися сільським господарством, мали 3-4 десятини землі, одного коня та дві корови. Після закінчення у 1916 р. 3-х класів вищого початкового училища у Кабанську Григорій три роки працював на місцевих шкіряних заводах Едельмана та Вольфора (погоничем коней, підручним, посадчиком) та півроку на валяльному заводі Файнберга шаповалом. Крім того, для поліпшення родинного бюджету у 1918 – 1919 рр. займався спекуляцією та перепродажем спиртних напоїв і сигарет, вивезених із Верхнє-Удинська (нині Улан-Уде).

У грудні 1919 р. Григорій вступає до 1-го Кударинського прикордонного загону, після встановлення радянської влади працює журналістом у Селенгінській повітовій міліції. У 1920 р. вступає до лав РКП(б). Хто знає, як би склалася його подальша доля, якби у їхній хаті не посилився материн дядько Михайлов - голова повітового виконкому. Михайлов не тільки запобіг суду над Галактіоном Тєлєшевим, який затримувався прикордонниками за контрабанду, а у січні 1921 р. посприяв призначенню Григорія комендантом у Селенгінське повітове політбюро (ЧК). На нове місце роботи до Григорія регулярно навідувалися батько з матір'ю, які поверталися до Кабанська з дефіцитними товарами - мануфактурою, шерстю, овчиною, шубами.

З серпня 1922 р. Г. Тєлєшев служить співробітником для доручень повітового політбюро у м. Зима Іркутської губернії та бере участь у ліквідації збройних утворень Замосчикова, Донського, Семитрусова. У березні 1923 р. – січні 1927 р., працюючи начальником прикордонного поста у

Троїцькосавську та комендантом прикордонних ділянок 17-го прикордонного загону в Іркутській губернії, він особисто керував чекістсько-військовими операціями по ліквідації загонів білогвардійців, які нападали на радянські та монгольські терени з Китаю. Під час одного з таких боїв із вояками барона Унгерна на монгольсько-китайському кордоні Григорій був поранений. З лютого 1927 р. Г. Тєлєшев навчається у Вищій прикордонній школі ОДПУ СРСР, після закінчення якої його посилають до 32-го Новоросійського прикордонного загону ОДПУ, де він служить комендантом Анапської (з 2 квітня 1928 р.) та Туапсінської (з грудня 1928 р.) прикордонних комендатур. Тут, як відзначалося в його особовій справі, він «викрив і керував ліквідацією Туапсінської філії контрреволюційної та шкідницької шпигунської організації у тресті «Грознафта», керував розробкою та ліквідацією монархічної організації «Церковників» у Туапсинському та Сочинському районах» [3. 21].

З жовтня 1929 р. Г. Тєлєшев очолює Економічний відділ Чорноморського окружного відділу ДПУ і зосереджується на проведенні «куркульської операції». Зі службової характеристики довідуємося: «В процесі роботи т. Тєлєшев виявив максимум чекістської витримки, завдяки чому операція по одному із крупних районів пройшла без якихось ексцесів, хоча підстави до цього були. Тов. Телешев легко справився з веденням державних справ по вилученню, своїм піднесенням і енергією підняв працездатність своєї групи, завдяки чому одним із перших закінчив операцію, яка не викликала непорозумінь» та «у 1930 – 1931 рр. безпосередньо керував розробкою та ліквідацією Чорноморської філії контреволюційної організації «ТКП», ліквідував організацію лісових спеціалістів Чорномор'я» [3. 34,36].

З 2 лютого 1933 р. Г. Тєлєшев очолює 2-й відділок Економічного відділу повпредства ОДПУ СРСР по Північно-Кавказькому краю у Ростові-на-Дону та бере участь у ліквідації «контрреволюційної організації у Зернотресті та Крайтрактортресті (справа «Конденсатор»)» [3. 36]. Того ж року повпред ОДПУ по ПКК Ю. Г. Євдокимов порушив клопотання про нагородження Г. Тєлєшева орденом Чер-

воної Зірки, але московське керівництво вирішило, що заслуги Григорія Галактіоновича і так оцінені досить високо – на честь п'ятнадцятиріччя органів комуністичної держбезпеки він отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ», ще раніше почесну бойову зброю (маузер) від Колегії ОДПУ СРСР.

У січні 1934 р. Північно-Кавказький край був поділений на два: Азово-Чорноморський (з центром у Ростові-на-Дону) та Північно-Кавказький (з центром у П'ятигорську). Першим секретарем Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) був призначений Ю. Г. Євдокимов, який забрав з собою найкращих чекістів. Був серед них і Г. Тєлєшев, який 14 січня 1934 р. був затверджений заступником начальника Економічного відділу повпредства ОДПУ В. Ф. Дементьєва. Оцінюючи його роботу на цій посаді, начальник крайового УНКВС І. Я. Дагін писав 11 липня 1936 р.: «Роботу по лінії економічного відділу засвоїв добре, але більше кваліфікувався по обслуговуванню сільського господарства... Агентурну роботу знає добре, сам вербував, керує цінною агентурою. Брав участь і особисто вів крупні агентурні розробки по викриттю організованого шкідництва у сільському господарстві краю та інших галузях народного господарства, за що неодноразово заохочувався. Керувати апаратом може, вимогливий до підлеглих. Може служити прикладом ретельності та дисциплінованості. Наполегливий у проведенні прийнятих рішень. Як недолік, слід вказати на деяку грубість, яку іноді проявляє до підлеглих... Неодноразово виконував відповідальні оперативні доручення (виселення куркульства, перевірка агентури в районах, допомога в оперативній роботі місцевим апаратам і т.п.), з яким завжди справлявся добре. Зараз має прикріплену агентуру, з якою працює систематично» [3. 49].

Після призначення В. Ф. Дементьєва начальником УНКВС по Чечено-Інгушській АРСР І. Я. Дагін провів 16 серпня 1936 р. старшого лейтенанта державної безпеки Г. Тєлєшева на посаду начальника економічного відділу крайового управління та порушив питання про дострокове надання йому звання капітана державної безпеки. На Луб'янці проти цього не

заперечували, і на день чекіста, 20 грудня 1936 р., на петлицях Григорія Галактіоновича з'явилася третя срібна зірочка.

З початком злету північнокавказького клану «пташенята гнізда Євдокимова» стали швидко розлітатися по країні. 7 квітня 1937 р. новим начальником УНКВС Сталінградської області став М. Г. Раєв, який перед цим працював заступником начальника північнокавказького управління. Разом з ним перебрався до Сталінграду і Г. Тєлєшев та 15 квітня очолив 3-й (контррозвідувальний) відділ УНКВС. Григорій Галактіонович хутко взявся за справу і вже 11 червня 1937 р. «за самовіддане та зразкове виконання завдань уряду» він був нагороджений орденом Червоної Зірки. Тим же указом отримали високі урядові нагороди ще чотирнадцять північнокавказьких чекістів (зокрема І. Я. Дагін та М. Г. Раєв – ордени Леніна, В. Ф. Дементьєв – орден Червоної Зірки) [4]. У вересні 1937 р. Г. Тєлєшева перекидають на Північ. Буквально декілька тижнів він пропрацював на посаді заступника начальника УНКВС по Архангельській області. Зміна адміністративно-територального устрою в СРСР внесла корективи у кар'єру Г. Тєлєшева. 27 вересня 1937 р. із частин Воронезької та Курської областей була організована Тамбовська область, і через чотири дні Г. Тєлєшев був призначений начальником управління НКВС нової адміністративно-територіальної одиниці РРФСР.

Про роботу Г. Тєлєшева у Тамбові красномовно свідчить такий факт: з жовтня 1937 р. по січень 1938 р. в області було репресовано понад 5000 тисяч чоловік, тоді як у серпні-жовтні 1937 р. у тих районах, з яких вона була створена, заарештували «лише» 1651 чоловік [3. 268]. Такі виробничі успіхи були досягнути за допомогою прогресивного методу «корегування протоколів допиту», яким особисто займалися Г. Тєлєшев та його заступник М. І. Малигін, «які культивували незаконні методи та викривлення у слідстві» [5. 61].

На початку березня 1938 р. Г. Тєлєшев був направлений в Україну, де новий нарком внутрішніх справ О. І. Успенський за п'ять днів змінив усіх без винятку начальників

обласних УНКВС республіки: начальник УНКВС по Одеській області комбриг М. М. Федоров був призначений начальником УНКВС по Київській області; начальник УНКВС по Красноярському краю капітан державної безпеки Д. Д. Гречухін - начальником УНКВС по Одеській області; заступник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР майор державної безпеки І. О. Жабрєв - начальником УНКВС по Кам'янець-Подільській області; начальник відділку 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР капітан державної безпеки Г. М. Вяткін - начальником УНКВС по Житомирській області; начальник УНКВС по Челябінській області майор державної безпеки П. В. Чистов - начальником УНКВС по Донецькій області; заступник начальника відділку 4-го (секретно-політичного) відділу ГУДБ НКВС СРСР капітан державної безпеки О. І. Єгоров - начальником УНКВС по Чернігівській області; начальник УНКВС по Воронезькій області майор державної безпеки П. А. Коркін – начальником УНКВС по Дніпропетровській області; начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області капітан державної безпеки О. О. Волков – начальником УНКВС по Полтавській області; заступник начальника УНКВС по Рязанській області капітан державної безпеки П. В. Карамишев - начальником УНКВС по Миколаївській області; заступник начальника 3 відділу УДБ УНКВС по Ленінградській області капітан державної безпеки І. М. Корабльов - начальником УНКВС по Вінницькій області.

До Харкова Г. Тєлєшев прибув 16 березня 1938 р. Разом з ним із Тамбова приїхали молодші лейтенанти державної безпеки С. Ф. Москальов, призначений інспектором при начальнику УНКВС, та В. Я. Рибалкін, призначений помічником начальника 3-го відділу. Невдовзі на посаду помічника начальника 2-го відділу прибув з Києва ще один північнокавказький чекіст - сержант державної безпеки М. Ф. Донською.

Взагалі кадрове питання стояло перед Г. Тєлєшевим дуже гостро, оскільки більш-менш кваліфікованих співробітників катастрофічно не вистачало. Так, наприклад, у

2-му (польському) відділку 3-го відділу для слідства у справах понад 200 арештованих було лише 5 співробітників. Оперативною технікою займалася одна оперуповноважена М. Д. Сисоєва, яка просто фізично не справлялася з роботою по обліку. За таких обставин начальник УНКВС наказав виконуючому обов'язки начальника 3-го відділу старшому лейтенанту державної безпеки П. Й. Барбарову створити у 2-му відділку групу з 15 слідчих. Але звідки їх було брати? На оперативну техніку посадили «цілком малограмотного» пожежника та інспектора відділу актів громадянського стану. На слідчу роботу мобілізували «малограмотних» курсантів прикордонного училища, техніків-інтендантів та обліковців. Замість запланованих 15 слідчих постійно працювали 8-9 чоловік, яких до того ж постійно змінювали. До того ж заступник начальника 2-го відділку 3-го відділу сержант державної безпеки Ш. І. Бреннер «за неодноразовий сон під час роботи з заарештованими» був відлучений від слідства [6. 8 - 9].

Не краща ситуація була і в інших підрозділах. Тому не дивно, що 1 квітня по партійній мобілізації на постійну роботу в УНКВС були направлені 10 чоловік, які відразу отримали посади начальників відділків та помічників начальників відділків [7]. Через чотири дні до Харкова прибув новий заступник начальника УНКВС старший лейтенант державної безпеки Д. А. Перцов, який за наказом Г. Г. Тєлєшева очолив спеціальну слідчу групу по справам заарештованих чекістів. Останніх з кожним днем ставало все більше і більше. За ґрати потрапили: колишній начальник Чугуївського райвідділу НКВС старший лейтенант державної безпеки Є. Д. Глєбов, начальник 2 відділку 5 відділу старший лейтенант державної безпеки З. І. Щеголєвський, оперуповноважений 4-го відділу лейтенант державної безпеки С. М. Бурлаков, начальник відділку ОВ танкової бригади БТ-7 старший лейтенант державної безпеки І. Н. Пташинський, начальник відділку 5 відділу лейтенант державної безпеки О. О. Пандорін, начальник ОВ змішаної авіаційної бригади лейтенант державної безпеки Й. А. Крульфельд, полковий оперуповноважений 5-го відділу сержант державної безпе-

ки Б. Е. Сандлер, начальник адміністративного відділу харківської школи НКВС Ф. Я. Маурін, співробітниці УДБ УНКВС В. К. Гончаренко і М. А. Кауке та ін. Заступником слідчої групи був призначений лейтенант державної безпеки І. І. Крюков, який разом із Д. А. Перцовим відразу почав мордувати своїх колишніх товаришів по службі. У Харкові Г. Тєлєшев мав прислухатися до вказівок М. І. Єжова: «На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, створені Любченком (голова РНК УРСР, застрелився 31 серпня 1938 р. – Авт.) та Балицьким, потрібно їхати та громити ці загони», та настанов О. І. Успенського: «75-80% українців є буржуазними націоналістами... всі німці та поляки, що проживають на теренах УРСР є шпигунами та диверсантами» [8. 215].

Пізніше начальник 2-го (польського) відділку 3 відділу УДБ УНКВС Харківської області лейтенант державної безпеки Рафаїл Наумович Айзенберг свідчив, що «за вказівкою Тєлєшева посилено почала працювати трійка, на яку слідча група по польській контрреволюції повинна була щоденно подавати визначену кількість групових справ. Оскільки ця робота була настільки складна, темпи були великі, підсилена відповідальність за підбір справ, то Барбаров (начальник 3 відділу УДБ УНКВС Харківської обл. – Авт.) вважав за доцільне розвантажити мене від слідчої роботи для того, аби я особисто переглядав кожну справу перед трійкою, передопитував арештованих, складав обвинувальні висновки, довідки. Слідчі від складання обвинувальних висновків були звільнені. Трійка працювала з березня по 11 травня 1938 р.» [9].

Робота Г. Тєлєшева у Харкові дістала високу оцінку не лише О. І. Успенського та М. І. Єжова, але і найвищого керівництва країни, яке вирішило перевести його на партійну роботу. 30 квітня Григорій Галактіонович виїхав з Харкова до ЦК КП(б)У і через кілька днів був призначений першим секретарем Одеського обкому та міськкому КП(б)У [10. 319].

Перехід чекістів на партійну роботу за часів «єжовщини» не був дивиною. Так Татарський обком ВКП(б) очолив

нарком внутрішніх справ Татарської АРСР капітан державної безпеки О. М. Алемасов, Свердловський - начальник УНКВС Омської області капітан державної безпеки К. М. Валухін, Краснодарський - начальник УНКВС Кіровської області капітан державної безпеки Л. П. Газов [11. 87, 124, 138]. На нашу думку, ці переходи були потрібні для посилення боротьби з «ворогами народу». Про це красномовно свідчить XIV з'їзд КП(б)У, який проходив 13 – 18 червня 1938 р. у Києві. Відкрив його перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, який докладно зупинився на боротьбі проти «ворогів народу», яка розгорнулася у республіці після XIII з'їзду Компартії України.

У свою чергу очільник Одеської області Г. Тєлєшев повідав делегатам з'їзду про те, яким чином відбувається «розгром ворогів народу» на півдні України (див. додаток). На з'їзді Г. Тєлєшев був обраний членом ЦК та Оргбюро ЦК КП(б)У.

Своєю роботою в Одесі Г. Тєлєшев заслужив собі спокуту чекістських гріхів і після падіння М. І. Єжова зумів уціліти. З партійної роботи його усунули на початку 1939 р. і перевели на керівну господарську роботу.

З лютого 1939 р. Григорій Галактіонович обійняв посаду начальника Головсолі Наркомату харчової промисловості СРСР; з листопада 1942 р. – керуючий Всесоюзним трестом будівельно-технічних досліджень наркомату харчової промисловості СРСР; з грудня 1946 р. – начальник відділу особливих поставок міністерства харчової промисловості СРСР; з травня 1947 р. – заступник міністра харчової промисловості Латвійської РСР; з лютого 1949 р. – начальник лісового відділу міністерства харчової промисловості СРСР. З березня 1953 р. – заступник начальника «Головрослинжирмасла» міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР. З квітня 1954 р. - заступник начальника «Головпродпостачання» міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР; з липня 1957 р. – начальник відділу тари та упаковки «Головхарчзбутсировини» при Держплані СРСР; з січня 1963 р. – начальник відділу тари та упаковки Союзголовхарчпромсировини при Держплані СРСР; з

січня 1963 – начальник відділу Союзголовхарчпромсировини при Раді народного господарства СРСР; з січня 1966 р. – заступник начальника Головзбуту Міністерства харчової промисловості СРСР; з серпня 1969 р. – старший інженер Головзбуту міністерства харчової промисловості СРСР; з червня 1970 р. – пенсіонер; з вересня 1971 р. - старший інженер планово-виробничого відділу «Союзхарчтари»; з жовтня 1972 р. - пенсіонер; з лютого 1973 р. – старший інженер Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства та виноградарства «Магарач»; з липня 1976 р. – пенсіонер союзного значення. Помер у жовтні 1978 р. у Москві.

Література:

1. Васильєв В. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937-1938 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. - Вип. 34.

2. Политическое руководство Украины. 1938 - 1989/ Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. –М.: РОССПЭН, 2006.

3. Інформаційний центр Головного Управління внутрішніх справ Московської області (далі - ІЦ ГУВС МО) – Відділ спецфондів. – Особова справа 21752.

4. Правда. – 1937. – 12 июня.

5. Державний архів Управління ФСБ по Тамбовській області. – Спр. 3908. – Т. 3.

6. Державний архів Управління СБУ Харківської області. – Спр. 01893.

7. Архів Управління МВС Харківської області. – Колекція документів. – Наказ НКВС УРСР № 114 від 01.04.1938.

8. Лошицький О. Лабораторія // З архівів ВУЧК - ГПУ-НКВС-КГБ. – 1998. - № 1 / 2.

9. Державний архів Управління СБУ Харківської області. – Спр. 01893.

10. Очерки истории Одесской областной партийной организации. – Одесса: Маяк, 1981.

11. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934 - 1941: Справочник / О-во «Мемориал» и др.; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. - М.: Звенья, 1999.

ДОДАТОК
Виступ першого секретаря Одеського обкому та міськкому КП(б)У на XIV з'їзді КП(б)У

м. Київ 13 червня 1938 р.

Тов. ТЕЛЕШЕВ - секретарь Одесского ОК КП(б)У.

Товарищи, Никита Сергеевич Хрущев в своем докладе указал, что только в последнее время на Украине начали по-настоящему, по-большевисткому выкорчевывать вражеские гнезда троцкистко-бухаринских, буржуазно-националистических и прочих бандитских выродков. Это, прежде всего, относится к Одесской области.

В Одесской областной партийной организации на протяжении ряда лет орудовали заклятые враги нашей партии и всего народа. Это они умышленно засоряли партийную организацию враждебными нашей партии элементами, это они расставляли на руководящие посты партийного, советского и хозяйственного аппарата троцкистко-бухаринские контрреволюционные кадры. И вот в результате такой расстановки на посту первого секретаря обкома КП(б)У совсем недавно очутился Кондаков – шпик двух иностранных разведок, Саложек - бывший второй секретарь обкома, подручный Кондакова – организатор вредительской диверсионной деятельности в области сельского хозяйства и заклятый враг народа – Гальченко - бывший председатель облисполкома.

Если к этому еще прибавить то, что из 10 заведующих отделами и секторами обкома 6 - тоже разоблачены и арестованы как враги, то становится совершенно ясным, что Одесская областная парторганизация была в руках заядлых врагов народа.

Городской комитет партии, городские райкомы и некоторые сельские райкомы также были поражены вражеской деятельностью.

Но враги просчитались. Областная партийная организация г. Одессы при помощи и под руководством Сталинского Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической Партии /большевиков/ и Центрального Комитета Коммунистической партии / большевиков/ Украины во главе с вер-

ным сталинцем тов. Хрущевым /Аплодисменты/, будучи безгранично преданной Великому делу Ленина-Сталина, беспощадно выкорчевывала и выкорчевывает вражеские гнезда, как бы они ни маскировались и под какую бы личину ни прятались. Этих презренных наймитов фашизма, большевики Одесской области, вооруженные указаниями товарища Сталина, разоблачат и уничтожат. /Аплодисменты/.

Особенности географического расположения Одесской области, как области пограничной, требуют от всей партийной организации еще большей бдительности, еще большей настороженности. Это обязывает нас крепить оборону наших границ, воспитывать у трудящегося населения ненависть к польским панам и немецким баронам и воспитывать эту ненависть не только для обороны, а и для сокрушительного удара по врагу, если он попытается напасть на нашу страну.

Стремясь разрушить оборону нашей родины, враги культивировали пораженческие настроения. Они говорили, что Одесса пограничный город и поэтому благоустраивать его и вновь строить ничего не нужно, потому что Одессе грозит непосредственная опасность нападения и что якобы Одессу защищать не будут, а сдадут Румынии и полякам при первом выстреле.

Только этим предательством объясняется то, что крупнейший портовой город Союза довели до такого положения, при котором городское хозяйство находится в полуразрушенном состоянии. И, в самом деле, обеспеченность электроэнергией не превышает 65% потребности города.

Включение одной трети города в Одессе считается нормальным явлением. А трамвай Одессы – это разбитое корыто, как по внешнему виду, так и по техническому состоянию.

С водоснабжением обстоит еще хуже. Единственным источником питания города водой является Днестр и все сооружения, старые и новые, построены непосредственно на границе, при этом совершенно открыто. Я уже не говорю о том, что количественно город обеспечивается водой в пределах только 70%. В то же время система артезианских колодцев совершенно заброшена и эти колодцы по существу умышленно разрушены.

Из всего этого вытекает необходимость быстрейшей ликвидации последствий вредительства в городском хозяйстве. Большевики Одесской области, при помощи ЦК коммунистической партии большевиков Украины, наведут порядки в городском хозяйстве гор. Одессы.

Враги все делали для этого, чтобы сорвать уборку урожая этого года. Вот вам конкретные факты: план ремонта комбайнов был умышленно занижен на 700 комбайнов. Этот заниженный план на 5 мая был выполнен только в пределах 11%, тогда как на это число другие области Украины имели выполнение плана до 50%.

Организацию автоколонн всячески срывали, разбазаривали и раскулачивали автомашины. 180 машин мы сейчас еще не можем найти, ищем эти машины.

Как мы ликвидируем последствия вредительства в подготовке к уборке… Ремонт комбайнов мы закончили, заканчиваем ремонт других уборочных машин. На полях Одесской области зреют прекрасные хлеба, и мы урожай этого года встретим во всеоружии. Уберем своевременно и качественно, иначе быть не может.

Товарищи, в Одессе не только не разоблачали клеветников, но и поощряли их провокаторскую деятельность. Вот вам такой пример: есть в Одессе такой Жуковский, член партии. Этот Жуковский подал заявления на 270 чел. В этих заявлениях он делает разбивку на четыре категории. Первая категория - пишет: разоблачил 50 человек и список прилагает, хотя никакого отношения к разоблачению он не имел. Дальше вторая категория, - безусловные враги, но не репрессированные, идет список на 80 чел. Третья категория – враги, но требующие проверки /в зале смех/ и список идет 70 чел. Подозрительные люди, которые требуют проверки, и опять список – 30 чел.

Этот Жуковский террозировал преданных коммунистов, клеветал на честных людей. Его не только не разоблачили, а поощряли его провокационную деятельность, потому что это было выгодно врагам, потому что это входило в их вражеские планы.

Такие Жуковские в Одесской парторганизации свили

себе гнезда, им сейчас наступаем крепко на языки и наступим еще крепче, чтобы зря языком не болтали, не провоцировали.

Товарищи, вновь избранные районные комитеты и областной комитет партии наведут большевистский порядок в Одесской области. Не дадим жить на свете, на советской земле врагам народа. С корнем вырвем всю эту мразь.

Одесская парторганизация была, есть и будет сплоченной вокруг Ленинско-Сталинской ЦК всесоюзной Коммунистической партии большевиков, вокруг великого Сталина /аплодисменты/.

ЦДАГО України. - Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 544. - Арк. 244-249. Оригінал

Олександр Шишко,
кандидат історичних наук, доцент Одеської національної академії харчових технологій

До історії одеського військового округу: 1941 рік

Події першої половини 1941 р. проаналізовано у багатьох дослідженнях, перерахування яких займе не одну сторінку. В той же час за браком основних документів, які до нині є недоступними, залишаються нез'ясованими багато аспектів того часу. Зокрема, більшість сучасних дослідників на основі виявлених документів та реальних подій після початку німецько-радянської війни дійшли висновку про підготовку Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) до наступальних військових операцій. Але досі немає відповіді на питання – коли, за яких обставин ці операції мали розпочатися і на яких рубежах вони мали завершитися.

На основі дослідження історії Одеського військового округу (ОдВО) можна зробити припущення про те, що перед військами цього округу ставилось завдання захоплення Румунії. Отже, метою цієї публікації є спроба проаналізувати наявні джерела та літературу, які дають можливість зібрати аргументи на користь цієї версії.

Враховуючи зміни у військово-політичній ситуації в Європі, Головна військова рада 21 листопада 1939 р. внесла суттєві зміни до планів військового будівництва на третю п'ятирічку (1938 - 1942 рр.) [1. 10]. Питання планування застосування збройних сил у майбутній війні покладалися на Народний комісаріат оборони та Генеральний штаб, а керівництво цим складним процесом здійснював радянський уряд і в першу чергу особисто Сталін. Цей процес активізувався в квітні-серпні 1940 р., коли за керівництва начальника Генерального штабу маршала Б. Шапошникова було підготовлено «Соображения об основах стратегического развертывания Вооруженных Сил СССР». Згідно з цими «Соображениями…» найбільш вірогідним варіантом роз-

гортання основних сил вермахту передбачався район на північ від гирла річки Сян. Відповідно документ передбачав розгортання головних сил РСЧА у смузі від узбережжя Балтійського моря й до Полісся. Проте цей документ нарком оборони маршал С. Тимошенко не затвердив, не погодившись з тим, що основні події у випадку війни відбудуться на північ від гирла річки Сян, вказавши при цьому, що недостатньо опрацьований варіант, згідно з яким основні сили противника можуть бути розгорнуті на південь від Варшави [2. 3].

У зв'язку з цим робота над планом була продовжена, і 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і РНК було направлено новий проект документа під назвою «Соображения об основах стратегического развертывания Вооруженных Сил Советского Союза на западе и востоке на 1940 и 1941 гг.», який було підписано наркомом оборони маршалом С. Тимошенком та начальником генштабу генералом армії К. Мерецковим. Цей документ було доповнено окремою розробкою – «Соображениями по развертыванию Вооруженных Сил на случай войны с Финляндией» [2. 3 - 4; 3. 217].

У першому з цих документів вказувалося, що політична обстановка у світі створює реальні передумови для збройного протистояння. Найбільш вірогідними супротивниками документ називав на заході Німеччину, на сході Японію. Передбачалось, що війна на Заході може втягнути до своєї орбіти такі країни, як Румунія, Угорщина, Фінляндія, Італія. Причому автори документу наголошували, що все ґрунтується на припущеннях [1. 10 - 11].

Цей документ передбачав розгортання основних сил німецької армії як на північ від гирла річки Сян, так і можливість зосередження основних зусиль вермахту на півдні з метою захоплення України. Зокрема, на півдні очікувався перехід у наступ румунської армії за підтримки німецьких дивізій на жмеринському напрямі [1. 11].

П'ятого жовтня 1940 р. цей план стратегічного розгортання збройних сил було розглянуто керівництвом партії та уряду. Під час обговорення цього плану було дано вказівку «більш рельєфно наголосити, що Західний театр війни є го-

ловним та відповідно основне угрупування військ повинно бути розгорнуте на Південно-Західному напрямку. Інший варіант розгортання військ хоча і не було зовсім проігноровано, але й підтримки він не отримав». Допрацьований план було представлено для затвердження уряду та ЦК ВКП(б) 14 жовтня [3. 219]. Таким чином, як наголошував М. Захаров, відбулась повна переорієнтація й перенаціленя основних зусиль радянських військ з Північно-Західного на Південно-Західний напрямок.

У практичному плані передбачалося на західних кордонах СРСР розгорнути чотири фронти – Північний, Північно-Західний, Західний і Південно-Західний, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, а також Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Штаб ОдВО зі свого складу виділяв управління 9-ї армії, яка мала увійти до Південно-Західного фронту. У складі цих фронтів планувалося розгорнути 189 дивізій і 2 бригади (понад 61% усіх з'єднань радянської армії), причому найсильніше угруповання військ створювалося у складі Південно-Західного фронту (100 дивізій, у тому числі 20 танкових і 10 моторизованих) [1. 11].

Наступний план стратегічного розгортання Збройних сил СРСР було розроблено у лютому 1941 р. та схвалено 11 березня наркомом оборони та новопризначеним начальником Генерального штабу генералом армії Г. Жуковим. У цій редакції плану заперечувалась доцільність розгортання головних сил РСЧА проти Східної Пруссії та варшавському напрямі, натомість передбачалось зосередження основних сил на південь від Прип'яті, з тим, щоб після відбиття наступу ворога потужними ударами у напрямку Люблін, Радом, Краків розбити його головні сили, відрізавши таким чином Німеччину від Балканських країн, позбавити її поставок нафти, скоротити можливості маневру та переміщення військ, озброєння та бойової техніки [2. 4].

Наступний проект документа під назвою «Міркування щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союз-

никами» було розроблено у період з 5 до 15 травня 1941 р. У цьому документі містилась пропозиція щодо нанесення попереджувального удару по противнику, який сам готовий нанести удар. У цьому зв'язку І. Макар зазначав, що «с точки зрения военной целесообразности решение о нанесении упреждающего удара для срыва готовившегося нападения было вполне оправданным, поскольку речь здесь шла о достижении конечной цели обороны страны – отражении агрессии, в данном случае способом наступления». В той же час він наголошує: «В обстановке, имевшей место к лету 1941 года, необходимейшим условием для успешного отражения агрессии и развертывания в последующем наступательных операций была организация стратегической обороны на Западном театре. Однако такой вариант действий, к сожалению, не предусматривался» [2. 4].

Про це свого часу писав і Г. Жуков: «Военная стратегия в предвоенный период строилась равным образом на утверждении, что только наступательными действиями можно разгромить агрессора и что оборона будет играть сугубо вспомогательную роль, обеспечивая наступательным группировкам достижение поставленных целей» [4. 224]. І далі: «Столь же мало внимания, как и обороне, уделялось вопросам встречных сражений, отступательным действиям и сражениям в условиях окружения. А между тем именно эти виды боевых действий в начальном периоде войны развернулись очень широко и приняли самый ожесточенный характер» [4. 225].

Схожу версію знаходимо й у В. Грицюка, який у своєму дослідженні наголошував на тому, що усі основні документи того часу передбачали підготовку до ведення наступальних дій. Положення цих документів передбачали, що війна розпочнеться з відбиття удару противника. На початковій фазі радянська авіація мала запанувати у повітрі, завдаючи ударів по районах зосередження військ та стратегічних об'єктах у тилу ворога. Стрілецькі війська армій прикриття мали стримати агресора, а механізовані корпуси шляхом контрударів по основних угрупуваннях – створити умови для переходу у рішучий наступ. Ворог мав бути розбитий

на його ж території і малою кров'ю. Основним видом бойових дій вважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони мали розгортатися на фронті до 300 км і в глибину до 250 км з темпом наступу 10-15 км на добу. [1. 12].

Відповідно до цих документів розроблялися та направлялися у прикордонні округи директиви щодо розробки заходів з метою прикриття мобілізації, зосередження та розгортання військ. Зокрема, таку директиву 6 травня 1941 р. за № 503874/сс/ов було направлено командувачу ОдВО [3. 266 - 267]. Основними вимогами директиви була розробка детального плану оборони державного кордону від Коржеуци до Чорноморського узбережжя і далі до Керченської протоки, а також детальний план протиповітряної оборони.

Директивою визначалися задачі оборони, головними з яких були не допустити вторгнення як наземного, так і повітряного противника на територію округу та наполегливою обороною укріплень по лінії державного кордону забезпечити мобілізацію, зосередження та розгортання військ округу. Важливою була вимога до командування ОдВО щодо задач для резерву, якому «за сприятливих умов бути готовим, після вказівки Головного Командування, нанести потужні удари з метою розгрому угрупувань противника, перенесення бойових дій на його територію та захопленню вигідних рубежів». Цю Директиву було підписано наркомом оборони С. Тимошенком та начальником Генштабу Г. Жуковим [5].

Особливий наголос у Директиві містився щодо задач для авіації округу, перед якою ставилося завдання нанести удари по базах та аеродромах противника, а також знищувати авіацію противника в повітрі та з перших днів війни завоювати панування в повітрі. Також Директива повідомляла, що на території округу буде базуватися 4-й авіаційний корпус резерву Головного командування у складі 22-ї та 650-ї далекобомбардувальних та 66-ї винищувальної авіаційних дивізій, перед якими ставилося завдання руйнування залізничних вузлів Бухаресту та Крайови та сприяння ЧФ у знищені воєнно-морських баз противника, його транспортів та

десантів. Вже протягом першого місяця війни радянські Військово-повітряні сили (ВПС) постійно бомбардували румунські міста Бухарест, Констанцу, Ясси та інші.

Відповідно до директиви Генштабу штаб ОдВО розробив план прикриття державного кордону, який передбачав проведення заходів щодо недопущення прориву фронту оборони та просування противника у глибину території, а у випадку його прориву за допомогою резерву та всієї авіації ліквідувати цей прорив. Паралельно з розробкою цього плану у військах було проведено бойові тривоги, підрозділи виводились до намічених для них районів.

Розроблений штабом ОдВО план прикриття та деякі міркування з питань начального періоду війни на румунському напрямку було направлено до Генштабу 20 червня. До Москви з доповіддю про цей план було направлено полковника Л. Ветошкіна, який прибув туди вже після початку війни. Тому цей план вповні не було втілено в життя, але окремі його положення були виконанні командирами корпусів за вказівкою штабу ОдВО [3. 268].

До цього плану додавалась доповідна записка, у якій містились міркування щодо необхідності розгортання на румунському напрямку, який мав самостійне стратегічне значення, окремого фронту і лише у крайньому напрямку окремої армії. Включення румунського напрямку до оперативних планів воєнних дій Південно-Західного фронту пропонувалося визнати недоцільним. Відповідно на час війни на території ОдВО у записці пропонувалось розгорнути дві армії, а у мирний час управління округу мати таким, щоб можна було розгорнути фронтове управління. Звідси робився висновок про те, що лише за таких обставин можна вести успішні активні дії на фокшансько-бухарестському напрямку під час наступу «наших войск в пределы Румынии» [3. 269; 5]. Крім праці М. Захарова, у якій міститься детальний виклад змісту цієї записки, оригінал цього документу до наукового обігу введено В. Грицюком (Центральный архив Министерства обороны Росийской Федерации. – Ф. 138. – Оп. 12940. – Д. 17. – Л. 1-6) [1. 26].

Важливими документами, що встановлювали порядок підготовки та застосування радянських збройних сил у ві-

йні з гітлерівською коаліцією з урахуванням змін державних кордонів СРСР на заході, стали план прикриття мобілізації, зосередження і розгортання збройних сил на випадок війни та план мобілізації. Перший з них, за назвою «План оборони державного кордону 1941 р.», виходив із характеру театрів воєнних дій, умов ведення збройної боротьби на кожному з них, сил противника, що могли бути розгорнуті, і потенціалу радянських військ. Зокрема, ОдВО для оборони державного кордону від Липкан до гирла р. Дунай, а також узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км мав розгорнути 35-й і 14-й стрілецькі корпуси та 9-ту кавалерійську дивізію 2-го кавалерійського корпусу, усього 6-ть дивізій. Для оборони Кримського півострова призначався 9-й стрілецький корпус, що мав дві стрілецькі й одну кавалерійську дивізії. Вісімнадцятий механізований корпус, 2-й кавалерійський корпус (одна кавдивізія), 116-та та 150-та стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командуючого округом залишалося управління 48-го стрілецького корпусу та 74-а стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема, одеською та севастопольською військово-морськими базами, Очаківським і Керченським секторами берегової оборони. У розпорядження головного командування виділялося три стрілецькі дивізії Київського округу, 2-й механізований корпус Одеського округу, а також 1-й, 2-й, 3-й, 4-й авіакорпуси й 18-а окрема авіадивізія дальньої бомбардувальної авіації.

Розподіл військ першого стратегічного ешелону по фронту, а також глибина їх ешелонування не були однаковими й залежали від важливості напрямів, що прикривалися, а також від географічних умов місцевості. Найсильніші угруповання створювалися на ковельсько-луцькому, львівському і чернівецькому напрямах (у Київському окрузі), бельцькому і кишинівському напрямах (в Одеському окрузі) [1. 15].

Для цього напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території України почалася

передислокація частини сил військових округів на захід. У вихідні райони виводились війська другого стратегічного ешелону РСЧА. Тринадцятого травня 1941 р. Генеральний штаб віддав ряд директив на висування військ з округів: Уральського (22-а армія), Приволзького (21-а армія), Орловського (20-а армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північнокавказького (19-а армія) – на рубіж річок Західної Двіни та Дніпра. Усього з внутрішніх округів на південно-західний напрямок почалося висування 25-ти дивізій, 7-ми управлінь корпусів та 4-х управлінь армій. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням найсуворіших вимог щодо маскування, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць [1. 19].

Останнім часом цій передислокації військ приділяється значна увага, але досі актуальними залишаються питання, сформульовані І. Івлєвим: «Выдвижение пяти армий (не менее 700 тысяч бойцов и командиров с соответствующими запасами материальных средств) к западным границам СССР можно именовать только одним термином – стратегические перегруппировки (причём как часть стратегического развёртывания, осуществляющегося в стране весной и в начале лета 1941 года). Должно существовать документально зафиксированное решение на переброску пяти армий в западные особые военные округа. Но опять-таки – где оно, это решение? Где текст, карта, схемы, графики? Где бумаги, в которых указаны цели и задачи перегруппировки? Кто держал в руках эти документы?..» [6. 406].

На основі документа про стратегічне розгортання радянських збройних сил у лютому 1941 р. уряд затвердив план мобілізації, що одержав найменування «МП-41». У наступні місяці перед війною в нього були внесені деякі зміни й уточнення у зв'язку з формуванням повітряно-десантних корпусів та артилерійських бригад протитанкової оборони. Після затвердження плану генеральний штаб у березні 1941 р. направив до округів директиви з вказівками про порядок розробки планів мобілізації. Так, зокрема, до 10 червня було здійснено призов 802 тис. осіб приписного складу під ви-

глядом військово-навчальних зборів та інших заходів, у тому числі понад 270 тис. осіб на території України.

Підсумком заходів, які були проведенні у травні-червні 1941 р. щодо збільшення чисельності з'єднань та частин, а також передислокації сил, угруповання радянських військ у прикордонних округах на території України станом на 21 червня 1941 р. набуло такого вигляду. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Ці загони мали 1-3 тис. осіб особового складу й охороняли ділянки державного кордону завдовжки 140-160 км. У Київському особливому та Одеському військових округах дислокувалися відповідно 58 і 22 стрілецьких, танкових механізованих та кавалерійських дивізій; 14 укріплених районів; 2 повітряно-десантні корпуси; 24 окремих з'єднання та частини артилерії резерву Головного командування. У цих округах було зосереджено 1 млн 094 тис. 500 осіб особового складу, 19 188 гармат та мінометів, 5 528 танків. Дії суходільних військ з повітря мала прикривати 21 авіаційна дивізія у складі 3 472 справних літаків (в тому числі 36-а винищувальна авіаційна дивізія ППО країни). Військо-морські сили складались із Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій [1. 20].

Що стосується власне ОдВО, то відповідно до «Плану дій ВПС ОдВО щодо прикриття держкордону, військ та території ОдВО», який 18 червня 1941 р. підписав командувач ВПС ОдВО генерал-майор Мічугін та який оприлюднив М. Солонін, ВПС ОдВО нараховували 774 (ця цифра міститься і у праці М. Захарова) справних літаки, з них винищувачів – 404 (172 – Миг-3, 232 – И-16), штурмовиків – 116 (И-153), бомбардувальників – 254 (153 – СБ, 24 – Ар-2, 40 – Пе-2, 35 – Су-2) [7]. Сучасний дослідник М. Бобров наводить інші дані: винищувачів в ОдВО було 640, бомбардувальників – 268, розвідників – 42 [8. 7]. Він же наводить дані щодо ВПС Румунії, які станом на 22 червня 1941 р. нараховували 504 літаки, з них винищувачів – 204, бомбардувальників – 132, розвідників – 168 [9. 26].

На території ОдВО дислокувалися два механізованих корпуси: 2-й – у Молдавії та 18-й у м. Аккерман. Другий мех-

корпус було укомплектовано на 50 %, відповідно це було 509 танків, з них КВ – 10, Т-34 – 50, БТ та Т-26 – 422, Т-37, Т-38, Т-40 – 27. Вісімнадцятий мехкорпус було укомплектовано приблизно на 20 %, в перші дні війни його було передислоковано в район Умані. М. Захаров подає таку інформацію: «2-й механізований корпус був оснащений переважно танками Т-26 (11-та танкова дивізія), БТ-5 та БТ-7 (16-та танкова дивізія). Нових типів танків, тобто Т-34, було лише 50, а КВ – 10 машин» [3. 279]. М. Мельтюхов називає станом на 1 червня 1941 року у складі ОдВО 1114 танків, з них КВ – 10; Т-34 – 50; БТ-2, БТ-5, БТ-7, БТ-7М – 494; Т-26, Т-27 – 335; Т-38, Т-37 – 225 [10]. Що стосується Румунії, то В. Савченко та А. Филипенко вказали на наявність у румунській армії 480 одиниць броньованих транспортних засобів, в тому числі 60-75 танків FT-17 та ще 126 чехословацьких легких танків R-2 [11. 30]. Вже у липні 1941 р. брали участь у боях в Молдавії у складі 4-ї румунської армії саме ці 60 танків FT-17. Одинадцята німецька армія, яка складалася з 7-ми піхотних дивізій, які форсували р. Прут 1 липня, танків не мала.

У 1941 р. округ обіймав територію Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Кіровоградської й Ізмаїльської областей України, а також Молдавію й Крим. Управління округу знаходилось в Одесі. На початку 1941 р. округ приступив до формування управління 48-го стрілецького корпусу, 2-х стрілецьких дивізій в районі Дніпропетровська та 18 механізованого корпусу в районі Аккермана. Крім цього, як вже зазначалося, напередодні війни з Північно-Кавказького воєнного округу до Криму було передислоковано управління 9-го стрілецького корпусу, 106-а стрілецька та 32-а кавалерійська дивізії [3. 191].

До складу округу входили такі відомі стрілецькі дивізії, як 15-та Сиваська, 51-ша Перекопська, 30-та Іркутсько-Чонгарська, 25-а Чапаєвська та 9-а Кримська кавалерійська дивізія [12, с. 52-54]. Зокрема, 25-а Чапаєвська дивізія складалась з 3-х стрілецьких полків (сп): 31-го Пугачовського ім. Фурманова, 54-го ім. Разіна, 263-го Домашевського ім. Фрунзе. Також до складу дивізії входив 69-й артилерійський полк, 99-й гаубичний полк, 164-й дивізіон протитанкових гармат, 105-й

окремий саперний батальйон, 52-й окремий батальйон зв'язку, 193-тя зенітна батарея, 756-й мінометний дивізіон, 89-й автомобільний батальйон, 80-й окремий розвідувальний батальйон, 47-й медично-санітарний батальйон, 46-та окрема рота хімічного захисту та інших підрозділів забезпечення. У вересні 1939 року дивізія брала участь у польському поході у складі військ Українського фронту.

25-а Чапаєвська дивізія станом на червень 1941 р. дислокувалася на території Ізмаїльської області, а саме штаб дивізії разом з 263-м стрілецьким полком був розташований у м. Болград, 31-й полк був розташований у селищі Рені, а 54-й – у м. Кагул. Дивізія була укомплектована за штатом воєнного часу. Згідно зі свідченями Г. Жукова, стрілецькі війська були переведені на штат воєнного часу ще у квітні 1941 р. [4. 212]. 14 березня 1941 р. згідно з представленням командування ОдВО нарком оборони С. Тимошенко призначив полковника А. Захарченка командиром 25-ї Чапаєвської дивізії, яка входила до складу 14-го стрілецького корпусу [13. 60]. А. Захарченко командував дивізією до 20 серпня 1941 року, коли Воєнна рада Особливої Приморської армії замінила його на генерал-майора І. Петрова [14. 75]. 21 червня політбюро прийняло рішення про створення Південного фронту, про що командування ОдВО дізналося від його командувача генерала армії І. Тюлєнєва вже після початку війни.

Таким чином, війська ОдВО протягом першої половини 1941 р. готувалися до активних бойових дій, які, з одного боку передбачали оборону кордонів, відбиття наступу ворожих військ, в той же час, з іншого боку, готувалися до ведення фронтових наступальних операцій на території суміжних держав. Для військ ОдВО такою державою була Румунія. Саме в такому контексті найвірогідніше слід розглядати десантну операцію радянських військ із захоплення та утримання плацдарму на румунській території у червні-липні 1941 р. Єдине, що не враховувалось у планах вищого політично-військового керівництва та командуванням військових округів, то це морально-психологічний стан військ, їх готовність жертвувати життям чи то під час наступальних, чи оборонних військових операцій.

Література:

1. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Вип. 1. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.

2. Макар И. П. Из опыта планирования стратегического развертывания Вооруженных Сил СССР на случай войны с Германией и непосредственной подготовки к отражению агресии // Военно-исторический журнал (далі ВИЖ). – 2006. – № 6. – С. 3-9.

3. Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – М.: Воениздат, 1989. – 318 с.

4. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. – М.: Олма Пресс, 2002.

5.

6. Ивлев И. И. «… А в ответ тишина – он вчера не вернулся из боя!» // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / Игорь Пыхалов, Лев Лопуховский, Виктор Земсков, Игорь Ивлев, Борис Кавалерчик. – М.: Яуза: Эксмо, 2012. – С. 260-509.

7. http://www.solonin.org/doc_-protivnik-mozhet-nas-upredit

8. Бобров М. А. Стратегическое развертывание ВВС Красной армии на западе страны перед Великой Отечественной войной // ВИЖ. – 2006. – № 5. – С. 3-7.

9. Бобров М. А. Стратегическое развертывание ВВС фашистской Германии накануне нападения на СССР // ВИЖ. – 2006. – № 3. – С. 24-26.

10. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941. - М.: Вече, 2000. [Режим доступу: http://militera.lib.ru/research/meltyukhov/index.html].

11. Савченко В. А., Филипенко А. А. Оборона Одессы. 73 дня героической обороны города. – М.: Центрполиграф, 2011. – 447 с.

12. Одесский Краснознаменный / Буяхчев А. И., Лопаткин Н. И., Волков Н. С. и др.; Редкол.: Елагин А. С. и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1985. – 344 с.

13. Захарченко Н. М. Командир Чапаевской дивизии // ВИЖ. – 2009. – № 3. – С. 59-62.

14. Крылов Н. Слово о защитниках Одессы // ВИЖ. – 1966. – № 11. – С. 69-77.

Артем Филипенко,
историк, политолог

Оборона Одессы (1941 г.) В материалах румынской разведки

Предлагаемые вниманию читателей документы представляют собой донесения румынской разведки времен обороны Одессы (5 августа – 16 октября 1941 г.). Один из этих документов: «Порядок комплектования групп шпионов и банд террористов НКВД города Одесса», подготовлен на основании показаний захваченного советского разведчика Михаила Родионова. Три других – разведывательные сообщения, подготовленные на основании данных, добытых румынскими агентами Маре Мэлай и Володя Крэчун. Как явствует из документов, эти агенты были заброшены в тыл советской Приморской армии, были взяты в плен, но сумели бежать.

Пятый документ связан с Григорьевским десантом советских войск 22 сентября 1941 г., в ходе которого в глубине побережья, в районе деревни Щицли, был десантирован с воздуха небольшой отряд диверсантов-разведчиков в количестве 23 чел., сформированный незадолго перед десантом из числа наземного персонала авиационных частей ВВС ЧФ, прошедших курс специальной подготовки. Этому воздушному десанту была поставлена задача нарушить связь и управление румынских войск, создать панику в тылу врага и, оттянув с побережья часть его сил и средств, облегчить выполнение задачи морскому десанту. Один из десантников, Леонид Крапивников, был взят в плен и допрошен румынской разведкой.

И наконец, еще один документ – информационный рапорт, подготовленный 2-м (разведывательным) Бюро 5-го армейского корпуса румынской армии.

Все документы дают представление о методах работы румынской разведки, их оценки ситуации под Одессой, состояния советской Приморской армии. На подобных

данных, как правило, строились планы румынского командования по взятию Одессы.

Следует сказать о структуре румынской разведывательной службы. Основную разведывательную деятельность вела SSI – Serveciul speciale de informatie (СИС – Специальная информационная служба), которая напрямую подчинялась кондукэтору генералу Иону Антонеску, а в финансовом и административном отношении – Министерству национальной обороны королевства Румыния. Возглавлял службу Еуджен Кристеску, опытный службист, до этого 14 лет проработавший в Сигуранце, бывший ее директором.

В ходе боев под Одессой разведывательную поддержку 4-й румынской армии осуществляли Центр №1 (бывший Передовой информационный центр «Галац») под руководством капитана Николае Томеску, Центр №2 (бывший Передовой информационный центр «Яссы») под руководством майора Георге Балотеску, разведцентр «В» Генерального штаба под руководством подполковника Александру Ионеску (псевдоним «Алион», по первым буквам имени и фамилии). Информационный центр «Яссы» (№2) действовал в зоне 1-го румынского армейского корпуса, а затем 3-го армейского корпуса (против войск Западного сектора Одесского оборонительного района), центр «Галац» (№1) - в зоне 21-й пехотной дивизии. Мобильный эшелон СИС располагался в Бендерах, где оставался на протяжении всего периода боев за Одессу.

В составе штабов крупных подразделений румынской армии (4-я армия, корпус, дивизия) действовало 2-е Бюро (разведывательное), которое осуществляло сбор разведданных непосредственно на линии фронта. Разведывательные данные добывались как путем заброски агентов, так и путем допроса советских пленных. На основании допроса составлялись информационные сообщения и рапорты.

Документ №1. Порядок комплектования групп шпионов и банд террористов НКВД города Одесса

II-й отдел, входящий № 21 207 1941 год, 3 сентября
«Секретно»

№ 1208 от 2 сентября 1941 года
Соединение Вранча (примечание - M.U. VRANCEA, - аббревиатура означает "mare unitate" - войсковое соединение или объединение – в румынской военной лексике того времени разницы между этими понятиями нет, VRANCEA – кодовое наименование)
Бюро подполковника Алион
в Вранча 1
2-му отделу
Честь имею направить, приложенное, контрразведывательное донесение № 187 от 1.IX 1941 года, источник: советский шпион Радионов Михаил Ильич

Главный Штаб ВС Румынии
Начальник Бюро
Подполковник
Алион
«Контрразведывательное донесение от 2 сентября 1941 года № 187»

Источник: советский шпион
Радионов Михаил Ильич

Степень достоверности источника: Не проверенный

Порядок комплектования групп шпионов и банд террористов НКВД города Одесса

Отдел НКВД Одессы, где проводится инструктаж лиц перед выполнением террористических и шпионских заданий, находится в здании бывшего Санатория Дзержинского, на конечной трамвая № 17.

В последнее время, там проводится инструктаж лиц, доставленных из одесской тюрьмы.

13 апреля текущего года, шпион, совместно с еще двумя личностями были вывезены из тюрьмы и препровождены в отдел НКВД

Там в течение шести суток проводился индивидуальный инструктаж по следующим вопросам:

1. Варианты поведения в районах, оккупированных румынскими войсками;
2. Порядок сбора данных о румынских войсках;
3. Использование ручных гранат;
4. Использование динамита для разрушения объектов;
5. Уничтожение мостов;
6. Выведение из строя линий телефонной и телеграфной связи.

Особое внимание уделялось тому, что при выведении из строя линий телефонной и телеграфной связи место повреждения должно быть незаметным.

Шпион видел в расположении НКВД адскую машинку, находившуюся под охраной, приведение в действие которой приведет к подрыву здания.

Ему показывали людей, которые возвратились после выполнения заданий, указывая, что они выполнили свой долг коммуниста и будут представлены к наградам.

Утверждает, что видел нескольких женщин, которые также должны были быть направлены для выполнения шпионских заданий.

Узнал, что ранее другие группы были также направлены в направлении Днестровского лимана и далее - в Бессарабию. Утверждает, что не знает имен ни одного из членов таких групп.

Днем 19 августа 1941 года, шпион Радионов Михаил, совместно с двумя другими мужчинами и одной женщиной – уроженкой Белгород-Днестровского (Cetatea Alba), бывшей студенткой из Ясс, были отправлены на машине в направлении Хаджибейского лимана.

Там их оставили одних, еще раз напомнив, что в пути им следует быть как можно более осторожными, чтобы выполнить задание.

Вернуться он должен был 24 августа на это же место.

При возвращении следовало выкрикивать пароль «Kapulsi», на который должен был последовать отзыв – «Киев».

В случае опоздания, следует идти прямо в расположение отдела Н.К.В.Д. где у ворот назвать пароль «Gruşe» (очевидно «Груша» - А.Ф.), отзыв на который должен быть – «Яблоко».

Если задание будет выполнено, обещано денежное вознаграждение и представление к награде.

В соответствии с полученными инструкциями, в случае ареста следует говорить, что ушел из Одессы беженцем из-за бомбежек.

Что касается более точных данных относительно советского НКВД, шпион заявил, что ничего сообщить не может, объяснив это слишком коротким сроком нахождения там.

Оценка:

Полезная информация, подтверждающая полученные ранее данные о порядке привлечения к работе советских шпионов.

Отмечается, что НКВД использует в этих целях заключенных и женщин.

Национальный архив Республики Молдова (НАРМ) Фонд 706, инв. 2, дело 4. л 207-209

Документ №2.

«Информационные донесения Войскового Соединения Вранча №№ 204,205,206»

II-й отдел, входящий № 21 287 1941 год, 21 сентября
«Секретно»

№ 1419 от 21 сентября 1941 года
Соединение Вранча
Бюро подполковника Алион
в Вранча 1

2-му отделу

Честь имею направить, приложенные, информационные донесения № 204, 205 и 206 от 21 Сентября 1941 года, источник: Агенты Мэлай Маре и Крэчун Валодя. (Mălai Mare şi Crăciun Valodea)

Начальник Бюро
Подполковник
Алион

Источник: Агенты
Мэлай Маре и Крэчун Валодя
Степень достоверности источника: Может быть принято к сведению

Информационное донесение № 204
от 21 сентября 1941 года

Работы по инженерному обеспечению местности

- Противотанковый ров от Юго-Восточной окраины Дальника в направлении Сухого Лимана, в Восточной части прикрыт проволочным заграждением на трех рядах кольев, по фронту же установлено заграждение из тонкой гладкой проволоки округлой формы жестко закрепленное к земле.

Не представилось возможным установить, есть ли на участке местности, прикрытом заграждением из гладкой проволоки, еще и мины.

- За этим противотанковым рвом ведутся работы по усилению и эшелонированию в глубину оборонительных позиций.

- От Юго-восточной окраины Дальника до железной дороги - подготовленная оборона с оборудованными огневыми позициями для станковых и ручных пулеметов.

Эти работы продолжаются в Северном направлении до Последней Заставы.

- Между восточной окраиной Татарки и железной дорогой подготовлены только индивидуальные ячейки для стрельбы, иных работ не ведется.

Оценка информации

Полезные информационные данные, подтверждающие информацию, полученную от других источников.

Данные недостаточно полные, по причине того, что агенты были арестованы советами и не имели возможности узнать больше.

Они возвратились, совершив побег.

Документ №3

Информационное донесение № 205 от 21 сентября 1941 года

Данные об обороне города Одесса

- В радиусе 1 – 2 км Северо-Западнее и Юго-Западнее Одессы агенты обнаружили много зенитных батарей из состава 175 Зенитно-артиллерийского полка (под Одессой не было такой воинской части – был 175 зенитно-артиллерийский дивизион из состава 95 Стрелковой дивизии)

- В 2 км Южнее Последней Заставы, в районе отметки 61,7 занимают позиции две тяжелые артиллерийские батареи.

- В самой Одессе, в непосредственной близости от баррикад, установленных в наиболее солидных зданиях, занимаемых командованием, развернуты пулеметные гнезда и позиции артиллерии малого калибра.

- Неподалеку от одесского порта расположена большая мастерская, в которой трактора переоборудуют в танки.

Трактора импровизированно усиливаются броней с танков, поврежденных в ходе боев, вооружаются пулеметами и орудиями и используются в боевых действиях.

Оценки:

Полезные данные, подтверждающие известные нам ранее.

Документ №4

Информационное донесение № 206

от 21 сентября 1941 года

Моральное состояние населения Одессы

Среди жителей, оставшихся в Одессе, отмечено общее не-

довольство тем, что продукты питания распределяются по карточкам и в недостаточном количестве. Положение некоторых жителей окраин гораздо хуже, поскольку они не включены в карточную систему. Они вынуждены искать для еды овощи в полях вокруг Одессы, зачастую они также прибегают к кражам.

В общей массе жители ожидают как можно более быстрого избавления от лишений и ограничений, навязанных советами, однако, принимая во внимание меры, предпринятые для обороны Одессы, население со страхом ожидает уличных боев.

Недовольство жителей несколько компенсируется кое-какими мерами и пропагандой, которую советы ведут непрямыми методами через бессарабцев, вынужденно вышедших с отходящими советскими частями, которых приводят как пример, спасающихся от фашистского террора.

Пропаганда, проводимая нами через листовки, не доходит до значительной части населения, и в первую очередь до бессарабцев, находящихся в тылах фронта, так как доставлять туда наши листовки достаточно трудно.

Они предпочли бы дезертировать и сбежать, однако в результате коммунистической пропаганды – постоянно задаются вопросом – не будут ли они подвергнуты пыткам и казнены, при этом внутренне они более желают сбежать, чем далее сносить разного рода лишения и ужасы войны.

Оценка:

Полезные данные, подтверждающие полученные ранее из других источников.

Необходимо усилить нашу пропаганду как посредством листовок, так и в тылах фронта – куда листовки не попадают, и где население все еще опасается сдаваться.

Большевистская пропаганда – преобладает.

НАРМ Фонд 706, инв. 2, дело 4, лл 551-553

Документ №5

Информационная сводка № 214 от 1 октября 1941 года

Источник: Советский военнопленный
солдат-парашютист Крапивников
Леонид *(Crapivnicov Leonid),*
из 32-го Авиационного Полка,
высадился с парашютом
возле села *Вороновка (Voronovca)*
(3 км Восточнее Визирки *(Vizirca)),*
с 21 на 22.IX текущего года.
Уровень достоверности источника: сомнительный

I. Формирование отряда парашютистов

20 сентября текущего года в городе Евпатория (Крым) был сформирован отряд из 22-х парашютистов. Для этого на аэродром Евпатории, где дислоцирована 35 Авиационная база, эвакуированная из Донузлава, были вызваны военнослужащие из различных авиационных частей, дислоцированных в Крыму.

II. Порядок приема в отряд

Военнопленный находился на аэродроме Бельбек *(Bilbec),* расположенном в районе Севастополя, где проходил службу в должности рядового – механика в 5-й Эскадрильи 32-го Авиационного Полка. Получил приказ: вместе с Сержантом Куниным (Kunin), прибыть на аэродром Евпатории для получения задачи.

III. Порядок подготовки

Допрашиваемый сообщил, что в 1939 году, во время обучения на Политехнических курсах в Киеве, - занимался парашютным спортом, был записан в Аэроклуб. Там прошел цикл тренировок в течение трех месяцев.

Также сообщил, что после этого парашютным спортом более не занимался. В Аэроклубе ему был выдана парашютная книжка (un carnet de paraşutist - Прим. перев.).

В декабре 1940 года, был призван в армию и направлен в Школу пилотов и механиков в городе Ейске (на Азовском море).

Обучение в школе проходил в течение пяти месяцев, после чего был направлен в 32-й Авиационный Полк, входящий в 62-ю авиационную Бригаду.

Эта Бригада истребительной авиации выполняет задачу по защите порта Севастополя.

IV. Задача отряда

Парашютистам была поставлена задача: после высадки между Большим Аджалыкским лиманом и селом Морозовка (3 км Восточнее Визирки) уничтожать линии связи в тылу румынских войск, а также – стрельбой создавать впечатление окружения наших войск с целью вызвать панику.

Одновременно с высадкой парашютистов, в данном районе, был высажен десант с моря, с подразделениями которого было приказано установить связь к утру 22 сентября текущего года.

Для выполнения поставленной задачи, в ночь с 21 на 22 Сентября с.г. в 0.20, на аэродроме Евпатории, отряд в составе 20 – 22 парашютистов был погружен на тяжелый бомбардировщик Т.Б. – 3 *(так в оригинале. - Прим. перев.).*

К двум часам ночи самолет вышел в указанный выше район, парашютистов выпускали группами по трое. Пленный пояснил, что высажено было только 15 – 17 человек, остальные остались в самолете.

Процедурой высадки руководил Старший лейтенант – наблюдатель Захожий *(Locot. Superior observatory Zahojii).*

После приземления следовало разделиться по трое и действовать в соответствии с полученными приказаниями.

V. Вооружение и снаряжение парашютистов*

Половина личного состава была вооружена пистолетами-пулеметами П.П.Д. (так в оригинале. - Прим. перев) калибром 7,62 мм. (с магазином на 71 патрон). Вторая половина – вооружена полуавтоматическими винтовками.

Запас боеприпасов:

- По три диска на 71 патрон для каждого П.П.Д.
- По 200 патронов на каждую полуавтоматическую винтовку.

Все имели в наличии по 4 – 6 гранат, металлический крюк для стягивания и уничтожения телефонных линий (кошку. - Прим. перев.), в каждой тройке был компас.

Продукты питания: шоколад и сухари.

VI. Порядок действия пленного (в оригинале: «Порядок в

котором выполнял задачу». - Прим. перев.)

В связи с тем, что при высадке парашют пленного раскрылся не полностью, он спускался на высокой скорости, при ударе об землю – потерял сознание и пришел в себя только утром. Ползком добрался до села Вороновка, где сдался властям.

Утверждает, что амуницию и оружие бывшие при нем - оставил на месте приземления.

Пояснил, что все военные документы были изъяты советскими военными властями перед отправкой на задание. Не имел с собой никаких документов, кроме книжки парашютиста-любителя („un carnet de paraşutist amator". - Прим. перев.), обнаруженной при аресте.

VII. Организация воинских частей, в которых проходил службу*

62 Бригада истребительной авиации:

- Командир бригады – полковник Дзюба (Colonel Dziuba)
- Пункт дислокации Бригады – Севастополь
- Включает в себя 32-й и 8-й Авиационные Полки.

32 авиационный Полк:

- Дислоцирован – аэродром Бельбек (Bilbec) (рядом с Севастополем).
- Командир Полка – Майор Павлов
- Начальник штаба – майор Михайленко

В составе полка пять эскадрилий:

- 1-я Эскадрилья:

Дислоцирована на аэродроме в одном километре от населенного пункта Кача (Cacia) (бывшая военно-авиационная школа)

Командир Эскадрильи - Капитан Васильев

- 2-я Эскадрилья:

Дислоцирована на аэродроме в 15-ти километрах к Северу от Евпатории.

Командир эскадрильи – Капитан Субиков (Subicov) *(вероятно имеется в виду капитан Шубиков. - Прим. перев.)*

- 3-я Эскадрилья:

Дислоцируется – Херсонецкий Маяк (Hersonețchi Maiak) *(имеется в виду аэродром Херсонесский Маяк. - Прим. перев.)*,

в 15 километрах Южнее Севастополя.

- 4-я Эскадрилья:

Места дислокации не знает.

Командир Эскадрильи – Капитан Коробицын (Corobiţân)

- 5-я Эскадрилья:

Дислоцируется на аэродроме Бельбек (7 км К Северу от Севастополя)

Командир эскадрильи – Капитан Любимов.

Заместитель командира – Старший лейтенант Авбеев (Avbeev) (вероятно имеется в виду Авдеев Михаил Васильевич, - Прим. перев.).

В соответствии с мобилизационными документами эскадрильи должны иметь по 15 аппаратов (летательных, - Прим. перев.).

В 5-й Эскадрилье:

- три самолета были сбиты
- два самолета – повреждены молодыми пилотами.

На 20 сентября текущего года в этой Эскадрилье оставалось 10 аппаратов и 12 пилотов.

8-й Авиационный Полк состоит из 4 – 5 эскадрилий.

Пункт дислокации полка – населенный пункт Кача где находятся все эскадрилью

Командир полка – подполковник Юмашов (Iumaşov) (имеется в виду подполковник Юмашев. - Прим. перев.).

YIII. Характеристики самолета – бомбардировщика Т.Б. – 3*

- Моноплан
- Экипаж – 6 – 7 человек
- Четыре двенадцатицилиндровых, V-образных мотора типа М-34
- Водяное охлаждение
- Мощность мотора – около 1000 лошадиных сил
- Максимальная скорость – 210 км ч
- Экономическая скорость – 160 – 180 км час
- Обороты – около 2000 в минуту

Вооружение:

Бомбардировочное – 1 пушка калибра 21 мм

- 7 – 8 пулеметов, калибра 7,62 мм

Загрузка: около 5000 кг. бомб.

Уточнения:

Важные сведения получены несвоевременно, между тем пленный был захвачен 22 Сентября с.г., а принят в данном Бюро – 1 октября в 9 часов.

Предлагаем отдать приказ подчиненным частям соединениям, чтобы пленные, представляющие интерес, направлялись в Соединение Вранча, в течение 24-х часов, а не иным образом, как это происходит, несмотря на отданные ранее в этом отношении приказы.

Отмечается вскрытие 32-го Авиационного Полка, входящего в состав 62-й Авиационной Бригады.

Уточнить, кто направил и подписал документ…

НАРМ Фонд 706, инв. 2, дело 4, лл 708-711

Документ №5

«Информационный рапорт № 128 от 5 сентября 1941 года»

5 Армейский Корпус, Штаб, Бюро № 2

«Секретно»

Бюро 1

К.П. Кол. (предположительно сокращение от колхоз – А.Ф.) Кубанка

№ 7056 от 5.IX.1941

5-й Армейский Корпус – 2-му Отделу 4-й Армии

Информационный рапорт № 128

на 5 сентября 1941, 19 часов

I. Действия противника

1. – Затишье по всему фронту. Противник упорно продолжает работы на местности, тем не менее - до дефиле югозападнее Лузановки - до сих пор нет проволочного заграждения, а возможно и противотанковых рвов.

2. – Советская авиация была весьма активна, однако огнем себя никак не проявила.

3. – Наземная артиллерия и минометы проявляли пониженную активность. Пять тяжелых орудий вели огонь с корабля в направлении Stolnic – valea Cruțoaia (отождествить географические пункты не удалось. Возможно второе назва-

ние соответствует Кривой Балке).

4. – Перемещения судов в Одессе:

- прибыло 10

- убыло 11

II. Группировка противника.

а. – 13 – 14 батальонов, из которых:

- на Хаджибейском направлении: 2 батальона на передовой + 1 батальон в резерве.

- к Востоку от Куяльника: около 7 батальонов на передовой и 2-3 в резерве.

б. – Артиллерия: 2 – 3 батареи полевой артиллерии восточнее дефиле Куяльник – Море, прочие - к Юго-Западу от данного районе, возможны варианты.

В целом противник отвел часть сил из района Фэгэраш (Făgăraş).

III. Прочая информация.

От пленных:

- Из всего нашего вооружения, минометы оказывают наиболее сильный моральный и материальный эффект, который рассматривается противником как ужасающий. То же относится и к пулеметам.

Таким образом, основой всех действий пехоты Корпуса (А.С.) на будущее должен стать огонь пулеметов и, особенно, минометов, использующихся исключительно массированно.

- В низине Ievahovo (отождествить не удалось) (той, что с фабриками, которые видны в направлении Одессы), находится много мощных минометов, с дальностью стрельбы 6 – 8 километров.

- 7-й кавалерийский полк русских (из состава 1-й Кавалерийской Дивизии) и полк НКВД отведены из района Фэгэраш (информация подтверждена) и направлены:

- первый – на Запад,

- прочие, вероятно, в Одессу.

- 1-й Морской полк, напротив Prahovei (географическое название не отождествлено, возможно Прахово или Прахова) расширил оборону влево до железной дороги включительно. К Востоку от железной дороги в саду (напротив взвода Тома Григореску) имеет пулеметную огневую точку.

Командование этого полка расположено в Крыжановке (северная часть), командиром – несколько дней назад, был лейтенант Миронюк.

- Один из советских боевых кораблей, обстреливающих Фэгэраш (?) называется Коминтерн.

- Противник располагает значительным количеством боеприпасов.

- Моральный дух не менее 50% противостоящих нам войск - снижен (включая офицеров и комиссаров).

- У противника отмечено много случаев членовредительства (самострелы в мягкие ткани и кисти рук), на которые товарищи, ставшие свидетелями, не обращают внимания). Отмечаются и взаимные увечья в группах по двое.

- Некоторые советские офицеры, при атаках, срывают и прячут петлицы (со знаками различия). Это стало причиной строгого приказа, за пордписями Сталина, Буденного, Ворошилова и Тимошенко, который недавно зачитан в войсках.

- Командующий частями Флота в Одессе, контр-адмирал Кузнецов, командует всеми войсками в районе Одессы, и вероятно, проявит твердую волю в обороне города.

IV. Выводы

1. - Противник перешел к активной обороне и действует на опережение, используя засады и контратаки.

2. - Он отвел часть сил, направив их в Одессу и в бои на западном направлении.

3. – В настоящее время он не располагает танками (за исключением нескольких единиц).

4. – Противник не имеет значительных резервов, позволяющих перейти к активным наступательным действиям, таким образом – переход противника в контрнаступление в полосе Корпуса в настоящее время исключается.

Штаб 5-го Армейского Корпуса
D.O.
Начальник Штаба
Полковник М. Кирьяческу
Начальник 2-го Бюро
Капитан Катана В. Лазэр
НАРМ. Фонд 706, инв. 2, дело 4, лл 316-317

Валерий Левченко,
кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры украиноведения, историко-правовых и языковых дисциплин Одесского национального морского университета

Историографическая находка: отзыв профессора А. Г. Готалова-Готлиба о докторской диссертации профессора В. И. Селинова

История исторической науки в Одессе насчитывает более двух столетий. За всё это время она представлена специалистами разных отраслей социогуманитарных наук, обладает давними традициями, многоаспектная в вопросах тематики изысканий, разносторонняя в плане методологических моделей исследований и, как следствие, располагает огромнейшими пластами научной продукции в виде разнообразных по жанрам и проблемно-дисциплинарному принципу текстов. Они, в свою очередь, имеют дополнительное специфическое отличие – опубликованные и неопубликованные, рукописные и напечатанные, сохранившиеся и утерянные, известные и призабытые.

К числу текстов, судьба которых на сегодня остаётся неизвестной, относится и докторская диссертация профессора Валентина Ивановича Селинова (1876–1946) [1] на тему «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии (IV–III вв. до Рождества Христова)». Текст этой диссертации найти не удалось (её наличие в фондах архивов, библиотек и музеев Одессы и Киева не значится).

Источниками косвенного свидетельства наличия текста диссертации являются данные одесских периодических изданий 1943–1944 гг., опубликованные в газетах «Молва», «Одесса», «Одесская газета». Например, 16 октября 1943 г. в «Одесской газете» был опубликован анонс защиты диссер-

тации В. И. Селиновым и о возможности ознакомления с её текстом в Научной библиотеке Одесского университета по адресу: улица Короля Михаила I, 24 (ныне ул. Преображенская, 24) [2]. В этой же газете 2 ноября сообщалось, что 30 октября 1943 г. в помещении Института социальных наук[2] на историко-филологическом факультете Одесского университета (ул. Петра Великого) состоялась успешная защита докторской диссертации профессора В. Селинова [3]. Официальными оппонентами на защите диссертации выступили профессора Б. В. Варнеке [4], Н. А. Соколов [5], А. Г. Готалов-Готлиб [6] и Е. А. Гапонов [7]. Председателем заседания совета факультета, на котором проходила защита диссертации, был профессор В. Ф. Лазурский [8]. После выполнения всех формальностей, связанных с защитой диссертации, выступления диссертанта и прений Совет историко-филологического факультета Одесского университета присудил профессору В. И. Селинову научную степень доктора исторических наук и возбудил ходатайство перед Сенатом университета об утверждении этого решения [3]. Со временем Сенат университета поддержал это ходатайство, а 7 января 1944 г. Дирекция культуры примарии Одесского муниципалитета утвердила постановление Сената университета о присвоении В. И. Селинову учёной степени доктора исторических наук [9]. Такая положительная ситуация для дальнейшего развития научной карьеры историка длилась недолго.

Весной 1944 г. на восточном фронте Второй мировой войны началось наступление войск Красной Армии и общая ситуация предвещала возвращение советской власти в Одессу. В связи с приближением линии фронта к Одессе 16 марта 1944 г. В. Селинов с женой и матерью бежал в Румынию вместе с отступающими оккупантами. В октябре 1944 г. Румыния была полностью освобождена от немецких войск. Оценивая сложившуюся политическую ситуацию, профессор был вынужден обратиться в румынскую контрразведку и заявить о желании вернуться в СССР. В январе 1945 г.

[2] *С мая по октябрь 1943 г. именовался Институтом антикоммунистических исследований и пропаганды.*

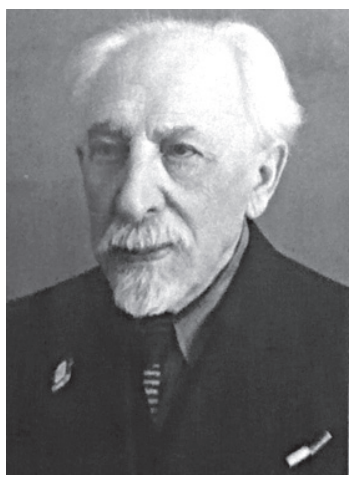
В. Селинов с женой (мать умерла в Румынии) вернулся в Одессу, где 17 августе 1945 г. был арестован органами НКВД по обвинению в сотрудничестве с немецко-румынскими властями. После почти двухмесячного следствия – 15 октября 1945 г. Военный Трибунал НКВД Одесской области в закрытом судебном заседании приговорил В. Селинова к 10 годам лишения свободы в исправительно-трудовом лагере с лишением прав на 5 лет и конфискацией лично ему принадлежащего имущества. На этом же заседании было принято решение об уничтожении вещественных доказательств «преступления» одесского историка – о сожжении опубликованных им семи статей в период немецко-румынской оккупации [11. 105, 124–126]. Предполагаем, что такая же участь постигла текст докторской диссертации В. Селинова, умершего 16 февраля 1946 г. в местах лишения свободы в Днепропетровской области [11. 131], которая согласно объявлению в «Одесской газете» 16 октября 1943 г. находилась в Научной библиотеке Одесского университета. После войны имя В. Селинова долгое время оставалось забытым, а его творчество вне поля внимания научных исследований.

По состоянию на 2016 г. у нас в наличии были только косвенные свидетельства существования текста диссертации профессора В. Селинова, который, исходя из его названия, является интереснейшим материалом для изучения многих аспектов исторической науки: археологии, античности, истории археологии, античности, историографии нового и новейшего времени.

В 2016 г. в Отделе редких книг и рукописей Научной библиотеки Одесского национального университета им. И. И. Мечникова [3] в архиве профессора А. Г. Готалова-Готлиба мы обнаружили его рецензию на докторскую диссертацию профессора В. Селинова [10], что является прямым фактом подтверждения её существования. Материал отзыва размещён на 8 листах (1 лист титульный, 7 листов текста, запол-

[3] *Автор благодарит за оказанное содействие в публикации отзыва А. Г. Готалова-Готлиба М. А. Подрезову – директора Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова, М. В. Алексеенко – заведующую сектором Отдела редких книг и рукописей и других сотрудников Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова.*

ненных с обеих сторон) формата А4 и составляет 13 неполных страниц текста, приблизительно 17 000 знаков с пробелами, что равняется ≈0,4 печатного авторского листа. Статистические данные указывают на объёмный текст для подобного жанра научного труда. Текст отзыва набран на печатной машинке и имеет тридцать семь авторских исправлений и дополнений от руки фиолетовыми чернилами. В тексте наблюдаются исправления и подчёркивания простым карандашом, что, на наш взгляд, имеет позднейшее происхождение и другого лица.

проф. А. Г. Готалов-Готлиб

Согласно данным, указанным в отзыве профессора А. Готалова-Готлиба, докторская диссертация профессора В. Селинова имеет логичную структуру и состоит из предисловия, вступления, тринадцати глав и приложения (три плана раскопок и альбома с рисунками). Общий объём диссертации составляет 215 стр., из них основного текста – 184 стр. Подобный объём значительно уступает в количестве страниц в сравнении с современными требованиями к написанию докторской диссертации.

Отзыв А. Готалова-Готлиба состоит из четырёх частей. Первая часть является вступлением, где он определяет цель диссертационного исследования – «попытка археологическим путём разрешить ряд спорных вопросов в прошлом нашего края» [10. 271]. Вторая часть представляет собой краткое изложение и анализ содержания рецензируемой диссертации [10. 271 об. –275]. В третьей части отзыва автор охарактеризовал «недостатки диссертации профессора Селинова» [10. 275 – 276 об.]. Четвёртая часть состоит из итоговых выводов А. Готалова-Готлиба и его высказывания «...за присуждение проф. В. И. Селинову учёной

степени доктора исторических наук» [10. 276 об.–277]. Не являясь специалистом в области археологии и античности, не берём на себя ответственность за профессиональную оценку краткого содержания диссертационного исследования профессора В. Селинова, презентованного в отзыве профессора А. Готалова-Готлиба, его анализа и критических замечаний. Тем не менее оставляем за собой право отметить некоторые значительные моменты общеисторического научного формата.

Во вступлении, как отмечал А. Готалов-Готлиб, диссертант знакомил читателя с историей территории северного побережья Чёрного моря от докиммерийского периода до появления на ней греков и скифов, делая вывод, что местное население «прошло уже длинный исторический путь и достигло известной степени цивилизации». Эта часть диссертационного исследования В. Селинова была написана на основании археологического (раскопочного) материала, а также огромного пласта специальной научной литературы отечественных и зарубежных авторов. Отметим, что в разделении имён учёных, чьи научные работы использовал диссертант, А. Готалов-Готлиб допустил две ошибки. Г. Л. де Боплана [12] он отнёс к «русским» авторам, а Т. С. Пассек [13] – наоборот, к иностранным учёным.

Отмечаем неоднократное акцентирование А. Готалова-Готлиба на высокий профессиональный уровень в проведении В. Селиновым археологических раскопок: «...автор обнаруживает солидную школу в области археологической техники. Его раскопки проведены в хорошем стиле. На основании сделанных на месте промеров делались точные планы и чертежи; все мельчайшие находки тщательно регистрировались» [10. 272 об.] и «Я уже отметил выше прекрасную школу его археологической техники, свидетельствующую о том, что он следует лучшим мастером в этой области» [10. 276 об.]. В первое двадцатилетие своей научной деятельности В. Селинов уделял внимание теоретико-методологическим вопросам исторической науки, методико-педагогической и методико-практической проблематике преподавания исторической науки, истории общественно-

политических вопросов в Юго-Западной Европе в первой трети XIX в., краеведению, социально-экономическим вопросам юга Украины в XIX в. [14. 262–264], а проблемами археологии и античности начал заниматься с 1930 г., когда 25 октября по назначению сектора науки НКП УССР он занял должность заведующего отделом феодализма и торгового капитализма в причерноморских странах Одесского историко-археологического музея [14. 259].

Изменение векторов научных исследований В. Селинова было связано с общественно-политическими обстоятельствами на рубеже 1920-х – 1930-х гг., когда заниматься исключительно наукой и оставаться в стороне конъюнктурных политических реалий становилось все труднее. Тематика и содержание научных исследований всё теснее связывались с идеологизацией науки большевиками, сопровождались усилением административного давления на учёных и желанием государства подчинить их своему диктату. Советское руководство быстро и безжалостно расправлялось с теми, кто не мог избавиться годами от приобретённых моральных ценностей и позволял себе проявления свободомыслия. Поэтому именно в это время В. Селинов сосредоточился на изучении проблем археологии и античности.

За период 1930-х гг. он усовершенствовал свои теоретические знания в области археологии, провёл несколько полевых археологических исследований (раскопки 1937, 1938 и 1939 гг. в Лузановке [10. 272 об.]) и опубликовал ряд научных статей на эту тему [15]. Полномасштабное увлечение новой отраслью исторической науки позволило В. Селинову в 1940-х гг. занять ведущие позиции среди одесских археологов и последовательно занимать должности заместителя директора и директора Одесского историко-археологического музея, в котором он руководил работой всех отделов: древнего Египта, первобытного общества, древнегреческих колоний Северного Причерноморья, средневековья, нумизматики и библиотеки. В музее он также руководил и контролировал работу по реставрации древних ваз, терракотовых статуэток и большого числа керамического материала. Регулярно проводил практические занятия студентов

историко-филологического факультета Одесского университета. Под руководством В. Селинова проводили исследования А. И. Занчевский – упорядочил материалы первобытного общества, С. В. Донич [16] – нумизматика, Л. А. Кузнецова и М. А. Москетти – научное описание и составление каталогов древних светильников и чаш. В. Селинов подготовил работы: «Филиал Ольвии на территории Одессы» (зачитана 15 февраля 1943 г. во время научной сессии, посвященной годовщине университета), «Ольвийские монеты римского периода» (соавторы Скорупко, Куцегеоргиу, Донич) [17], «Очерки по истории Транснистрии и Одессы», «История колонизации территории между Днестром и Бугом» [18], финальной точкой стало написание и защита докторской диссертации.

Ещё одним положительным моментом в проводимых археологических исследованиях и написании докторской работы является факт комплексного подхода к изучаемым проблемам и привлечения для этого специалистов из других областей знания. Например, для экспертизы найденных при раскопках предметов он задействовал компетентных специалистов в области нумизматики – А. Н. Зографа [19], эпиграфики – А. С. Коцевалова [20] и палеонтологии – А. А. Браунера [21].

На основании отзыва А. Готалова-Готлиба можем констатировать, что в докторской диссертации В. Селинова предпринята одна из первых попыток систематического изложения о распространении сфер влияния Ольвии на все греческие поселения, включая и приднестровские. Основное внимание диссертант обратил на выявление тенденций развития поселений/«факторий» на территории Северного Причерноморья в целом и отношение Ольвии к ним. Он подробно рассмотрел истоки появления ремёсел в греческих поселениях, развитие ткачества и гончарства, наличие промыслов.

Историографическая находка – отзыв профессора А. Готалова-Готлиба на рукопись докторской диссертации профессора В. Селинова – является составляющей частью мирового наследия истории исторической науки («...с нею должен бу-

дет считаться каждый исследователь северного Причерноморья» [10. 276 об. – 277]). Во-первых, отзыв стал первым прямым фактом, подтверждающим наличие завершённого текста докторской диссертации В. Селинова. Во-вторых, текст отзыва представляет нам архитектонику и краткое содержание диссертации. В-третьих, отзыв расширяет диапазон рассматриваемых в тексте диссертации отраслей исторической науки: к предполагаемым нами ранее аспектам археологии, античности, истории археологии, античности и историографии нового и новейшего времени следует добавить – нумизматику, эпиграфику, палеонтологию и палеозоологию (археозоологию). В-четвёртых, текст отзыва даёт новый материал относительно научной деятельности В. Селинова в области археологии – непосредственное проведение им археологических раскопок в районах Петуховки и Лузановки, что характеризует его стойкое занятие полевой археологией, овладение теоретическими и практическими навыками профессионального археолога. В-пятых, указанное в отзыве значительное количество отечественных и зарубежных учёных характеризует автора текста диссертации как скрупулёзного исследователя, что повышает её научную значимость и в историографическом контексте. В-шестых, в тексте отзыва мы встречаем имена коллег В. Селинова, которые вместе с другими представителями корпорации научного сообщества способствовали реализации его научного проекта под названием – докторская диссертация, что позволяет говорить о его коммуникабельности и поддержании коллегиальных отношений в научном пространстве Одессы. В-седьмых, отзыв является научным продуктом в жанре рецензий и ещё одной позицией в реестре научных трудов профессора А. Готалова-Готлиба, что увеличивает его количество на один пункт. Текст отзыва позволяет нам охарактеризовать профессионализм и научный уровень А. Готалова-Готлиба, который предоставил интересный по содержанию, компетентный в научном, грамматическом и стилистическом планах нарратив. Текст отзыва не демонстрирует наличие политической составляющей (обоснование власти Транснистрии принадлежности юго-западных земель Украины к Румынии).

В целом отзыв на рукопись докторской диссертации профессора В. Селинова на тему «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии (IV–III вв. до Рождества Христова)» является ценным историографическим материалом, который наполняет нарратив исторической науки и способствует её дальнейшему комплексному изучению.

Приложение

(материалы публикуются на языке оригинала с сохранением имеющихся правок и подчёркиваний согласно современным правилам правописания российского языка)

[Титул]

Проф. А. Г. Готалов

Отзыв о диссертации
проф. В. И. Селинова
«Древние причерноморские поселения
между Бугом и Днестром периода
торгового расцвета Ольвии (IV–III вв. до Р. Хр.)».
[Рукопись]

Одесса.
Октябрь 1943.

[Листы 1–13]

Проф. А. Готалов

Отзыв о работе
проф. В. И. Селинова.
«Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии /IV–III вв. до Р. Хр./. XXXI + 184. /Отдельно альбом рисунков/. Одесса, 1943. (Рукопись).

1.

Автор в общем успешно справился с трудной и сложной задачей суммирования долголетних штудий в области истории и археологии северо-западного Причерноморья. Опираясь на материалы раскопок и разведок, произведённых им самим и другими учёными, а также на огромную

литературу, русскую и иностранную, накопившуюся на протяжении столетия слишком, проф. Селинов делает «попытку археологическим путём разрешить ряд спорных вопросов в прошлом нашего края» /Предисловие, стр. I/.

Необходимо сразу же сказать, что, на мой взгляд, некоторые вопросы, затронутые автором, сохранили свой спорный характер либо по недостаточности материалов, бывших в его распоряжении, либо вследствие слишком смелого их истолкования.

Но в основном, как мы это увидим, проф. Селинов дал очень содержательный и ценный в научном отношении труд.

2.

Обращаясь к разбору диссертации проф. Селинова, отмечу прежде всего, что она спланирована стройно и ясно, и что материал в ней удачно систематизирован.

Диссертация состоит из небольшого предисловия /стр. I-II/ и вступления /стр. III-XXXI/ и тринадцати глав. Впереди текста три плана раскопок. Отдельно приложен альбом с рисунками.

Во вступлении автор сначала знакомит читателя с тем, что происходило на северном побережье Черного моря до киммерийского периода. Как известно, раньше ошибочно предполагали, что первые человеческие поселения появились в этих местах не ранее конца неолита. Однако новейшими раскопками доказано, что эти поселения необходимо отодвинуть к гораздо более отдалённой эпохе, о чём свидетельствуют раскопки в с. Ильинке /между Хаджибейским и Куяльницким лиманами/. Следующий культурный период автор рисует на основании раскопок 1921 г. в с. Большой Куяльник-Усатово и 1939 г. в с. Сабатиновке /на Буге/. Древнеусатовское общество /конец т. н. трипольской культуры/, говорит автор, «стоит на грани новой эпохи... и играет крупную роль в деле передачи высшей цивилизации Средиземноморья народам, обитавшим на север от берегов Чёрного моря» /стр. XII, XXIII/. В дальнейшем /стр. XXIV и след./ автор рисует те изменения, которые были вызваны появлением на Чёрном море киммерийцев /на грани II и I тысячеле-

тий/, затем греков /в середине VII в. до Р. Хр./ и, наконец, скифов /в VI в. до Р. Хр./. До появления греков и скифов местное население «прошло уже длинный исторический путь и достигло известной степени цивилизации» /стр. XXVII/. Так как миролюбивые отношения между греками и скифами были выгодны для обеих сторон /стр. XXX/, то побережье Чёрного моря стало покрываться греческими поселениями.

Вступление написано на основании раскопочного материала, а также обширной специальной литературы, как русской /Боплан, А. Мейер, Э. Р. ф. Штерн, Б. В. Варнеке, М. И. Ростовцев, А. В. Добровольский, А. А. Браунер, И. И. Мещанинов, А. В. Арциховский и др./, так и иностранной /I. Childe, Hoernes Menghin, A. Evans, G. Rosenberg, T. Passek, L. Delaporte, M. Rostonzen, I. Nestor и др./.

Глава I труда В. И. Селинова занимается вопросом о древнегреческих поселениях между Днестровским и Тилигульским лиманами и в частности о месте такого поселения на территории Одессы /стр. 1-16/.

Автор подвергает здесь анализу известия Геродота, Страбона, Анонима перипла, Стефана Византийского и Арриана, а также мнения Бларамберга, Стемпковского, Бруна, ф. Штерна и Беккера.

Во II главе /стр. 12-21/ автор знакомит нас с раскопками, которые в 1929-1930 гг. производил, в ограниченном объёме, Г. Д. Штейнванд в Лузановке. Проф. Селинов изучил добытый при раскопках материал и использовал дневники Штейнванда. Находка строительного материала явилась указанием на то, что здесь было постоянное поселение. Это обстоятельство, конечно, должно было послужить стимулом для дальнейших изысканий в этом месте, произведённых проф. Селиновым. В главах III, IV и V / стр. 21-36/ В. И. Селинов описывает свои раскопки 1937, 1938 и 1939 годов в Лузановке.

Насколько я могу судить на основании чтения этих трёх глав, автор обнаруживает солидную школу в области археологической техники. Его раскопки проведены в хорошем стиле. На основании сделанных на месте промеров дела-

лись точные планы и чертежи; все мельчайшие находки тщательно регистрировались. Всё это внушает читателю доверие к исследователю. Найденные при раскопках предметы были переданы автором для экспертизы очень компетентным специалистам: монеты – А. Н. Зографу /приложение 1-е, стр. 145-152/, керамические надписи – А. С. Коцевалову /приложение 2-е, стр. 153-162/, и кости домашних животных – А. А. Браунеру /приложение 3-е, стр. 163-184/.

В главах VI, VII и VIII /стр. 37-63/ автор описывает остатки строений Лузановского городища и найденные при раскопках вещи, а в главе IX /стр. 64-71/ он занимается вопросом о местоположении древнегреческого поселения в Лузановке. На основании этих данных и дополнительных разведок, он приходит к заключению, 1/ что городище представляло собою постоянное поселение, входившее в сферу влияния Ольвии и, скорее всего, являлось её факторией, 2/ что поселение это просуществовало два столетия / IV и III/, 3/ что существование его совпадало с периодом расцвета Ольвии, 4/ что вблизи этого поселения, по обоим берегам лимана, находился непрерывный ряд других древнегреческих поселений, также входивших в сферу влияния Ольвии, 5/ что гавань ольвийской фактории находилась на устье лимана, который тогда и ещё многие века потом сообщался с морем /изыскания Н. А. Загоровского/, 6/ что в этой фактории, следуя литературной традиции, необходимо видеть «Гавань истриан» /.../, 7/ что в ольвийской фактории жило смешанное население, а с сильным преобладанием туземного элемента, 8/ что охота занимала в лузановском поселении ничтожное место, а использование в хозяйственной деятельности крупных домашних животных играло, наоборот, чрезвычайно значительную роль. Проф. Селинов делает также ряд выводов, относящихся к социальному составу населения фактории, к существованию там ткацкого ремесла и др. Всё это очень стройно, но, как мы увидим дальше, в построениях проф. Селинова есть уязвимые места.

Главы X и XI /стр. 72-123/ автор посвящает описанию раскопок в Чертоватом, Варваровке и Петуховке, т. е. в ближай-

шем расстоянии от Ольвии. В первых двух местах раскопки были произведены в 1938 и 1939 гг. М. С. Синицыным и П. Н. Шмидтом, а в Петуховке в 1940 г. В. И. Селиновым. Эти поселения В. И. Селинов также датирует IV–III вв. до Р. Хр. и признаёт их ольвийскими факториями. Раскопки в Лузановке, Петуховке и др. местах между Днестром и Бугом убеждают автора в том, что IV–III вв. были временем торгового расцвета Ольвии, и временем её «экспансии», выразившейся в основании ею ряда факторий /стр. 122/. На основании результатов раскопок в Варваровке и Петуховке автор говорит о «полном совпадении с Лузановкой» /стр. 94/, о силе культурного влияния Ольвии на то или другое поселение /стр. 85 и 109/ и о бытовых чертах населения /стр. 106 и 108/. Раскопки эти, по мнению автора, неоспоримо подтверждают положение, выдвинутое в 1900 г. Э. Р. ф. Штерном о роли Афин на Понте в IV в. /Зап. О.О.И.иД. т. XXII/.

Желание всесторонне обосновать свой основной тезис о расцвете и экспансии Ольвии в IV и III вв. до Р. Хр. приводит, конечно, автора к вопросу о датировке декрета в честь Протогена. Вокруг этого вопроса, как известно, накопилась огромная литература. В. В. Латышеву, который в 1887 году в своей превосходной работе о государственном строе Ольвии подробнейшим образом разобрал этот «перл эпиграфических документов северного побережья Эвксинского Понта», пришлось уже считаться с длинным рядом предшествующих исследователей /Кеппен, Келер, Рауль-Рошетт, Бэк, Летронню, Цейсе, Дункер, Мюлленгоф, Грот, Брун и др./. Латышов, следуя А. С. Шмидту, который приурочил декрет в честь Протогена к III в., и учитывая поправку Диттенберга в смысле отнесения документа к середине III в., высказался в общем итоге за первую половину этого века. В новое время спор о датировке декрета продолжается. М. И. Ростовцев относит его к началу III в.; Ф. А. Браун и М. Э. Эберт к II в. В. И. Селинов /стр. 121/ также высказывается за II век, примыкая к мнению Ф. Слюсаренко, что 179–180 годы можно было бы принять за terminus a quo. В начале II в., говорит автор /стр. 123/, в наших степях рушилось господство скифов, и ими овладели новые пришельцы

с востока – сарматы. Этот переворот имел катастрофические последствия для большинства греческих поселений на северном побережье Чёрного моря.

Вопрос об экспансии Ольвии в IV–III вв. до Р. Хр. упирается в судьбу Тираса, и этой колонии проф. Селинов посвящает особую, XII-ую, главу /стр. 123–136/.

Разобрав вопрос о времени и обстоятельствах происхождения Тираса, проф. Селинов приходит в выводу, что экспансия Ольвии в западном направлении подняла значение устья р. Днестра и его лимана, и что малозначительное поселение тиритов превратилось в город Тирас, процветавший в IV–II вв. /стр. 133, 134, 136/.

Раскопки в Аккермане, т. е. на месте Тираса, производились, со временем вторых раскопок ф. Штерна 1912 г., двенадцать раз. Проф. Селинов подвергает анализу результаты раскопок проф. П. Н. Никуреску и В. П. Шахназарова. Он обращает внимание /стр. 131–137/ на то, что при раскопках Шахназарова 1940 г. под нижним слоем с древнегреческими предметами V, IV и III вв. обнаружился сразу слой с предметами только римского императорского периода. Этот перерыв /hiatus/ проф. Селинов правильно объясняет катастрофой, постигшей во II–I вв. все фактории и поселения между Днестром и Бугом в результате наступательных действий с запада галатов и с востока сарматов. Смогла устоять только Ольвия, да и то с крайним напряжением сил, о чём ярко свидетельствует декрет и честь Протогена /стр. 132–137/. Вопреки Миннзу, который связывает гибель Тираса с нашествием гетов в середине I в. до Р. Хр., проф. Селинов считает более правильным отнести эту катастрофу к нашествию галатов, т. е. к началу II в. до Р. Хр. /стр.132/.

Последняя /XIII/ глава диссертации В. И. Селинова озаглавлена так: «Перспективы изучения древних поселений северо-западного Причерноморья скифской эпохи» /стр. 137–143/. Изучение древней фактории на территории Лузановки и других поселений северо-западного Причерноморья даёт, по словам автора, «кое-что для понимания скифской проблемы». Прежде всего вполне положительно, по его мнению, решается вопрос о том, что население между Днес-

тром и Бугом было земледельческим /рало и тягловая сила быка/. Пришлые с востока скифы покорили в VI в. местное земледельческое население /стр. 138/ подобно тому, как татары-кочевники покорили в XIII в. земледельческую восточную Европу. Против этих выводов проф. Селинова, конечно, нет возражений. Мне думается, однако, что аналогию лучше искать не у татар, а в более близкой к скифам эпохе, например в хазарской; хазары, среди которых были и кочевники, и оседлые, и полуоседлые, платили дань земледельческие племена, в том числе, согласно известию русской летописи, – поляне, северяне и древляне.

В. И. Селинов устанавливает факт скрещения местной и иноземной культур, усматривая результаты этого скрещения, между прочим, в сероглинной керамике, покрытой черной краской, и в красноглинной тонкостенной посуде /стр. 142/.

Исчезновение светлоглинной расписной керамики автор относит, с одной стороны, к сильному понижению быта земледельческого местного населения, попавшего под власть кочевников, а с другой стороны, к тому, что подражание прекрасным заморским образцам, на которые был большой спрос среди скифских богачей, надолго затормозило туземное керамическое творчество /стр. 143/. Эти соображения выглядят очень правдоподобно, но прямых доказательств в их пользу пока нет.

Автор касается также еще очень тёмного вопроса о трансформации родоплеменного быта среди местного населения, приводя ряд косвенных доказательств в пользу существования такого процесса /стр. 139/.

Таково содержание рецензируемой диссертации.

3.

Обращаясь к недостаткам диссертации проф. Селинова, отмечу прежде всего самое уязвимое место в его исследованиях и выводах: как лузановские, так и в особенности чертоватовские, варваровские и петуховские раскопки производились на слишком малых площадях. Отсюда следует, что добытые там материалы не дают пока права окончательные и широкие обобщения и считать на их основании решён-

ными целый ряд вопросов, которые являются спорными в исторической науке. Сам автор ведь совершенно правильно говорит /стр. 123/, что необходимо обследовать вглубь степей берега Буга, Днестра и Днепра, а также берега наших лиманов. Быть может широкие раскопки на этом пространстве приведут к таким находкам, которые заставят проф. Селинова отказаться от ряда утверждений, основанных на ограниченном материале, который был добыт на местах предполагаемых факторий Ольвии. Тезис об «экспансии» Ольвии в IV и III вв. в западном направлении и о распространении сферы её влияния на все греческие поселения, включая и приднестровские, защищается проф. Селиновым всеми ресурсами, которые могут доставить история, археология, нумизматика и эпиграфика. Однако, вполне законный научный скептицизм заставляет нас утверждать, что отношения между Ольвией и Тирасом остались неясными. Тирас уже в начале IV в. чеканил свою монету. Не существовала ли конкуренция между этими крупными центрами именно в IV–III вв.? Проф. Селинов считает руководящую роль Тираса в IV в. в нашем крае сомнительной /стр. 61/, но, по моему мнению, не исключена борьба двух экспансий. В Аккермане раскопки производились многократно, но они не смогли производиться так свободно и в таком масштабе, как в Ольвии. Под домами и улицами Аккермана можно было бы найти разрешение многих спорных вопросов северо-западного Причерноморья. Находка в Лузановке в одном месте клада ольвийских монет /стр. 59/, подкрепляет тезис проф. Селинова, но если бы ольвийские монеты были найдены там не в одном, а в различных местах, то это служило бы более сильным доказательством. Как знать, не найдутся ли в той же Лузановке и в других местах по берегам лиманов тирасские монеты. Катастрофу Тираса проф. Селинов, вопреки Миннзу, относит к началу II в., но доказательства в пользу такого утверждения не приводятся.

Вопрос о ткачестве и ремесле в греческих поселениях, о рабском или свободном ремесле и т. д. слишком сложен, чтобы на основании нахождения нескольких глиняных пряслиц и круглых намоток /стр. 58 и 140/ делать об этом

какие-либо окончательные выводы. Не исключена возможность, что это предметы простого семейного обихода. Нуждаются в более серьёзных доказательствах также и те соображения автора диссертации относительно стиля и распространения глиняной посуды в скифский период, которые он связывает с жизненным уровнем местного населения /стр. 142 и след./

В диссертации большое место, как это и понятно, уделяется скифам, но проф. Селинов вовсе не касается вопроса об этнической сущности скифов, вокруг которого спор ещё продолжается. Э. Миннз считает скифов урало-алтайцами, образовавшими верхний слой над иранским населением, а М. И. Ростовцев утверждает, что нет основания считать скифов монголами. Вопрос этот вовсе не является академическим. Ведь Миннз пытается установить связь между скифской культурой и культурой древнейших обитателей Сибири. Некоторые домыслы Миннза не выдерживают серьезной научной критики, но считаться с ним именно в этом вопросе необходимо. В. И. Селинов неоднократно ведь говорит о «скрещении культур» в Причерноморье, но нигде он не упоминает о характере скифской культуры, о скифском стиле в искусстве и о следах его влияния на керамику, фрагменты которой были найдены между Бугом и Днестром.

4.

Указанные недостатки не умаляют ценности работы проф. Селинова.

Я уже отметил выше прекрасную школу его археологической техники, свидетельствующую о том, что он следует лучшим мастером в этой области. Отметил я также его в высшей степени добросовестное отношение к поставленной задаче, его стремление использовать все средства, которые могут привести к раскрытию истины.

Автор обнаруживает весьма солидную эрудицию в выбранной им специальности. Русская и украинская литература использована им в исчерпывающем виде; кроме того, он сумел использовать значительное число ценных новых иностранных книг на немецком, французском, англий-

ском, итальянском и румынском языках. Работа проф. Селинова представляет собою не только тщательно разработанное археологическое исследование; автор подвергает изучаемый им материал широкой трактовке во всей его совокупности, ставя его в связь с другими, аналогичными памятниками, чтобы таким путём подойти к разрешению сложных и спорных вопросов.

Если работа В. И. Селинова будет напечатана, что в высшей степени желательно, то она, вне всякого сомнения, войдёт в научный обиход, и с нею должен будет считаться каждый исследователь Северного Причерноморья.

На изложенных основаниях я высказываюсь за присуждение проф. В. И. Селинову учёной степени доктора исторических наук.

[Подпись]
Проф. д-р А. Готалов

Октябрь
1943 г.

Литература:

1. О нём см.: Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. Одессика. – Вып. 2. – Одесса, 2006. – С. 256–266; Смирнов В. А. Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 89–131; Левченко В. В. Селінов Валентин Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1. – Одеса, 2009. – С. 342–345; Левченко В. В. Замовчуване життя // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – С. 583–589; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 43–44, 52, 219, 231, 273–274, 281–282, 309, 338, 354, 357, 369; Левченко В. В. Історико-краєзнавчі студії професора В. І. Селінова (1876–1946) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2011. – № 10. – С. 199–202; Левченко В. В. В начале пути: формирование научных интересов Петра Осиповича Карышковского // Древнее Причерноморье. Вып. X. – Одесса, 2013. – С. 380–387; Левченко В. В. Вален-

тин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства // Краєзнавство. – № 3/4. – 2014. – С. 35–45.

2. Объявление // Одесская газета. – 1943. – 16 октября.

3. Защита диссертации // Одесская газета. – 1943. – 2 ноября.

4. Варнеке Борис Васильевич (1874–1944) – филолог-классик, историк античности и театра. Окончил С.-Петербургский историко-филологический институт (1898). Профессор Казанского (1904–1910) и Новороссийского (Одесского, 1910–1944) университетов. В 1920–1930-е гг. преподавал в вузах Одессы. В период II мировой войны остался в оккупированной Одессе. После установления советской власти в Одессе в 1944 г. был арестован и этапирован в Киев, где умер в больнице при областной Лукьяновской тюрьме. 29 ноября 1955 г. учёный был реабилитирован. О нём см.: Тункина И. В. Борис Васильевич Варнеке: страницы биографии // Античный мир. Проблемы истории и культуры. – СПб., 1998. – С. 441–452; Немченко І. В. Варнеке Борис Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – В 4-х т. – Одеса, 2000. – Т. 2. – С. 187–189; Снегина Т. Б. Историк русского театра Б. В. Варнеке: страницы биографии // Ученые записки Казанского университета. Серия. Гуманитарные науки. – Казань, 2008. – Т. 150, кн. 6. – С. 27–32; Тункіна І. В., Ізбаш-Гоцкан Т. О. Варнеке Борис Васильович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1. Відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса, 2009. – С. 87–88 и др.

5. Соколов Николай Афанасьевич (1886–1953) – историк античности и искусства, прозаик, поэт. Окончил историко-филологический факультет Новороссийского университета (1911), С.-Петербургский археологический институт (1913). В 1915 г. защитил магистерскую диссертацию на тему «Памятники греческого искусства в Афинах эпохи Перикла». С 1916 по 1923 г. работал в Житомире. В 1923–1944 гг. преподавал в вузах Одессы. 3 мая 1944 г. арестован, а 2 декабря 1944 г. приговором Военного Трибунала войск НКВД был приговорён к 10 годам лишения свободы в исправительно-трудовых лагерях. 27 июля 1993 г. реабилитирован. О нём см.: Левченко В. В. Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953)// Юго-Запад. Одессика. – Вып. 6. – Одесса, 2008. – С. 227–247; Левченко В. В. Соколов Микола Опанасович // Одеські історики. Енциклопедичне

видання. Том 1 / Відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса, 2009. – С. 377–380; Левченко В. В. Доля вченого на зламі епох: історик мистецтва Миколай Опанасович Соколов (1886–1953)// Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – № 9 (161). – Одеса, 2012. – С. 151–159; Левченко В. В. Из истории исторической науки в Одессе первой половины XX века: забытый историк искусства Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953)// Историки, научные школы и исторические сообщества Юга Российской империи, СССР и постсоветского пространства. – Краснодар, 2012. – С. 122–129 и др.

6. Готалов-Готлиб Артемий Григорьевич (первоначально – Арон Гиршевич Готалов, после принятия лютеранства (1886) – Артур Генрихович Готлиб, после принятия православия (1914) – Артемий Григорьевич Готалов-Готлиб; 1866–1960) – историк Византии и славянских народов, античного мира и его культуры, археологии, педагогики и психологии. Окончил историко-филологический факультет Новороссийского университета (1893). 27 марта 1895 г. принял подданство Российской империи (до этого был подданным Австро-Венгерской империи). Преподавал и руководил гимназиями в Ялте, Кишинёве, Пскове и Черкасах. В 1920-х – 1950-х гг. преподавал в вузах Одессы, Москвы, Киева, Харькова. В 1940 г. без защиты диссертации ему была присвоена учёная степень доктора педагогических наук. В период оккупации Одессы прекратил преподавательскую деятельность. Исполнял обязанности декана исторического факультета ОГУ (1944–1946), одновременно заведовал двумя кафедрами: истории древнего мира и археологии и педагогики, с 1946 г. – только кафедрой педагогики. О нём см.: Нємченко І. В. Готалов-Готліб Артемій Григорович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Одеса, 2005. – Т. 2. – С. 333–335; Грєбцова І. С., Грєбцов В. М. Готалов-Готліб Артемій Григорович // Одеські історики. Том 1 / Відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса, 2009. – С. 104–107 и др.

7. Гапонов Ефим Антонович (1886–1976) – геолог, гидрогеолог, палеонтолог. В 1912 г. окончил естественное отделение физико-математического факультета Новороссийского университета. В 1918–1976 гг. преподавал в вузах Одессы. В 1930–1941 гг. – руководитель сектора Украинского научно-исследовательского инсти-

тута гидротехники и мелиорации. В 1945–1952 гг. – профессор кафедры геологии и гидрогеологии, декан геолого-почвоведческого факультета ОГУ. Занимался изучением подземных водоносных горизонтов Южной Украины. Изучал континентальные неогеновые фации юго-западной территории. Украины. О нём см.: Гапонов Юхим Антонович // Вчені вузів Одеси. Біобібліографічний довідник. Випуск ІІ. Природничі науки 1946–1996. Частина І. Геологи. Географи. – Одеса, 2001. – С. 60–63 и др.

8. Лазурский Владимир Фёдорович (1869–1947) – историк литературы, журналистики и украинского театра. Закончил историко-филологический факультет Московского университета (1892). В 1901–1947 гг. преподавал в вузах Одессы. С возвращением большевиков в Одессу в 1944 г. был арестован. В скором времени при содействии академика А. А. Богомольца (мужа сестры жены профессора) следственное дело в отношении него было закрыто. О нём см.: Кодак Т. В. Лазурський Володимир Федорович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Одеса, 2005. – Т. 3. – С. 183–188; Зленко Г. Д. Очарування та розчарування В. Лазурського // Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років. – Одеса, 2005. – С. 231–237; Музичко О. Є. Лазурський Володимир Федорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1. – Одеса, 2009. – С. 195–198 и др.

9. Молва. – 1944. – 21 января.

10. Научная библиотека Одесского национального университета имени И. И. Мечникова. Отдел редких книг и рукописей. Архив А. Г. Готалова-Готлиба, картон № 6, ед. хр. № 119, л. 270–277.

11. Смирнов В. А. Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 89–131.

12. Гийом (Вильгельм) Левассер де Боплан (ок. 1600–1673) – французский инженер-фортификатор, военный картограф, архитектор, писатель. С начала 1630-х до 1648 гг. находился на польской службе, руководил строительством и укреплением крепостей и замков в Украине (Кременчуг, Кодак, Броды, Подгорцы, Бар и др.). Создатель первой карты Украины на основе собственных измерений (1639). В 1647 г. нарисовал большую «специальную», а позже – генеральную карту.

13. Пассек Татьяна Сергеевна (1903–1968) – археолог, один из ведущих специалистов по неолиту, энеолиту и бронзовому веку Юго-Восточной Европы. Старший научный сотрудник Института археологии АН СССР (с 1932 г.). Доктор исторических наук (1947). Лауреат Сталинской премии (1950). Автор свыше 100 научных работ.

14. Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження)// Юго-Запад. Одессика. – Вып. 2. – Одесса, 2006. – С. 256–266.

15. См.: Селінов В. І. Нове в «Усатівській культурі» // Чорноморська комуна. – 1936. – 23 листопада; Селинов В. И. Археологическая разведка в с. Сабатиновке Грушковского района Одесской обл. // Архів Одеського археологічного музею НАН України. – 1937. – інв. № 59378/4; Селинов В. И. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 // Советская археология. – Вып. V. – М.-Л., 1940. – С. 239–263 (в соавторстве с В. Ф. Лагодовской) и др.

16. Донич Сергей Владимирович (1900–1958) – историк, египтолог, астроном. В 1923–1936 гг. – младший специалист Одесской астрономической обсерватории. В 1927–1941 гг. – заведующий отделом Древнего Востока. Его научное наследие составляет восемнадцать статей, среди которых только семь опубликованных. Большой научный интерес вызывает не подписанная рукопись «О некоторых особенностях египетского письма», хранящейся в фонде Одесского общества истории и древностей ЦНБ АН Украины. По мнению Д. П. Урсу, она принадлежит С. В. Доничу и является подготовительным материалом для диссертации. Работа посвящена вокализации, то есть восстановлению гласных в египетской письменности, чему учёный посвятил почти всю свою жизнь. О нём см.: Урсу Д. З історії сходознавства на Півдні України // Східний Світ. – № 1–2. – 1994. – С. 145–148; Смирнов В. А. О «немарксистской» египтологии (По материалам архивно-следственного дела № 28030-П египтолога и астронома Сергея Владимировича Донича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. II. – Одесса, 2003. – С. 124–146; Романова О. О. Проблема авторства рукопису V. 1123 Інституту рукописів Нац. бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // Східний світ. – № 2. – 2004. – С. 12–22; Урсу Д. П.,

Левченко В. В. Доніч Сергій Володимирович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1. – Одеса: 2009. – С. 130–133 и др.

17. Одесская газета. – 1943. – 12 февраля; 18 мая; 5 сентября.

18. Молва. – 1943. – 24 января; 1944. – 8 февраля.

19. Зограф Александр Николаевич (1889–1942) – историк, специалист по античной нумизматике, доктор исторических наук (1940). Окончил историко-филологический факультет Московского университета (1912). Член-корреспондент Московского нумизматического общества (с 1913 г.). В 1930 г. стал действительным членом Государственного Эрмитажа; с 1930 г. – хранитель античного отделения отдела нумизматики, с 1935 г. – заведующий отделом.

20. Коцевалов Андрей Сергеевич (1892–1960) – историк античности, антиковед, профессор, доктор исторических наук. Автор брошюры (Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании. – Мюнхен, 1955. – 77 с.), посвящённой критическому анализу достижений советских антиковедов и археологов в изучении Северного Причерноморья.

21. Браунер Александр Александрович (1857–1941) – зоолог-систематик, зоотехник и археолог. Окончил физико-математический факультет Новороссийского университета (1881). В 1933–1935 гг. работал консультантом института гибридизации и акклиматизации животных в заповеднике Аскания-Нова. Основные труды посвящены млекопитающим, птицам, рыбам, насекомым Украины и Крыма. Изучал происхождение домашних животных, историю становления отечественных пород.

Обличчя земляків

Игорь Сапожников,
доктор исторических наук (Черноморск)
Сергей Аргатюк,
учитель истории (Прилиманское)

Андрей Буга и другие греки Хаджибея – Одессы

Рис. 1. Грек и арнаут в национальных костюмах (по Ф. Х. Паули, 1862)

Так арнауты-удальцы
В боях и мире молодцы!
Патриархальными семьями,
Странноприимно над водами,
На новой родине своей
Они живут вблизи полей!
Их рощи и сады тенисты,
Луга раздольные цветисты
Над ними ясны небеса,
Их дев заманчива краса
И очи дивные огнисты!

Иван Бороздна

Эта статья посвящена биографии одного неординарного человека, в которой, как в капле воды, отразилась история целой ветви греческого народа, боровшейся за свободу своей Родины в Средиземном море и нашедшей приют на степном берегу моря Черного в Хаджибее - Одессе и его окрестностях. Знакомьтесь: Андрей Спиридонович Буга.

Родился он в 1744 г. (возможно, во второй половине 1743 г.) в городе Химара (Himarra) на берегу Ионического моря в юго-западной части нынешней Албании (округи область

Влёра) [1. 441]. В XVIII ст. в епархию Химары входили ещё 6 греческих сёл: Кипаро, Вуно, Дромадес, Паласса, Пилиори и Куветси (всего 12 тыс. жителей). Община химариотов, славящаяся своими меткими стрелками, имела в Османской империи целый ряд привилегий, в частности, фиксированный налог и право мужчин носить оружие. Эта часть греков вместе с «арванитами» – православными албанцами Греции – составляла основу так называемых «арнаутских отрядов» Османской и «албанских» или «греческих» войск Российской империй.

Данные о «греческом периоде» жизни А. С. Буги присутствуют в послужных списках военнослужащих Одесского Греческого батальона. Они были составлены с его слов в 1806 г. [1. 440 об. – 443] и 1809 г. [2. 79об. – 82] и содержат ряд ошибок (в основном, писарских), которые мы постарались исправить.

Наиболее раннее упоминание говорит о том, что в ходе первой русско-турецкой войны 1768-1774 гг. он прибыл из «отчизны своей Албании города Хамара» непосредственно на базу российского флота в Средиземном море порт Ауза (Наусса, на о. Порос), доставив туда набранных и вооруженных им за свой счет 30 «албанцев». Эта группа вошла в отряд Константина Чапони, приписанный к кораблю «Три иерарха» после его прибытия на базу 16.02.1773 г.

Исходя из даты присвоения А. С. Буге звания прапорщика 10 августа 1772 г., можно заключить, что в Аузе он появился незадолго до этого. Сам факт получения им на российском флоте сразу же первого офицерского звания говорит о том, что до этого А. С. Буга служил у турков, скорее всего, на флоте, так как при переходе на русскую службу иностранцев брали с потерей одного чина. Что касается судна, то это был трехмачтовый, 66-пушечный линейный корабль – флагман всего Средиземноморского флота, ходивший под флагом начальника Архипелагской экспедиции, графа А. Г. Орлова [3. 32, 34]. На планах устройства российского адмиралтейства в бухте Ауза, периода 1770 - 1774 гг., видно, что лагерь греков и албанцев находился на восточном, левом берегу бухты Ауза [3. 93].

Далее сообщается, что А. С. Буга «продолжал [службу] сначала и до кончины оной войны, быв в неустрашимых подвигах и сражениях…», но названо только два из них – при крепостях Будрум (Бодрум) и о. Станчио в июле-августе 1773 г. «Албанские» десантные отряды особенно отличились в первой операции, когда было захвачено три османских судна, уничтожены лавки, магазины, пять мельниц с хлебом, а также один фрегат и убито до 300 турок. Всего же в Средиземном море на стороне российского флота сражалось тогда до 20 тыс. «албанских добровольцев», которые, по свидетельствам его офицеров, были лучшими воинами (моряками и солдатами), чем местные греки. По сведениям А. С. Кроткова, под крепостью Бодрум 31 июля 1773 г. действовал десант из 4 албанских батальонов в 919 чел. Высадившись на берег с западной стороны турецкой крепости, албанцы пытались уничтожить 13-орудийную батарею, препятствовавшую входу гребных судов в гавань для вывода оттуда фрегата. В десанте на о. Станчио 6 - 7 августа приняло участие 1210 албанцев [3. 73 – 75].

После этого в биографии А. С. Буги следует перерыв в 15 лет, при этом неизвестно даже, где он находился до начала российско-турецкой войны 1787 - 1791 гг. – в Греции или в России. Последняя создала в ходе этой войны в Средиземном море две корсарские (крейсерские) флотилии, официально именовавшиеся «Российскими императорскими в Архипелаге». Первая из них под руководством мальтийского пирата, подполковника Гульельмо Лоренца базировалась в Сиракузах на о. Сицилии. Вторую организовал в Триесте греческий пират и майор русской армии Ламбро Качиони.

В 1788 г. А. С. Буга навербовал и привел в подчинение контр-адмирала С. С. Гиббса 108 албанцев. Эту группу причислили к формирующейся тогда первой флотилии. Уже 28 октября 1788 г. прапорщику А. С. Буге сразу же присвоили звание капитана (на этот раз минуя сразу три чина), что происходило крайне редко и только «за особые заслуги».

По данных тех же послужных списков, позже А. С. Буга участвовал в двух морских сражениях: 23 - 25 июля 1789 г. в проливе Тино у о. Сиро с 14 турецких судами (тремя линей-

ными 66-пушечными кораблями, пятью 66-пушечными карлыгачами и 2 полугалерами), которые после перестрелки покинули район боя; в 1790 г. в морском сражении в пригороде Ризо (крепости Кастель-Россо), продолжавшемся 7 часов, когда удалось захватить 40-пушечную турецкую шебеку с 70 членами команды. В 1791 г., по ордеру российского агента в Вене генерал-майора В. С. Томари, он был отправлен в Албанию, откуда продолжил «поставлять» албанцев для службы на российских кораблях, навербовав еще 150 человек «знатных воинов и поступив с оными под команду господина полковника [тогда подполковника] и кавалера Ламбро Качиони».

После окончания войны А. С. Буга переехал в Российскую империю вместе со своими братьями в 1792 или 1793 г. В 1794 году он был зачислен в Одесский греческий дивизион командиром 2-й роты. Уже 17 ноября следующего года А. С. Буга стал майором [1. 673]. После расформирования дивизиона 20 мая 1797 г. он служил в одном из трех морских батальонов Гребного флота на Черном море [2. 369 об.].

Можно довольно уверенно заключить, что с 1794 г. А. С. Буга обосновался в Хаджибее и стал в этом городе влиятельной личностью. Так, в 1800 г. его пригласили на празднование Рождества в городском Магистрате вместе с неаполитанским консулом, начальником таможни и другими лицами, а также греческими офицерами – майором Бицили, капитаном флота Метаксой, капитаном Вангели, поручиками Андреем Трано и Яни Ангелаки, служившими ранее в Одесском греческом дивизионе и на кораблях Черноморского Гребного флота [4. 130].

Еще ранее майору А. С. Буге отвели участок в «урочище Дальник по левою сторону дороги, идущей от Одессы на Овидиополь», о чем есть упоминание в «Книге Одесского городского магистрата о записях купчих крепостей» за 02.02.1799 г. Скорее всего, А. С. Буга получил земельный надел вместе со своим соседом по участку отставным майором Георгием Федоровичем Дранцевым еще 24.11.1796 г., на что последний имел «Открытый лист» от инженер-полковника Ф. П. де Волана [5. 1]. Этот участок майор вскоре продал [6.

7]. В других документах отмечено, что он 28.11.1804 г. вместе со своим братом (прапорщиком Павлом Бугой) получил другой земельный участок (по 25 дес. каждый) на землях градоначальства между «урочищем Татарка и Сухим лиманом» [7. 9]. Участки майора А. С. Буги и его брата перешли к надворному советнику Николаю Гавриловичу Дембровскому [6. 9], по-видимому, уже после 1808 г.

Войну 1806 - 1812 гг. наш герой встретилв Одессе и Александровке, так как с 1 апреля 1804 г. служил в Одесском греческом пехотном батальоне, из которогов 1807 г. был откомандирован в формирующийся Волонтерский конно-казачий полк. В его составе майор А. С. Буга участвовал в сражении на левом берегу оз. Китай в ауле Курманкиой (ныне с. Фурмановка Килийского р-на) 29 января и под Измаилом 17 марта 1807 г. [2. 82]. Первая битва, в которой приняло участие до 3000 турецких войск, подробно описана в записках графа А. Ф. Ланжерона, но волонтерский казачий полк, в записках не упомянут. Более того, военачальник раскритиковал идею герцога Э. О. де Ришелье о создании волонтерских полков, которые лишь увеличили беспорядки в Бессарабии. По его словам, «вооружение этих волонтеров было еще ужаснее, чем личный состав: некоторым были даны турецкие ружья, другим выдали ружья разных калибров и систем, набранных из арсеналов Одессы и Херсона, прочие же были вооружены пистолетами, заржавленными саблями, пиками и алебардами. Люди эти напоминали мне отвратительную народную толпу в Париже в начале революции» [8. 599].

Что касается греческих пехотных батальонов, то о них А. Ф. Ланжерон сказал: «Герцог Ришелье прислал нам также греческий батальон, из 180 человек, в котором офицеров было больше, чем солдат. Прежде они были корсарами в Архипелаге и служили под начальством некоего Ламбро Казиони [Качиони], отличившегося в этом малодостойном ремесле; затем он со своими товарищами по грабежу избежал виселицы, приехал в Одессу, где им дали землю и они завели торговлю. Они таскали с собой свои лавки, что для нас не было особенно полезно. Я расположил их на аванпостах и

дал им суда, которые они вооружили…» [8. 601]. И далее: «Я нашел в Килие много небольших турецких лодок, которые вооружил 3-фунтовыми пушками и фальконетами и придал их греческим батальонам, которые принесли мне много пользы» [8. 614].

В одной из работ, посвященных барону и генерал-лейтенанту А. П. Зассу (1753 – 1815 гг.), помещен эпизод из описываемой войны, когда 17 марта 1807 г. 5000 турок неожиданно вышли из осажденного Измаила и напали на его отряд. В этой битве, длившейся ок. 8 часов, особенно отличилась артиллерийская батарея, которой командовал «израненный греческий корсар. Волонтер этот отлично действовал вверенными ему двумя пушками и являл при этом пример величайшего бесстрашия… так, что солдаты пехотного полка, бывшего в прикрытии его орудий, просили выдать ему в награду третью часть своего жалования» [9. 7]. Из записок графа А. Ф. Ланжерона известно, что среди войск генерала А. П. Засса находились четыре волонтерских полка: два пеших и два конных [8. 603]. Поскольку в послужном списке А. С. Буги 1809 г. есть упоминание о его участии в тот же день (17.03.1807 г.) в отражении нападения турок на российскую батарею под Измаилом [2. 82], это дает нам основание допустить – греческим корсаром был он лично или кто-то из его сослуживцев.

По данным Т. Ю. Теохариди, в 1807 г. военнослужащие Одесского пехотного батальона находились в крепости Килие на флотилии из пяти карлыгачей и принимали участие в штурме Измаила. С 1810 по 1812 г. чины батальона в составе Дунайской флотилии были при Галаце, содержа брандвахтенные посты, прикрывавшие вход в Килийское гирло Дуная, а в свое село Александровку 76 военнослужащих вернулись только 11 июня 1814 г. Некоторые из них были награждены: «за отличие арнаутских капитанов Дивари и Верготи и прапорщиков Скордили, Георгиев, Арфано и Стаматаки в действиях флотилии на Дунайских водах в 1807 г. пожалованы – первые два из них бриллиантовыми перстнями, а последние – переведены в следующие чины» [10. 24].

Но вернемся к А. С. Буге, который в 1810 г. вышел в отставку «подполковником с ношением мундира и с производством в пенсион половины получаемого им жалования» [11. 517], будучи участником 12 крупных кампаний и имея выслугу (военный стаж) до 40 лет [2. 136]. Заметим, что на протяжении российского периода жизни он был человеком обеспеченным, получая только жалования в 1795-1797 гг. – 150, а в 1804-1810 гг. – 530 руб. в год. Еще в 1801 г. А. С. Буга венчался в Успенской церкви села Беляевка с Анной, дочерью полковника Мануйла Попандопулова, но детей у них не было, возможно, из-за уже солидного возраста мужа [12. 23 – 26]. В 1811 г. он числился в запасе как «майор роты вакантной» [2. 177].

В 1808 г. А. С. Буге вместе с остальными военными батальона наделили земельным участком № 3 площадью 285 дес. Уже в 1813 г. писали о том, что в хозяйстве майор «очень хорош», так за пять лет построил на своей земле два дома, два колодца и заложил большой сад. В «Именном списке землевладельцев Одесского греческого пехотного батальона», составленном в 1815 г., отмечено, что подполковник А. С. Буга «имеет довольное строение на своем участке», а наследником имения является племянник [13. 22]. В ведомости от 22.02.1818 г. написано, что А. С. Буга имеет «на участке два дома с пристройками (сам строил) и два колодца», он «проживает в городе Одессе, а участок отдал…» [13. 421]. На начало 1820-х гг. А. С. Буга владел обширным доходным домом на ул. Ришельевской в Одессе [14. 92].

Согласно «Ведомости лицам, имеющим участки земли из дачи Высочайше пожалованной разным чинам служившим в Одесском Греческом дивизионе» (сентябрь 1838 г.), в 1821 г., при проверке площади участков выяснилось, что на самом деле в его надел входило 328 дес. и это было самое крупное имение из всех частных участков александровской дачи. В 1836 г., уже после смерти А. С. Буги, его брату Павлу с сыновьями оставили 285 дес. земли, а излишки изъяли в пользу лиц, недополучивших землю ранее [13. 22 об. – 23]. В ведомости упоминается вдова, дворянка Мария Бугова, владевшая 55 дес. земли (по проверке на 1821 г.) [13. 29 об. – 30].

В последние годы в Черноморске распространилась легенда о том, что двухэтажный дом бывшей погранзаставы, стоящий на краю обрыва мыса Буговый, является одним из упомянутых выше жилых домов А. С. Буги, которого иногда даже называют «помещиком». Мы считаем, что это не так, поскольку кордон (позже – пограничная застава) изображался на своем месте на топографических и морских картах, начиная с 1820-х гг. Хутор наносился с того же времени, но в первый раз вообще без названия, в отличие от кордона, только на левом берегу балки Буговской. Позднее большая его часть располагалась на ее правом берегу выше по течению от мыса. Что касается дома А. С. Буги, то, по воспоминаниям В. Колобова и И. Сапожникова, основанным на рассказах коренных буговцев, в этом одноэтажном доме, крытом железом и стоящем на правом берегу балки к, югу от городской поликлиники, в конце 1960-х – 1970-х гг. была автошкола.

Андрей Спиридонович умер 4 мая 1829 г. в возрасте 85-ти лет. 6 мая его отпел священник Эммануэль Сурмели, о чем есть запись в метрической книге Успенской церкви с. Александровки [15. 109 об.]. В тот же день его и похоронили, но место его могилы удалось выявить лишь недавно, благодаря записи немецкого путешественника И. Г. Коля, побывавшего в крае в 1837 г. Во время одной их своих экскурсий, по дороге из Люстдорфа к устью Днестровского лимана, он записал: «Сначала мы поехали по старой дороге, затем повернули налево у «майора Буга». Так люди называют здесь одну могилу в степи, где под развалившимся памятником похоронено тело греческого офицера. В целинной степи, где на каждый знак обращают внимание, широко распространилось название «Майор Буга», оно приписывалось даже той дороге, по которой мы должны были ехать»[4] (в имение Э. Малаховского в с. Роксоланы) [16. 166 – 167].

Точность описания И. Г. Коля позволяет нам не только восстановить его маршрут, но и место расположения описанной им могилы. Очевидно, что он ехал по песчаной пересыпи Сухого лимана, а потом не прямо (в Александров-

[4] *Перевод В. В. Сухова, которому авторы выражают благодарность*

ку), а свернул налево – к хутору Бугов. Здесь, двигаясь вдоль обрыва, И. Г. Коль справа от полевой дороги и увидел небольшой курган с памятником на могиле А. С. Буги, находящийся на том кладбище Буговых хуторов (одном из двух), где в апреле 1944 г. похоронили погибших советских солдат. Это место находится сейчас в Приморском парке Черноморска, у лестницы, неподалеку от левой колоннады.

По «Спискам лиц, от которых поступила просьбы… о наделении их из дачи села Александровка участками земли» (сентябрь 1838 г.) известно, что Андрей Буга имел родных братьев – Павла, Дмитрия и Захария. Из аттестата, выданного в 1799 г. бывшей в Одессе для греков и албанцев комиссией, видно, что подпоручик Захария Спиридонович Буга служил в Греческом дивизионе с 1795 по май 1797 г., то есть до самого его упразднения. По спискам 1805 г., Захария состоял в Одесском греческом батальоне, но земельного участка в 1808 г. почему-то не получил, возможно, не дожив до этого. Поэтому Афанасий – сын унтер-офицера Павла Буги – просил комиссию наделить его участком, который должен был получить его дядя Захария. Другой сын Павла Буги – Спиридон – просил наделить его участком земли, который не получил дядя Дмитрий. В свидетельстве, выданном в 1833 г. правлением села Александровка (Арнаутское), отмечалось, что Дмитрий Спиридонович Буга служил сначала в Средиземном море, а потом в Греческом дивизионе. В списке, составленном в 1803 г., по которому велась опись чинов в Греческом дивизионе, для наделения их пожалованной императрицей землей, отмечено, что поручик Дмитрий Буга умер в Одессе через пять лет после уничтожения дивизиона (то есть около 1802 г.) [13. 39 об. – 40]. В другом документе (датированном 1815 г.) сказано, что Дмитрий Буга был отпущен из полка «в его отечество, в область Химар» [2. 369 об.].

Из сказанного вытекает, что большинство греков с фамилией Буга, живших и до сих пор живущих в Александровке, Буговых хуторах, Черноморске, Одессе и других соседних населенных пунктах, являются наследниками брата Андрея Буги – Павла. Некоторые из них не раз упоминаются в

метриках Александровской церкви на протяжении большей части XIX в. Так, грекоподданый Аристарх Спиридонович Буга был крестным Матрены (09.03.1862 г.) – дочери объездчика овидиопольского отряда А. Писарева [17. 204 об.]; Фемистокл Спиридонович Буга был крестным Анны (21.04.1862 г.) – дочери англоподданого И. К. Змирли [17. 208об.]; Георгий Спиридонович Буга был крестным Ивана (14.03.1871 г.) – сына своего брата Николая [18.11об.]; он же крестил Софию (01.11.1871 г.) – дочь датскоподданого Х. Г. Степанова (Стефани) [18. 35 об.]; 17.10.1871 г. Георгий Афанасьевич Буга (31 года) венчался с Е. И. Михайловой (20 лет) – сводной дочерью обер-офицерского сына Ф. А. Самойлова [18. 79 об.].

Сведения о *Бугах* из списка землевладельцев Александровской дачи за 1881 г. [19. 1 – 6об.]:

№ п/п	Имена и фамилии	дес.	по спискам		
			№ участка	дес.	саж.
185	Аристарх Спиридонович Буга	20	6	21	2000
186	Георгий Спиридонович Буга	20	6	21	2000
189	Филимон Спиридонович Буга	20	6	21	2000
190	Ксенофонт Спиридонович Буга	20	6	21	2000
191	Николай Спиридонович Буга	20	6	21	2000
192	Елена Спиридоновна Буга	42½	6	32	1036
193	Георгий Афанасьевич Буга	15½	6	24	2000
282	Дмитрий Афанасьевич Буга	17	6	23	200
303	Андрея Буга (Матрена Буга)	4	64	4	-
365	Матрена Александровна Бугова	30	115	30	-

В 1889 г. здесь же были отмечены эти и другие землевладельцы с той же фамилией: Аристарх Буга (31 дес.), Георгий Буга (22 дес.), Фемистокл Буга (10 дес.), Ксенофонт Буга (22 дес.), Николай Буга (22 дес.), Елена Буга (42½ дес.), Константин Буга (8 дес.), Мария Буга (18 дес. и 13 дес.) [20. 8 – 14]. Приведенные списки позволяют сделать вывод, что в то время в Бугово и в других местах Александровской дачи проживали в основном дети и внуки племянников А. С. Буги,

причем первичные крупные земельные наделы уже были неоднократно переделены, а может быть, и частично проданы посторонним лицам, нередко немцам из соседних колоний.

Известно, например, что мещанин Афанасий Дмитриевич Буго (Буга) избирался гласным в Земское собрание на трехлетие (1907-1910 гг.) и владел 1580 дес. земли возле х. Санжейка [21]. Правда, в справочнике по Одессе на 1911 г. за А. Д. Бугой было записано еще 21 дес. земли возле Александровки, а за Ефимом Федоровичем Бугой – 18,25 дес. там же [22. 42]. При советской власти бывший гласный (1850 г.р.) числился в списках раскулаченных в декабре 1929 – марте 1930 г. и оставленных на жительство при Александровском сельсовете. В документе подчеркивалось, что «кулак» Д. А. Буга был одиноким, «эксплуатировал наемный труд, к советской власти относился враждебно» [23. 13]. Родственник Афанасия Буги – М. А. Буга – после Гражданской войны и переименования хутора Бугово в Ильичевку (1927 г.) работал в местной рыболовной артели «Червона стрілка». Был репрессирован органами ГПУ НКВД в 1931 г. и 12.02.1938 г. В деле указывалось, что М. А. Буга служил хорунжим и есаулом Одесско-Подольского воздушного отряда армии гетмана Украинской державы П. Скоропадского (зачислен приказом от 19.09.1918 г.) и был участником антибольшевистского восстания в июле-августе 1919 г. под Одессой [24. 38].

Таким образом, нам удалось в общих чертах восстановить биографию уникального человека – морского офицера, перешедшего на сторону врага ради идеи освобождения своей родины, за которую он сражался в ходе двух Российско-турецких войск, некоторое время побыв даже пиратом, а потом переехавшего в пределы Российской империи. Здесь он принял участие в своей третьей войне, а выйдя в отставку, не только обзавелся недвижимостью и хозяйством на своей новой земле, но и вложил свои личные средства в строительство местного греческого храма – Свято-Успенского в Александровке [5].

За свою долгую жизнь А. С. Буга побывал в самых разных

[5] *Смотрите статью о Свято-Успенской церкви Александровки в сборнике.*

местах и странах, где много видел и был знаком с многими людьми, но, на наш взгляд, наиболее интересным историческим персонажем из них является Ламбро Дмитриевич Качиони (Ламброс Кацонис; 1752, Левадия, Греция – 1805, Ливадия, Крым) – один из национальных героев Греческой Республики. Его имя увековечили поэт Джордж Байрон (пират Конрад в поеме «Корсар») и советский романист В. С. Пикуль (очерк «Первый листригон Балаклавы»). По словам Байрона: «Он один из двух самых великих греческих революционеров». Греки же на протяжении новейшей истории трижды называли его именем подводные лодки своего военно-морского флота (в 1927, 1980-х и 2000-х гг.).

Исходя из приведенного выше факта о том, что А. С. Буга в 1791 г. поступил, с завербованными им албанцами, под команду Ламбро Качиони, можно утверждать, что он воевал на его эскадре как минимум до заключения Ясского мира между Российской империей и Портой Оттоманской в декабре того же года. Вскоре он прибыл в Севастополь на одном из трех кораблей, которые привезли семьи греческих переселенцев. Но возможно, что А. С. Буга остался в Греции вместе с Л. Д. Качиони, который не признал мирного договора и в мае 1792 г. обратился с воззванием к греческому народу о продолжении борьбы и даже объявил себя «царем Спарты». Несколько месяцев он боролся с турками без поддержки войск Российской империи, в конце июня потерпел поражение и бежал. Из его легендарной флотилии врагам досталось только 11 поврежденных и затопленных кораблей.

Справедливости ради скажем, что Л. Д. Качиони (Рис. 4), впрочем, как и большая часть «российских греков», не был ангелом. В свое время его справедливо обвиняли в захвате и грабеже судов нейтральных государств, в излишней жестокости к врагам и не только, в денежных махинациях и прочих грехах.

После смерти Екатерины II знаменитый корсар находился в С.-Петербурге. Император Павел I своим указом от 20.12.1796 г. предписал Л. Д. Кацонису отправиться на Черноморский гребной флот «в команду контр-адмирала [П.В.]

Пустошкина в Одессу» и подтвердил его воинское звание полковника. Однако Л. Д. Кацонис 20.02.1797 г. подал рапорт об отставке и попросил снова отправить его в Архипелаг, в чем ему было отказано 04.03.1797 г., но назначение о направлении в Одессу все-таки было пересмотрено и полковнику разрешили остаться в столице до окончания финансовых тяжб [25. 99 – 100].

После долгих интриг, в конце 1797 г. ему удалось-таки добиться от специальной комиссии выделения нереально большой компенсации «на удовольствие всем служившим в его экспедиции» в сумме 576676 руб. 23 ½ коп., утвержденной императором Российской империи Павлом I. Отдельно были определены и признаны его долги разным лицам, составившие 163 000 руб. Узнав об этом, находящиеся в Одессе бывшие участники событий в Архипелаге майоры Андрей Буга и Константин Бицилли, а также капитан Андели Дияманти подали в 20-х числах февраля 1798 г. в суд на Л. Д. Качиони три иска, требуя от него «немалых сумм», следовавших им «за поставки продовольствия, амуниции, рекрутирование и пропитание людей, которых они набрали в ту войну за свои собственные средства и на одолженные деньги» [10. 18 – 19]. Судьба этих исков пока туманна, но аналогичный долг бывшему «покровителю» корсара адмиралу Н. С. Мордвинову так и не удалось получить, несмотря на его связи и влияние.

Известно также, что первым командиром Одесского пехотного батальона в 1804 г. стал Евстафий Качиони. В самом начале 1807 г., за несколько дней до выхода в район боевых действий произошло трагическое событие – рядовой Никола Яни застрелил из ружья своего командира. Исследовав обстоятельства дела, Комиссия военного суда установила: в тот злополучный день Никола потребовал свое жалованье, а когда Е. Качиони отказал, выстрелил в него дважды. Об «умышленном застрелении» свидетельствовал и тот факт, что рядовой пришёл к майору, будучи «весьма пьян» и уже с ружьём, как бы ожидая отказа. Комиссия пришла к решению: «Яни Николу исключить из воинского звания, бить кнутом, дав 100 ударов, потом вырезать ноздри, и, поставя

указные знаки, по выздоровлению сослать в каторжные работы, куда следует», а именно – на Нерчинские заводы Урала [2. 206 – 207].

По данным Ю. Д. Пряхина, сравнительно недавно краеведы нашли в Одессе могилу «офицера Российского флота Качони», но он был якобы всего лишь однофамильцем Ламброса [25. 106 – 107]. Теперь мы можем допустить, что это захоронение принадлежит командиру Одесского пехотного батальона, майору Е. Качиони. И хотя известно, что старший брат Л. Д. Качиони погиб в Архипелаге еще в начале 1770-х гг., прямое родство Ламброса и Евстафия вполне возможно, по крайней мере, до того, как кто-нибудь не докажет обратного.

Подчеркнем, что среди служащих Одесского пехотного батальона майор А. С. Буга был не единственным человеком, который заслужил написания и публикации отдельной биографии. Не менее яркий жизненный путь прошли другие офицеры: командир Одесского Греческого пехотного батальона, майор К. Г. Патераки (из греков-дворян) – участник всех российско-турецких войн с 1768 по 1812 г.; его сын Георгий Константинович – участник второй и третьей из названных войн, в 1806 г. избранный бургомистром иностранного магистрата Одессы, ротный командир; подпоручик Н. С. Вальсамаки – из штаб-офицерских детей; прапорщик Д. К. Моцениго – дворянин, граф, сражался во флотилии подполковника Г. Лоренца на собственном судне, участник третьей войны; капитан А. М. Дуро – из дворян острова Пецио, участник трех российско-турецких войн, причем в двух первых воевал на своих собственных судах (полугалере и карлыгаче). Схожие биографии имеют: прапорщик Ф. Д. Барбано – из купцов; поручик И. Е. Милидони; подпоручик К. Ф. Арфано – из купечества, участник штурма крепости Очаков и сражений с турецкими судами на Чёрном море; прапорщик Я. И. Миконяти и многие другие греки и албанцы [26. 88 – 96].

В 1920-х гг. первый «исследователь греков» Александровки Т. Ю. Теохариди провел детальный анализ их национального состава и регионального происхождения и на ос-

новании анализа значительного массива архивных документов пришел к выводу, что Одесский пехотный греческий батальон в годы своего существования (1804 - 1819 гг.), как и само село Арнаутовку, правильнее называть «греческо-албанским».

Исходя из сказанного выше, думается, что в Приморском парке города Черноморска рядом с новой Греческой площадью следовало бы возвести мемориал с надписью: «Здесь похоронен подполковник А. С. Буга и другие жители Буговых хуторов». Развивая эту мысль, авторы предлагают жителям Александровки, среди которых еще есть немало прямых наследников греков и албанцев, поставить вопрос о возведении мемориала, посвященного 215-летнему юбилею создания Одесского пехотного батальона (2019 г.). Его можно было бы расположить у кладбища поселка или рядом со Свято-Успенским храмом.

Литература:

1. Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф. 1. – Оп. 218. – Д. 1 (Ч. 1).

2. ГАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Д. 1 (Ч. 2).

3. Кротков А. С. Русский флот в царствование императрицы Екатерины II с 1772 г. по 1783 год. – СПб., 1889.

4. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. – Одесса, 1885.

5. ГАОО. – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 15.

6. Губарь О. Хутора (дачи): функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Вып. 50. – Одесса, 2012.

7. Государственный архив Херсонской области. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 662.

8. Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Год XXXVIII. – Июнь.

9. А. П. Засс // Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца: жизнеописания / сост. под ред. А.В. Михайловскаго-Данилевскаго и А. В. Висковатова. – Т. 6. – СПб., 1850.

10. Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII та початку XIX стол. (Поселення під Одесою). – Вісник ОКК при ВУАН.– 1930. – Ч. 3-4. – Секція для вивчення грецької меншости.

11. Опись казачьих дел Московского отделения Общаго архива Главного штаба / Сост. И.И. Дмитренко. – СПб., 1899.

12. ГАОО. – Ф. 37. – Оп. 3 – Д. 76.

13. ГАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Д. 1 (Ч.3).

14. Губарь О. Ришельевская, №4 (Дерибасовская, №12): дом Поджио-Кирико-Новикова // Ришельевская-Дерибасовская: Одесский альманах. – Вып. 43. – Одесса, 2010.

15. ГАОО. – Ф. 37. – Оп. 3. – Д. 237.

16. Kohl J.G. ReisendurchSüdrußland. Erster Theil (Neurußland, Odessa, Ausfluege in die Steppen, die Krim). - Dresden - Leipzig, 1841.

17. ГАОО. – Ф. 37. – 3а. – Д. 215.

18. ГАОО. – Ф. 37. – 3а. – Д. 273.

19. ГАОО. – Ф. 91. – Оп. 1-а. – Д. 269 (Ч. 3а).

20. Список недоимок по раскладам числящихся к 1 января 1890 года… // Отчет Одесской уездной Земской управы за 1889 год. – Одесса, 1890.

21. Список лиц, имеющих право участия на основе ст. 24 и 31 Положения о Земском учреждении во втором избирательном съезде мелких владельцев для избрания уполномоченных на второе избирательное собрание, для выбора гласных на трехлетие 1907-1910 гг. – Одесса, 1907.

22. Землевладельцы Одесского уезда // Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. – Одесса, 1911.

23. ГАОО. – Ф. Р-1234. – Оп. 6. – Д. 233.

24. Бугове (Старе Бугове) // Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник // Авт. С. С. Аргатюк, В. В. Левчук, І. В. Сапожников та ін. – Одеса, 2011.

25. Пряхин Ю. Д. Ламброс Кацонис в истории Греции и России. – СПб., 2004.

26. Сапожников И. В., Белоусова Л. Г. Греки под Одессой: Очерки истории п. Александровка с древнейших времен до начала XX века. – Одесса-Ильичевск, 1999.

Аліса Ложешник,
аспірант кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова

Участь Антона Головатого в боях за фортецю Ізмаїл 1790 р.

В сучасній вітчизняній історіографії невипадковим є науковий та громадський інтерес до біографії військового судді Чорноморського козацького війська Антона Андрійовича Головатого. Протягом XIX – XX ст. постать А. Головатого розглядалась у чималій кількості історичних досліджень, серед яких слід відзначити праці П. Короленка [1, 2, 3, 4, 5], Н. Орлова [6], А. Петрова [7], Є. Феліцина [8, 9], Ф. Щербини [10, 11]. Наприкінці XIX ст. з'являються зібрання матеріалів з історії Чорноморського війська [12, 13, 14, 15]. Чимало вміщених в них документів свідчать про дії веслової флотилії на чолі з А. Головатим. Відомості про участь А. Головатого в боях знаходяться і в рапортах М. Кутузова [16], листах Г. Потьомкіна [17]. Пізніше зверталися до висвітлення постаті військового судді І. Анцупов [18], А. Бачинський та О. Бачинська [19], Т. Гончарук, С. Гуцалюк та І. Сапожніков [20], Ю. Литюченко [21], Р. Шиян [22] та інші вчені. Але й сьогодні немає комплексного дослідження, яке б розглядало бойовий шлях військового судді Чорноморського війська.

Веслова флотилія Чорноморського війська на чолі з А. Головатим проявляла героїзм під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр., зокрема наприкінці 1790 р. під Ізмаїлом. З 6 жовтня 1790 р. розпочалась перестрілка під Ізмаїлом [5. 14]. За наказом графа Й. де Рибаса і князя Г. Потьомкіна військовий суддя Чорноморського війська, полковник і кавалер А. Головатий блокував турецькому флотові вхід до р. Дунай, закривши човнами Старостамбульське, Сулинське та Георгіївське гирла. Його човни з 22 жовтня 1790 р. крейсували між Ізмаїлом та Тульчею, перевозячи із захопленої Кілійської фортеці на Сулинський острів полонених турків, гармати, боєприпаси, провіант, тури, фашини. А. Головатому доручалось відвертати увагу ворога від батарей, які зводились на

березі, знищувати ворожу флотилію під Ізмаїлом і брати берегові турецькі батареї. З падінням Кілії, Тульчі та Ісакчі, більша частина флотилії піднялася вище, залишаючи лише пости на Сулинському та Георгіївських гирлах для блокування туркам підступів до Ізмаїла як з боку моря, так і з суходолу.

10 листопада 1790 р. А. Головатий разом з З. Чепігою витримали контратаку і загнали турків назад за стіни фортеці. Цього дня човни чорноморських козаків з 12 приєднаними до них лансонами на чолі з А. Головатим зупинились біля острова Сулина, нижче Ізмаїла. Турки відкрили по них вогонь з правого берега р. Репіде, намагаючись заманити на відстань пострілу гармат фортеці. 200 гренадерів та 300 чорноморців з 2 гарматами висадились на лівий берег р. Дунай і вигнали турецьку кінноту з р. Репіде, на якій були виставлені пости до озера Кучулай [7. 165 – 167].

Хоча головним начальником всієї дунайської флотилії був генерал Й. де Рибас; по суті ж головною діючою особою був полковник А. Головатий, являючись начальником відділеної від Й. де Рибаса ескадри. З огляду на поважну посаду військового судді по морському відомству, він отримав 19 листопада 1790 р. від генерал-майора Й. де Рибаса брейдвимпел на свій човен, щоб, як пізніше зазначалось, «настільки вшанований командирський знак служив вождю хоробрих моряків-чорноморців, на козачій флотилії честю та славою».

Наскільки великою була честь, виявлена А. Головатому, настільки великою була й відповідальність у подальших битвах. Військовому судді доручалося знищити ворожу флотилію, що стояла під Ізмаїлом і взяти берегові турецькі батареї. Все це А. Головатий повинен був виконати сам, без допомоги Й. де Рибаса, так як останній наперед домовився, що він зі своїми великими кораблями не підійде, через мілину, до Ізмаїла. Тому А. Головатий, діючи в нижній частині Ізмаїлу, мав ще й охороняти кораблі Й. де Рибаса. Це свідчить про те, що Й. де Рибас був занепокоєний тим, щоб турки, у випадку невдачі, не завдали б шкоди флотилії, що перебувала за 4 версти від Ізмаїла. Таким чином, А. Головатий

за всі непередбачувані наслідки під Ізмаїлом мав нести відповідальність.

20 листопада 1790 р. чорноморські човни та 12 лансонів під прикриттям ночі наблизились до редуту на половину гарматного пострілу, щоб зручніше було стріляти по фортеці та по ворожих човнах [7. 168]. Постріли, направлені козаками, призвели до того, що невдовзі між турецькими кораблями почалась паніка. Розбивши турецькі човни, А. Головатий висадив на берег десант і взяв боєм турецький редут Табію, який змушений був залишити через неможливість втримати його без підтримки регулярних військ та повернутись назад до східної околиці Ізмаїла [6. 28]. Не зазнавши великої шкоди від гарматного вогню з турецьких кораблів розбитої флотилії у нижній частині Дунаю, А. Головатий пішов наверх до самих стін Ізмаїла, під обстрілом з фортеці. Як писав Короленко, здавалось, він був зачарований від поразки і вражав ворога своєю відвагою та безстрашшям, тим більше, що проходячи між розбитою турецькою флотилією, ніби жартуючи, добивав човни, які зустрічалися йому по дорозі [1. 28].

Вісім годин тривав бій А. Головатого з турками під Ізмаїлом, було виконано все, що доручив Й. де Рибас. Але ця блискуча перемога принесла і велику кількість загиблих чорноморців. А. Головатий просив кошового отамана З. Чепігу записати імена всіх вбитих козаків в граматку, а всім своїм підлеглим в ескадрі наказав пам'ятати про загиблих цього дня в бою.

Після військової кампанії А. Головатий отримав завдання – забезпечити війська боєприпасами. Воно було досить небезпечним, з огляду на могутні батареї на ізмаїльських бастіонах, повз які проходили човни, тому для супроводу флотилії до мису Чатал 27 листопада 1790 р. було направлено команду З. Чепіги у кількості 500 козаків.

Напередодні штурму фортеці Ізмаїл десантні війська було поділено на три колони: полковник А. Головатий з 300 козаками входив до авангарду першої колони, яку очолював генерал-майор Арсеньєв [7. 179 – 181], і йому доручалось загальне «командування авангардом», для чого рекомендува-

лось розподілити по човнах регулярні війська. Під прикриттям ночі А. Головатий вишикував Дунайську флотилію у дві лінії, паралельно береговій частині фортеці. У першій з них перебувало 100 чорноморських човнів, призначених для десанту. Під градом ворожих ядер та снарядів о 7 годині ранку 11 грудня 1790 р. він висадив на берег десант, що складався із 2000 чорноморських козаків та частини регулярних військ [7. 183 – 184].

Армійські частини, які штурмували місто-фортецю з суходолу, за планом О. Суворова, виконували відволікаючий маневр, тоді як десант А. Головатого з боку Дунаю вирішував головне завдання прориву оборони. Військовий суддя висадив десант на берег і атакував батареї. При цьому він особисто бився з турками слугувавши прикладом для інших козаків.

Висадившись на берег на лівому фланзі фортеці і вибивши турків, чорноморці захопили батареї біля Кілійських воріт, «направивши їх проти міста», розчистивши цим самим шлях гренадерам. Морські піхотинці під час бою захопили 26 ворожих знамен. Подвиг А. Головатого був оцінений Г. Потьомкіним у докладній записці імператриці 8 січня 1791 р.: «…полковник з безмежною хоробрістю і невгамовністю не лише підбадьорював козаків, а й особисто діючи, вийшов на берег, вступив з ворогом у бій і розбив його» [23. 440].

В реляції представлених до нагород за взяття Ізмаїлу князь Г. Потьомкін писав, що А. Головатий відзначився – «відмінною хоробрістю, трудами і постійним старанням; не лише військові своєму подавав приклад, але й особисто діяв безстрашно». За цим представленням головнокомандуючого А. Головатий був нагороджений орденом Св. Володимира (25 березня 1791 р.) та Ізмаїльським (Золотим) хрестом «За проявлену хоробрість» [21. 22].

Література:

1. Короленко П. П. Головатый – кошевой атаман Черноморского казачьего войска / П. П. Короленко. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обласного правления, 1904. – 201 с.

2. Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачье-

го войска XVIII ст. // Вестник казачьих войск. – СПб. 1901. – 51 с.

3. Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре. – Екатеринодар: Тип. П. Ф. Бойко, 1900. – 203 с.

4. Короленко П. П. Черноморское казачье войско (1775-1792): ист. очерк / П П. Короленко. – Екатеринодар: Тип. А. П. Сташевского, 1892. – 64 с.

5. Короленко П. П. Черноморцы / П. П. Короленко. – СПб, 1874. – 76 с.

6. Орлов Н. А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 г. – СПб, 1890. – 199 с.

7. Петров А. Н. Вторая Турецкая война в царствование Императрицы Екатерины II 1787-1791 гг. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1880. – Т. 1. – 300 с.

8. Фелицын Е. Д. Щербина Ф. А. Кубанское казачье войско. - Краснодар: Советская Кубань, 1996. – 480 с.

9. Фелицын Е. Д. Материалы для биографии кошевого атамана черноморского войска Захария Алексеевича Чепеги // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1900. – Т. 7. – С. 265 – 270.

10. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар: Тип. Кубанского областного правления, 1910. – Т. 1.– 745 с.

11. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар: Тип. Кубанского областного правления, 1913. – Т. 2.– 869 с.

12. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 2: 1787-1795 гг. – СПб., 1896. – 475 с.

13. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3: 1787-1795 гг. – СПб., 1896. – 799 с.

14. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. – СПб.: Военная типография, 1894. – Вып. 7: Бумаги князя Г. А. Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг.– 396 с.

15. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. – СПб.: Военная типография, 1895. – Вып. 8: Бумаги князя Г. А. Потемкина-Таврического: 1790-1793 гг.– 376 с.

16. Кутузов М. И. Сборник документов и материалов. – М.: Воениздат, 1955. – 848 с.

17. Лопатин В. С. Екатерина II и Г. А. Потемкин: личная переписка. 1769-1791 гг. – М.: Наука, 1997 – 992 с.

18. Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. – Кишинев, 2000. – 290 с.

19. Бачинський А. Д. Козацтво на Півдні України 1775-1869 рр. – Одеса: Маяк, 1995. – 56 с.

20. Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б, Сапожніков І. В. Чорноморське військо у війні 1787-1791 років (бойові дії на теренах сучасної Одещини) // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). – Одеса, 1999. – С. 111-182

21. Литюченко Ю. Участь чорноморських козаків в облозі і штурмі Ізмаїла в 1790 р.// Історичне краєзнавство Одещини: зб. матеріалів. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 19 – 23

22. Шиян Р. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: Тандем-У, 1996. – 28 с.

23. Шенк В. К. Казацкие войска (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге Императорская гвардия). – СПб.: Тип. В. Д. Смирнова, 1912. – 462 с.

Валерій Кондратюк,
аспірант Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Іван Онуфрійович Куріс - «таємничий» георгіївський кавалер

Роду Курісів пощастило: творці мальовничого родового замку в селі Петровському (Комінтернівського району Одеської області) обласкані увагою істориків. Військова кар'єра братів-генералів Івана і Михайла Онуфрійовичів, громадянська діяльність шталмейстера імператорського двору Івана Іраклійовича Куріса, їхніх дружин і родичів, привертали увагу багатьох дослідників протягом останніх півтори сотні років. Проте й досі залишаються питання без відповідей. Одним з них, на нашу думку, є таємниця нагородження Івана Онуфрійовича Куріса орденом Святого Великомученика Георгія Побідоносця III класу.

Куріси протягом XVIII ст. вміли і битися, і багатіти. Козаки Кішенской сотні Полтавського полку в «Відомостях про майновий стан козаків і посполитих» цього полку відзначалися як козаки «можні» (заможні - про Петра Куріса) або «можніші» (дуже заможні – про Грицька Куріса, Петрового сина). Онук Петра, Онуфрій, дослужився до сотника Полтавського полку [1. 44]. І хоча в 1775 р. цей підрозділ був розформований, військова кар'єра Онуфрія Куріса згодом отримала шанс на продовження. Напередодні російсько-турецької війни 1787 - 1791 рр. головнокомандувачу Григорію Потьомкіну необхідна була легка кіннота, і він формує десять «малоросійських кінно-козацьких полків», серед яких - Полтавський легко-кінний полк. Онуфрій Куріс стає прапорщиком цього полку. За статутом, складеним у 1698 р. для російської армії генералом Вейде, прапорщик «завжди навколо прапора знаходиться. У бої не належить йому прапор свій полишати під страхом смертною кари, але личить йому його в лівій руці тримати, а правою відбиватися. І тільки він правою рукою відбитися буде не в змозі, то має подбати про те,

аби бути йому біля прапора порубаним, ніж прапор залишити» [2. 25]. Але проте прапорщик – вже офіцерський чин, нехай і нижчого, 14 класу з «Табелі про ранги» [3. 41]. Обер-офіцерський патент О. Курісу в 1782 р. виписав особисто Г. Потьомкін.

Тому син Онуфрія, Іван, в десятирічному віці (народився бл. 1764 р.) числився рядовим в Дніпровському пікінерному полку, до 16 років вже не тільки мав унтер-офіцерський чин вахмістра, а й отримав «навик канцелярському письмоводству» в штаті Новоросійської губернії, що «послужило йому пізніше на користь» [1. 45]. Отже, на військову службу Іван Куріс повернувся через два роки після батька, в 1784 р., і через два роки вже був капітаном в Козловському мушкетерському полку. Іноді, помилково, цей полк називають «Козловським піхотним» [4. 278]. Мова йде саме про «мушкетерський», 123-ї Козловський піхотний полк був сформований у 1863 р.

У складі цього полку, в темно-зеленому, з червоною підкладкою і обшлагами мундирі, Іван Онуфрійович взяв участь в битві при Кінбурні 1 жовтня 1787 р. Традиційно вважається, що всю війну І. Куріс провів під командуванням О. Суворова. Це не так. Козловський полк не відносився до сил Суворова, і перед битвою знаходився не в Кінбурнській фортеці, а в 9 верстах на схід, біля Покровського редуту. Полк був під командою генерал-майора Івана фон Рєка. Перед боєм підрозділ був передислокований в другу лінію російських військ, а одна рота зайняла блок-форт на Кінбурнській стрілці – основний опорний пункт російських сил. Судячи з уривку з нагородного листа, наведеного А. Пішим [1. 45], це була саме рота Куріса. Іншими словами, перший рік війни І. Курис знаходився в складі сил Г. Потьомкіна. Це підтверджується і тим, що в «битві на Лимані» 17 червня 1788 р. І. Куріс знаходився в складі грібної флотилії принца Нассау-Зігена. Присутність офіцера мушкетерського полку на борту канонерського човна під час баталії найлогічніше пояснити його функцією як спостерігача від штабу.

За успіхи в боях І. Куріс був переведений секунд-майором в С.-Петербурзький драгунський полк, який всю війну пере-

бував у складі 1-ї дивізії «Об'єднаної армії на Півдні», під безпосереднім керівництвом Г. Потьомкіна [5. 169]. І ось офіцер цього полку І. Куріс протягом всієї війни знаходився в розташуванні 3-ї дивізії генерал-аншефа О. Суворова, що діяла в Молдавії. У документах він найчастіше позначається як «дежур-майор» [6. 466], який мав можливість командувати двома козацькими (донськими) полками Івана і Григорія Грекових. Саме в такій якості І. Куріс брав участь у битві при Фокшанах 20 липня 1789 р., зупинивши з козаками І. Грекова наступ турецького авангарду на річці Путна.

Зброю до рук І. Куріс брав не часто, про що свідчить невелика кількість нагород. У грудні 1789 р. він став вже прем'єр-майором, а через рік – підполковником. За молдавську кампанію 2 квітня 1790 р. І. Куріс був нагороджений орденом Володимира 4-го ступеня з бантом. Походження інших нагород Івана Онуфрійовича – суцільна загадка.

У 1793 р., під час святкування річниці укладення миру з Туреччиною О. Суворов отримав «на знак найбільшої до нього довіреності і в сподіванні на його знання і мистецтво довірений один хрест Св. Георгия 3-го класу, для нагородження, за його вибором, на найдостойнішого серед військових» [5 134]. Саме цим хрестом О. Суворов нагородив І. Куріса, викликавши його в Херсон запискою: «Іван Онуфрійович! Сюди я приїхав, і ви приїжджайте скоріше: я вам цукерку дам. Г.С.Р. (граф Суворов-Римницький - автор)» [4. 280].

У нещодавно виданій книзі В. Михальченка та О. Сівіріна, присвяченій роду Курісів, зібрані три відомі авторам оцінки цього нагородження [7. 19 - 20]. Версія Г. Данилевського: начебто це офіцери О. Суворова виступили за нагороду цим орденом самого Олександра Васильовича, але той зі словами: «Помилуй Бог! Де ж нам заслужити цього!», почепив хрест І. Курісу [8. 31]. Версія А. Скальковського: ніби О. Суворов був незадоволений малою кількістю переданих йому хрестів, і в невдоволенні «поклав його на недостойного» [9. 27]. Версія Е. Андрієвського: начебто на І. Куріса хрест «почепили з повної невинності» [10. 192]. Всі ці версії - анекдоти. О. Суворов був нагороджений третім класом Георгія

(№ 34, за списком Сударовського) ще в 1771 р., за «польську кампанію».

Нагородження хрестом через «треті руки» - це, на думку автора, взагалі безпрецедентно. Після Маніфесту Катерини II від 22 вересня 1782 р. будь-яке нагородження орденом Св. Великомученика Георгія Побідоносця відбувалося тільки з ініціативи Капітула Ордену (ради, складеної з кавалерів Ордену, «які в столиці знаходяться»). Попередні 14 років існування цієї нагороди нагородження орденом відбувалося лише з подачі Військової або Морської колегії. Автору невідомі інші випадки передачі хреста невизначеній особі-кавалеру «для нагородження по обранню» польовим командиром.

Не міг І. Куріс отримати Георгіївський хрест «за вислугою років»: для цього було необхідно 25 років бездоганної служби в обер-офіцерських, і вище чинах (та й то за регламентом міг отримати лише орден IV класу). Саме з такої підстави IV клас Георгія отримав в 1835 р. брат Івана Онуфрійовича, генерал-майор (згодом - генерал-лейтенант) Михайло Куріс.

Натомість підполковник І. Куріс перебував на службі всього 10-й рік і отримав відразу третій клас ордена. Це було 102-ге нагородження за всю історію існування цього ступеня нагороди. Як відомо, за Статутом ордена «Ані високий рід, ані колишні заслуги, ані отримані в битвах поранення не сприймаються за привід при удостоєнні ордену Св. Георгія за військові подвиги; удостоюється ж цього ордену лише той, хто не тільки обов'язок свій виконував у всьому по присязі, честі й обов'язку, але окрім цього ознаменувався для користі і слави Російського зброї особливою відзнакою» [11. 294].

У суворовському звіті про нагородження він був названий офіцером «для письмових справ» [5. 134]. Але ж за канцеляризм «Георгієм» не нагороджували… Розгадка таємниці, на думку автора, криється в одному з нагородних документів 1791 р. Там І. Куріс був названий «правителем Секретної Експедиції Головно-Командуючого Графа Суворова-Римніцького» [1. 46]. Цей факт і один з найцікавіших документів, опублікованих в 1872 р., дозволяє відтворити

справжню функцію Івана Онуфрійовича в штабі О. Суворова. На нашу думку, це було керівництво армійською оперативною зовнішньою розвідкою.

У Статуті ордена Георгія були вказані 62 підстави нагородження цією відзнакою: «по піхоті і кавалерії взагалі», «по артилерії», «за частиною інженерною», «по генеральному штабу» і «по флоту». Відомі нам дії І. Куріса не давали підстав для подання його до вищої армійської нагороди. Значить, були невідомі. Напевно, ті, які дозволили розширити коло здобувачів нагороди у 1833 р. за рахунок осіб, «які під час битви запропонували в польових військах Головнокомандувачу арміями, або Командувачеві армією, або корпусному Командиру, що перебуває на правах Командира окремого корпусу, а у флоті Адмірала над флотом або начальнику окремої ескадри, що перебуває на правах Адмірала над флотом ПОРАДУ щодо вчинків, які, за власним їх засвідченням, не були перед тим на увазі, а приведення цієї ПОРАДИ у виконання доставить повну і рішучу над ворогом перемогу» [11. 295].

Таку пораду міг дати І. Куріс, оскільки саме до нього стікалася і оперативна, і стратегічна військова інформація. І це ми спробуємо обґрунтувати.

У 1872 р. у восьмому томі «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» була опублікована стаття «Іван Онуфрійович Куріс». Стаття невідомого автора, але добре знайомого і з сім'єю, і з її історією, і з її архівами. Причому автор не був людиною військовою: він згадав про переведення І. Куріса «полковником в Херсонський кірасирський полк» в 1797 р. Це помилка цивільної людини, оскільки Херсонського кірасирського в історії не існувало, але був Харківський кірасирський, яким деякий час командував Іван Онуфрійович. Все це дозволяє припустити що автором статті був онук генерала, Іван Іраклійович Куріс, шталмейстер імператорського Двору, багаторічний Предводитель дворянства Херсонської губернії, кавалер багатьох орденів, а до того знаменитий колекціонер, нумізмат і дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей.

У тексті статті опублікована «Копія листа Бурнашова до Івана Онуфрійовича Куріса з константинопольської в'язниці, що зветься Бані, від 10-21 травня 1790 року» [4. 266 - 268]. Про відправника, Василя Бурнашова, автору нічого дізнатися не вдалося. Однак зі змісту листа можна зробити певні висновки.

Василь Бурнашов був пов'язаний з російським посольством. Як відомо, 15 серпня 1787 р. Османська імперія оголосила Російській імперії ультиматум і, не чекаючи відповіді, в той же день заарештували російського посланника Я. Булгакова і під конвоєм запроторила його в Семибаштовий замок, Єді-Кулє. 16 серпня був оголошений фірман про оголошення війни Російській імперії. Становище посла Я. Булгакова в ув'язненні не йде ні в яке порівняння із становищем інших в'язнів: Єді-Кулє був відносно комфортною в'язницею. Багатьом з інших членів посольства довелося набагато гірше. За повідомленням чиновника російської місії в Константинополі Фродінга, 22 серпня 1787 р. було видане розпорядження про видворення зі столиці в двотижневий термін всіх російських підданих, в тому числі і персоналу місії. Той, хто не зміг би з яких-небудь причин покинути місто в належний час, міг потрапити до в'язниці в Баньйо (або «Бані», як написав Бурнашов) або в рабство. Фродінгу вдалося зафрахтувати чотири кораблі для відправки людей в Трієст [12. 1 - 11].

Те, що в повідомленні чиновника названо «в'язниця в Баньйо» - це позначення не місця розташування, а типу споруди. Баньйо-в'язниця - це «спеціальна в'язниця, розташована поблизу від узбережжя». Буквальний переклад – купальня. Ця назва пов'язана з тим, що Стамбульська каторжна в'язниця знаходилася поблизу від купалень гарему [13. 1]. Те, що Я. Бурнашов і згадуваний ним товариш по ув'язненню Іван Йосипович Бірбрадер мали відношення до дипломатичних кіл, підтверджує факт звернення ув'язнених по допомогу до французького посла: «Будучи обтяжений бідністю і крайніми потребами, наважився я взяти у Французького посла графа Шуазеля-Гуфье сто левків, в яких я дав розписку» [4. 286]. «Левк» («білий») може бути тільки грецькою назвою срібної турецької монети в один або два

куруша (в той час - 13 або 25 грам срібла). Іншими словами, у французького посла був позичений еквівалент 50-100 руб. сріблом.

Звернення до представника ворожої сторони (Франція була союзником Туреччини) не повинно дивувати. Огюст де Шуазель-Гуфьє, призначений французьким послом в Туреччині з 1784 р., був симпатиком Російської імперії, а після початку Великої Французької революції почав активний пошук можливостей «неповернення» на Батьківщину. Що і зробив після 1791 р., вирушивши до Російської імперії, де згодом (за Павла І) став шостим президентом Російської Академії мистецтв.

Позика (а не милостиня) грошей російським ув'язненим підтверджує, що Бурнашов і Бірбрадер не були полоненими або жебраками, а людьми одного кола з французьким послом. Більш того, створюється враження, що Шуазель і забезпечив доставку їхньої кореспонденції в російську армію, оскільки на початку листа (судячи з тексту – вже третього з адресованих І. Курісу) Бурнашов просить компенсувати їх борг французу. А в іншому – це не прохання про милість, а повноцінне і якісне розвідувальне донесення. Причому, судячи з тексту листа, вже, як мінімум, третє. Ось що повідомляв Бурнашов:

«1. У турецькому флоті, зосередженому в Константинополі, брак людей на 15 лінійних кораблях і 2 кірлангічах (малих двощоглових кораблях). Мобілізація у флот провалена, а настрій військ, які прибули з Палестини, не високий: «Не з жаром, як кажуть, йдуть».

2. Турки найняли іноземних фахівців – чотирьох англійців і шведського полковника Брентана.

3. Конфісковано маєток Гассан-паші (взятого російськими в полон коменданта Очакова), що значно поповнило казну султана: «знайдено в його будинку в льоху з мармуру зроблений котел з венеціанськими червінцями, який насилу підняти змогли 12 осіб.

4. Каперський флот «Ламбро Каццоні» практично блокував Дарданелли. Це дуже цікава згадка про діяльність в Егейському морі каперського флоту грека і майора росій-

ської армії Ламброса Кацоніса, тому що саме в ці дні, в травні 1790 року, його флот був розбитий алжирсько-турецькою ескадрою в битві біля Андроса.

І останнє повідомлення було, очевидно, найбільш цікавим для Суворова: «Про вашу армію і ваш корпус тут нічого не чути» [4. 287].

Дивуватися з самого факту «шпигунства з в'язниці» не слід. Російський посол Булгаков періодично переправляв з ув'язнення листи на ім'я О. Безбородка, в яких він повідомляв про задуми верховного візира, військові плани Туреччини на морі. А наявна розгалужена мережа агентів Булгакова в Стамбулі, як свідчать документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, постійно інформувала петербурзьке начальство про внутрішньополітичне становище Туреччини, її відносини з іншими державами, про хід війни [14. 1 - 61].

Але лист з архіву Курісів переконливо доводить, що пошук зовнішньої розвідувальної інформації здійснювався і окремими командувачами великих армійських підрозділів, зокрема генерал-аншефом О. Суворовим. Структури армійських розвідувальних органів ще не існувало, але це природно для становлення будь-якої інституції. Хоча сам процес їх становлення мав уже більш ніж вікову історію. Статут Вейде 1689 р., Військовий Статут Петра I 1716 р. і найближчий до часу І. Куріса Статут 1789 р. покладають обов'язок зі збору відомостей на генерал-квартирмейстера (при головному штабі) і підлеглих йому полкових (і нижче) штаб-офіцерів квартирмейстерів.

Слід зауважити, що в структурі офіцерства російської імператорської армії з другої третини XVIII ст. відбувався процес, який можна охарактеризувати як «відділення чинів від посад» [3. 40]. І це, в нашому випадку, пояснює той факт, що збором розвідувальної інформації в загоні О. Суворова займався підполковник С.-Петербурзького драгунського полку, який навіть не входив до складу цього підрозділу.

Опосередкованим підтвердженням версії «Куріса-розвідника» є і нагородження Івана Онуфрійовича 15 квітня 1795 р. прусським орденом «За заслуги» (Pour le Mérite) – за участь

в придушенні повстання Тадеуша Костюшко і взятті Варшави. Цей орден був заснований в 1740 р. королем Фрідріхом II Великим як нагорода подвійного призначення - за військові і цивільні заслуги. Лише в січні 1810 р. король Фрідріх Вільгельм III переформатував цей орден на виключно військовий.

Аналіз переліку російських кавалерів цього ордена в XVIII ст. [15] викликає відчуття, що І. Куріс там «не по чину» - в сусідстві з імператором Петром III, фельдмаршалом О. Суворовим, генералом П. Багратіоном. Показово, що всі полководці паралельно з Pour le Mérite мали і бойові прусські ордени - «Чорного» або «Червоного орла», І. Куріс натомість - тільки військово-цивільний. Так що відносно прусського ордена «За заслуги» І. Куріс є не менш «таємничим кавалером», ніж у випадку з орденом Георгія.

Ступінь «таємничості» значно знижується, якщо припустити, що діяльність І. Куріса в процесі третього поділу Речи Посполітої була пов'язана не з участю в бойових діях, а в організації умов проведення цих дій, за що він і був нагороджений військово-цивільним орденом Пруссії. Причому офіцерів при штабі корпусу О. Суворова було чимало, а нагороджений був тільки І. Куріс. А це означає, що його діяльність при цьому штабі була виняткової ваги для Прусського королівства. І припущення, нібито Іван Онуфрійович в Польщі займався тим самим, що й в південноукраїнських степах - збором і аналізом розвідувальної інформації - виглядає в таких умовах найбільш природнім.

Дослідження військової кар'єри І. Куріса підводить до постановки питання про організацію стратегічної і тактичної військової розвідки в Російській імперії. Відомо, що в цілісному вигляді розвідувальна служба імперії була створена з ініціативи генерал-ад'ютанта князя П. Волконського, майбутнього начальника квартирмейстерської частини Головного штабу російської армії. У 1807 - 1810 рр. він перебував у закордонному відрядженні, після повернення з якого представив звіт «Про внутрішній устрій французької армії Генерального штабу». Перебуваючи під впливом цього звіту, Барклай-де-Толлі поставив перед Олександром І питання

про організацію постійного органу стратегічної військової розвідки [16. 2 - 3]. Першим таким органом стала Експедиція секретних справ при військовому міністерстві, створена за ініціативою Барклая-де-Толлі в січні 1810 р. і перейменована в січні 1812 р. в Особливу канцелярію при військовому міністрі. Експедиція секретних справ займалася веденням стратегічної розвідки, оперативно-тактичної розвідки і контррозвідки [17; 18; 19].

Аналіз процесу становлення армійської розвідки (в рамках окремих з'єднань), дослідження ролі персоналій в цьому процесі (одним з яких, на думку автора, є І. Куріс) є перспективним і неосвоєним дослідним полем.

Таким чином, непрямі дані – як нагороди І. Куріса російським орденом Георгія Побідоносця ІІІ класу та прусським орденом «За заслуги», фрагментарно збережений архів листування часів війни 1787 - 1791 рр. та особливий статус І. Куріса при канцелярії О. Суворова протягом цієї війни – свідчать про спеціальну функцію, яку виконував Іван Онуфрійович. А саме, очолював процес зібрання та аналізу розвідувальних даних, необхідних командувачу дивізії, а згодом армії, для прийняття переможних рішень у тих стратегічних та тактичних умовах, що складалися під час бойових дій.

Література:

1.Пеший А. И. К истории происхождения дворянского рода Курисов // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2012. – № 11. – С. 43-55.

2.Вейде А. А. Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому в 1698 году. – СПб., 1841. – 189 с.

3. Волков С. В. Русский офицерский корпус. – М., 1993. – 414 с.

4. Иван Онуфриевич Курис // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одеса, 1872. - T.VIII. - С. 278-288.

5. Вейдемейер А. Двор и замечательные люди в России во второй половине XVIII столетия. – Часть 2. – СПб, 1846.

6. Суворов А. В. Документы. – Т. 2. – М., 1951.

7. Михальченко В. А., Сивирин О. Г. Да будет правда! – Одесса, 2005. – 324 с.

8. Данилевский Г. Суворовские бумаги, сохранившиеся в семействе бывшего его правителя дел Куриса // Журнал Министерства народного просвещения. – 1856. – Т. 42. – С. 30-50.

9. Скальковский К. Воспоминания моей молодости. – СПб., 1906. – 410 с.

10. Андреевский Э. С. Записки. – Т. 1. – Одесса, 1913. – 373 с.

11. Устав Императорского Военного ордена Св. Великомученика и Победоносца Георгия и о принадлежащем к сему ордену знаке отличия для нижних воинских чинов// Свод Учреждений Государственных. – Кн. 8. Учреждение орденов и других знаков отличия.

12. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Фонд «Стосунки Росії з Туреччиною». – Оп. 89/8. – Спр. 718.

13. Ханке Х. Люди, корабли, океаны. – М., 1976 // Режим електронного доступу: http://www.bibliotekar.ru/encMore/1.htm

14. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Фонд «Стосунки Росії з Туреччиною». – Оп. 89/8. – Спр. 706.

15. List of the Pour le Mérite (military class) recipients // Режим електронного доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_the_Pour_le_M%C3%A9rite_%28military_class%29_ recipients

16.Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. – М., 1999. – 281 с.

17. Заякин Б. Краткая история военной разведки России. – 2010, - 386 с.

18. Кондрашов В. История отечественной военной разведки. – 2013. – 664 с.

19. Млечин Л. История внешней разведки. Карьеры и судьбы. – 2011. – 510 с.

Олександр Музичко,
к.і.н., доцент кафедри історії України
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова

Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії

Період 1917 – 1920 рр. є одним з найнасиченіших та найяскравіших в історії Одеси, незважаючи на увесь трагізм тогочасних революційних та військових подій, що завжди є ознакою переламно-екзистенційних епох. Однією з рис часу було функціонування у місті у 1918 – 1920 рр. низки дипломатичних представництв новопроголошених демократичних держав на постімперському просторі, знищених комуністами у 1921 р. Метою цієї статті є висвітлення біографії очільника одного з цих представництв, Консульства Демократичної Республіки Грузія в Одесі, Овсія (в російськомовній традиції Євсевія) Іларіоновича Ушверідзе. Використано основні російськомовні джерела (актові, наративні (преса), що дозволяють, хоча і далеко від бажаної повноти, окреслити основні віхи життя цієї непересічної особистості, яка була, можна твердити, однією з «зірок» одеської преси 1918 – 1919 рр. На сьогодні в наявній літературі наявні лише констатуючі згадки про постать дипломата [1].

О. Ушверідзе народився 4 листопада 1884 р. у православній родині Іларіона Миколайовича Ушверідзе та Ліси Леванівни в селищі Нанейгівілс Сегулі Озургетського повіту Кутаїської губернії. Незважаючи на те, що його батько був сином священника, в документах Овсій був записаний як дворянин. Середню освіту він здобув в Елісаветпільській чоловічій гімназії. У 1907-1912 рр. отримав вищу освіту на юридичному факультеті Новоросійського університету. Він слухав лекції приват-доцентів К. М. Смирнова з історії римського права, В. М. Твердохльобова з фінансового права та муніципального господарства Росії, В. М. Образцова – судової психоло-

гії, В. Д. Каткова – політичної економії, П. О. Міхайлова та Е. Я. Неміровського – карне право; професорів О. Я. Шпакова – історії руського права, М.Ю. Чижова – енциклопедії та історії філософії права, О. Ф. Федорова – статистики та торгівельного права, В. М. Ренненкампфа – державного права, В. І. Адамовича – догми права, С. П. Ніконова – цивільне право та догму римського права, О. І. Алмазова – церковне право, В. М. Грибовського – поліцейське право, П.Є. Казанського – міжнародне право, О. В. Корша – судову медицину, В. М. Палаузова – карний процес, В.І. Курдиновського – цивільний процес і практичні заняття з цього предмету в О. І. Загоровського. Вивчав французьку мову під керівництвом А. Шапеллона [2].

Як і багато інших грузинських студентів, О. Ушверідзе брав участь у студентському русі, про що свідчить запит поліції про нього в канцелярію університету. З'ясувалося, що він листувався з ув'язненими студентами, а можливо, належав і до Центрального органу студентів. У квартирі О. Ушверідзе був проведений обшук.

Після завершення навчання О. Ушверідзе працював помічником присяжного повіреного. У тогочасних довідниках адресою, за якою він приймав, вказано вулицю Херсонську, 19. Можливо, це було і місце мешкання юриста.

Наприкінці 1912 р. в канцелярію одеського градоначальника надійшло клопотання від професора хімії Новоросійського університету П. Г. Мелікішвілі, його учня, приват-доцента того ж університету Я. П. Мосешвілі, випускників Новоросійського університету, відомого історика, економіста, громадського діяча, С. Л. Аваліані, помічника присяжного повіреного М. М. Джугелі, О. І. Ушверідзе та магістра фармакології І. Г. Кутателадзе. Вони просили градоначальника від імені грузинської громади Одеси про відкриття у місті Товариства «Сакартвело» (Грузія), «установи, де можна було б провести час у колі своїх земляків». Як приклад такого товариства підписанти наводили польське товариство «Ліра». До клопотання був прикладений статут, в якому метою майбутнього грузинського товариства проголошувалося «приємне і корисне проведення часу», а основними формами діяльності – організація балів, маскарадів, дитячих вистав, створення бі-

бліотеки і т. п. Проте секретні матеріали про ініціаторів, що не забарилися надійти від начальника жандармського управління, не залишали жодного шансу на успіх. Чиновник повідомляв, що П. Г. Мелікішвілі у 1906 р. брав участь у місцевому відділенні «Академічного союзу». Найгірша репутація була у М. Джугелі, соціал-демократа, який вів пропаганду серед студентів. Лише у лютому 1914 р. клопотання було відхилено [3. 1-17].

Як знущальна відповідь на це клопотання виглядав арешт у березні 1913 р. 15 студентів-грузинів (13 у віці 21-24 років, двох – 27 років, які вже пройшли весь університетський курс) за порушення постанови «Про збіговиська та зібрання». Студентів звинувачували у створенні «національної студентської грузинської партії» [4].

Судовий процес 11 грудня 1913 р. зібрав багато глядачів, переважно студентів, і мав великий резонанс. Одним з помічників присяжного повіреного був О. Ушверідзе, а захисником та перекладачем С. Аваліані. Суть справи полягала у тому, що 17 березня у квартирі одного із студентів знайшли анкети та бланки правління партії. Її члени збирали кошти для бідних студентів-грузинів, налагодили переписку з правлінням грузинського земляцтва у Дерпті, опікувалися справою перевезення на Кавказ тіла померлого популярного професора В. М. Петріашвілі і т. д. Товариш голови М. Баранов доводив, що в Новоросійському університеті діє організація студентів-грузинів, що поділяється на групи по десять чоловік, які здають в касу по 25 копійок на місяць. Кожна група правління має свого голову. Підсудні не визнали свою провину, стверджуючи, що студенти грузини надають підтримку новоприбулим товаришам, але грузинського земляцтва як правильної та постійно діючої організації в Новоросійському університеті на відміну від Москви не існує. Один зі свідків Церетелі говорив про земляцтво в територіальному сенсі, колонії, тобто про співтовариство студентів-співвітчизників. С. Аваліані заперечував правильність перекладу слів «грузинська національна партія», а О. Ушверідзе розповів про важке матеріальне становище студентів-грузинів в Новоросійському університеті. Умілий захист забезпечив виправдання підсудних [5]. Але знаме-

нита київська «справа Бейліса», що супроводжувалась появою на сторінках одеських газет протестів грузинських студентів та студенток, засвідчила реально існуючий потяг студентського грузинського товариства до активної участі в суспільно-політичному житті [6].

Процес інспірував деякі негативні відгуки про грузинів у пресі. Це спонукало О. Ушверідзе надіслати у редакцію провідної одеської газети відкритий лист, який можна вважати виголошенням його концептуальної програми, маніфестом толерантності, актуальним і сьогодні, який він буде надалі впроваджувати і на посаді консула Грузії в Одесі. З огляду на важливість документа наводимо його без купюр:

«Милостивый Государь, господин редактор! Позвольте при посредстве вашей газеты отметить недопустимость выступления в общей печати с нововременской манерой обобщения тех или иных уродливых фактов кавказской жизни и делать из них, конечно, неправильные умозаключения. Когда подобные обобщения мы читаем в столбцах «Нового Времени» или ему подобных органов, для нас, кавказцев, их выступления понятны и мы их никогда не опровергаем.

У этих «газет» особая «тактика» и «доброжелательство» по отношению вообще к инородцам, и в частности обитателям злосчастного Кавказа. Стоит только сообщить «П.Т.А.» о какомнибудь убийстве или грабеже на Кавказе, как эти «почтенные» газеты ополчаются в поход: советуют послать карательные отряды выселить целые деревни и находить лишнею роскошью такие учреждения для Кавказа, как университет, земство, суд с присяжными заседателями и т. д. «Да ведь кавказцы еще дикари»! – восклицают они. Им все равно – грабят-ли находящиеся еще в первобытном состоянии горцы, истязают-ли самих себя на священном празднике «шах-сей вах-сей» татары и т. д.; или все это в одинаковой степени свойственно и грузинам, и армянам. Для них, для этих защитников пресловутой «истинно-русской» государственности, все равно и все подобные факты они поэтому подводят непременно под стереотип: «сепаратистское движение кавказцев».

Но когда подобные обобщения делают, - я уверен, что в силу незнания кавказской жизни, которая слишком разно-

образна в своих проявлениях, - газеты, которые мы привыкли уважать, - это непозволительно. К сожалению, у нас, в Одессе, фельетонист одной из местных газет позволил себе сделать подобный выпад. Он с самоуверенностью преподнес нашей читающей публике фразы:

«Из Кутаиса сообщают…

Впрочем, что могут сообщить из Кутаиса?

Мы еще заранее знаем: или появился Зелим-Хан, или – украли какого-нибудь купца». Позволительно спросить этого фельетониста: знакомы-ли вы с жизнью этого города, с этим народом, с этим краем? Видно, география не совсем в ладах с вами… Откуда вы взяли Зелим-Хана в Кутаисе? Или полудикий абрек и грузинский крестьянин по вашему одно и то-же? Нет! Это немного не так. Их разделяют тысячи верст, многовековая культура последнего и кое-что другое, но вам еще неизвестное. Идя по этой логике, можно смело обвинить в зверствах в Балканской войне французов или немцев, так как судьба устроила так, что им приходится жить в одной части света с турками и греками. Но если бы этот фельетонист действительно поинтересовался бы, «что могут сообщить из Кутаиса», то наверно получил бы некоторые другие сведения из многих источников. Он узнал-бы, что никакого Зелим-Хана никогда не было в этих краях; он узнал-бы, что жители этой губернии – грузины живут не грабежом и насилием, а мирным культурным трудом, имеют во всех деревнях школы, библиотеки, читальни и население сплошь грамотное; что они достигли известной политической зрелости и политического воспитания, что подтверждают их представители в наших законодательных учреждениях. А в 1905 году, когда крестьяне центральной России уничтожали все на своем пути, у «садысь пожалуйста, знакомый, тобэ красть будем» все протекало довольно мирно, разумеется, в пределах возможности. Нападения и убийства, о которых пишет г. фельетонист, не есть «особый род промышленности только на Кавказе», а – общее наследие тяжелых годов России. Его найдете и на Кавказе, и в Одессе и в них не будет недостатка по всей России» [7].

Показово, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ця проблема була не менш актуальною. У цьому переконує лист Гру-

зинського одеського товариства «Сакартвело» Л. М. Самхарадзе на ім'я президента Асоціації національно-культурних об'єднань, в якому він, зокрема, відзначив серед найважливіших завдань Асоціації: «Треба нарешті припинити публікації у пресі інформації через радіо та телебачення про людей та їхні вчинки, які порушують закони України, під кодовою назвою «осіб кавказької національності». Такої нації немає! Є громадянин України, який порушує закони – його слід покарати в законному порядку, а переважна більшість чесних людей, що проживають в нашому регіоні, ні в якому разі не повинна відчувати себе пригніченими, приниженими та ображеними. Ми, громадяни України, живемо разом з прекрасним народом, на прекрасній землі України, однаково несемо відповідальність за щастя і долю нашої держави» (з поточного архіву товариства «Сакартвело». За можливість ознайомитися з цим документом дякую сучасному голові товариства А. Б. Якобішвілі).

У березні 1914 р. ті ж самі О. Ушверідзе, М. Джугелі, С. Аваліані, Я. Мосешвілі та їх нові соратники – ординатори клініки при Новоросійському університеті лікарі Семен Микифорович Кіпшидзе, Микола Савелович Кахіані, Михайло Караманович Цецхладзе – відновили клопотання про відкриття в Одесі грузинського товариства «Сакартвело». Статут був залишений майже без змін. Щоправда, на цей раз у клопотанні відбулася достатньо суттєва зміна. Підписанти підкреслювали, що товариство має бути засноване «в інтересах об'єднання Одеської грузинської інтелігенції». У цьому твердженні можна бачити відгомін бажання створити щось більше, ніж просто культурно-розважальний заклад. Але й на цей раз влада не задовольнила прохання грузинів [8. 18 -32].

О. Ушверідзе був серед організаторів яскравих та резонансних культурно-просвітніх заходів – грузинських вечірок. До 1916 р. грузинське земляцтво організувало 9 таких заходів на користь бідних одеських студентів-грузинів та постраждалих від війни (у 1915 р.), які, за спогадами професора М. М. Ланге, «Одеса довго пам'ятала» [9. XXIII].

Таким чином, в якості присяжного повіреного О. Ушверідзе ще до 1917 р. зарекомендував себе як один з лідерів грузинського національного руху в Одесі, захисник інтересів грузинських

студентів. Тому не дивно, що саме йому судилося у буремні та визначальні 1918 – 1921 рр. виконувати місію фактично «головного грузина» Одеси.

У серпні 1918 р. з Тбілісі до Києва вирушила дипломатична місія Грузії на чолі з Віктором Васильовичем Тевзая, членом грузинського парламенту, юристом за освітою. Мета місії полягала у встановленні дипломатичних, торгівельно-економічних та культурних відносин з Українською Народною Республікою. На початку вересня 1918 р. у Києві, після переговорів з урядом, почало функціонувати дипломатичне представництво Грузії. Послом призначений В. Тевзая, його заступником – Д. Вачейшвілі. В. Тевзая уклав з українським урядом кілька міждержавних договорів політичного та економічного (торгівельного та фінансового) характеру.

Одеса була важливим дипломатичним центром у зв'язку з регулярним відвідуванням міста дипломатами. У липні 1918 р. Одесу відвідав Д. Вачейшвілі [10]. У лютому 1919 р. проїздом з Вінниці до Тбілісі через Одесу проїхало українське посольство в Грузії з 19 осіб на чолі з Л. Лесняком [11]. Перші згадки про плани заснування Грузинського консульства в Одесі з'явилися в одеській пресі ще на початку липня 1918 р. [12]. Генеральне консульство Грузії в Одесі на чолі з генеральним консулом О. Ушверідзе було засновано 11 вересня 1918 р., проте розгорнуло реальну діяльність від жовтня. Головні завдання консульства полягали у наданні допомоги військовополоненим грузинам та представникам інших національностей, а також у налагодженні торгівельних відносин між Україною та Грузією. У веденні консульства була не лише Одеса, але й Одеська округа. Тимчасово консульство розмістилось на етапному грузинському пункті на Польській вулиці, 3 [13].

Перше приміщенням консульства з листопада 1918 р. по лютий 1919 р. знаходилося у будинку на вулиці Гоголя, 15. З лютого по вересень 1919 р. Грузинське консульство знаходилося на вулиці Садова, 4 [14]. Серед інших співробітників консульства у джерелах згадується В. Жоржоліані та Лука Селівановіч Муджирі. Останній іноді виконував обов'язки генерального консула. Розпорядженням Республіки Грузія при Грузинському Генеральному консульстві в Одесі у січні 1919 р. була заснована осо-

блива економічна рада, яка мала керувати всіма справами по товарообміну з Грузією і транспортуванню вантажу. Економічна рада видавала довідки і відомості бажаючим налагодити торговельні відносини з Грузією [15].

Для керівництва цим відділом наприкінці січня 1919 р. з Києва, в Одесу приїхав член економічної ради при Грузинському посольстві Матвій Іванович Скобелєв (1885-1938 рр.) [16]. Він був дуже помітною фігурою у суспільно-політичному житті Російської імперії початку XX ст., соціал-демократом, учасником революції 1905 р., політичним емігрантом. З 1912 р. був депутатом четвертої Державної Думи від російського населення Закавказзя. У травні – вересні 1917 р. був міністром праці Тимчасового уряду. Тісно співпрацював з І. Г. Церетелі. 5 січня 1918 р. на засіданні Установчих Зборів М. Скобелєв як депутат від Закавказзя різко засудив комунізм-більшовизм. На початку березня економічним радником при грузинському консульстві був призначений вже згаданий вище С. Аваліані [17]. У серпні 1919 р. серед співробітників консульства згадується його перший секретар Г. А. Меферт [18].

З квітня по серпень 1919 р. до складу консульства входив вже згаданий В. Тевзая, який очолював грузинську дипломатичну місію і планував тільки проїхати через Одесу, але у зв'язку з встановленням влади комуністів, був змушений затриматися у причорноморському місті на чотири місяці. Генеральне консульство Грузії в Одесі прагнуло налагодити економічні зв'язки між Одесою та Грузією. Для цієї мети були усунені формальності на Одеській митниці для товарів з Грузії [19]. Також було отримано дозвіл від англійського командування на вивезення з Херсонського району для Грузії 100000 пудів борошна [20]. Вагомими були досягнення Грузинського Генерального консульства в Одесі у справі захисту прав громадян Грузії. Консульство забезпечувало всіх бажаючих візами на проїзд до Грузії [21]. О. Ушверідзе згадував, що зусиллями консульства лише наприкінці 1918 - 1919 р. з Одеси було вивезено 10000 громадян Грузії, з них 1000 росіян [22].

О. Ушверідзе прагнув захистити громадян Грузії від служби в інших арміях, забезпечити транспортування тисяч грузинів до себе на Батьківщину, нагодувати й обігріти тих, хто пе-

ребував в Одесі. Для цієї мети була заснована безкоштовна їдальня. Про досягнення консульства свідчить такий випадок. У березні 1919 р. завдяки клопотанню консульства Одеська міська управа видала грошову допомогу громадянину Грузії, міщанину Кутаїської губернії, члену правоохоронної дружини, Діонісію Белошвілі, який позбувся лівої руки в результаті збройного зіткнення з бандитами біля толкучого ринку в Одесі [23].

Велику увагу консульство приділило налагодженню зв'язку між одеситами та населенням Грузії. У лютому 1919 р. до Одеси приїхав представник грузинського телеграфного агентства Я. І. Камський, відряджений для організації телеграфного зв'язку між Грузією та Одесою. Англійське командування Одеси висловило готовність надати для цієї мети лінію індоєвропейського телеграфу [24]. У тому ж місяці консульство організувало для зручності одеського товариства та осіб, що проживають на Кавказі, регулярну пересилку і доставку кореспонденції в Одесу за посередництва кур'єрів [25].

Грузинське консульство не тільки прагнуло допомогти громадянам Грузії всіх національностей, але й громадянам інших держав. У грудні 1918 р. з порту вийшов пароплав «Володимир» з 2 тис. колишніх військовополонених грузинів, вірменів та росіян. На цьому ж пароплаві Грузинське консульство відправило близько 200 уродженців Туркестану та Сибіру. Їм було надано все необхідне та забезпечено безкоштовний проїзд по залізницях [26].

Особливо важливою була роль Грузинського консульства в період панування комуністів в Одесі у березні – серпні 1919 р. У місті були закриті всі консульства, крім Грузинського. Від'їжджаючи, консули поклали місію захисту прав усіх громадян іноземних держав на О. Ушверідзе як голову консульської ради. В умовах кривавого терору О. Ушверідзе та його колегам вдалося врятувати життя багатьох людей різних національностей. Так, завдяки главі дипломатичної місії і В. Тевзая були звільнені професори С. Г. Вілінський, О. П. Доброклонський, В.М. Ренненкампф, С. С. Груздєв, О. М. Клітін, О. І. Щербаков та низка відомих судових діячів. Професор С. Г. Вілінський згадував про О. Ушверідзе: «Ця людина разів десять

на день обходила камери, цікавлячись долею кожного ув'язненого і надаючи найширшу підтримку, домовляючись з можновладцями, і в результаті дуже багато хто був звільнений» [27].

Після вигнання більшовиків О. Ушверідзе влаштував благодійну виставу у Драматичному театрі, в якій погодилися взяти участь Іза Кремер, Полякова, Полонська, Самбірська, Баратов, Василь Вронський, Залевський, Дніпрова, Селявін, Собольщіков-Самарін, Чернов, Михайло Цесевич, Юровський та інші. Вистава не відбулась у зв'язку з ліквідацією консульства. Найтісніше з іноземних представників О. Ушверідзе співпрацював з французьким консулом Лонтьє, пані Гюбір, греком Павліді, італійцем Бассо, поляком Греком та представником німецького Червоного Хреста доктором Гюбе.

Найгострішою наприкінці 1918 - на початку 1919 р. була проблема грузино-вірменських відносин у зв'язку з військовим конфліктом між Грузією та Вірменією. Заява Грузинського прес-бюро із засудженням позиції Вірменії викликала протест вірменського консула в Одесі [28]. Однак вже в лютому 1919 р. взаємини між консульствами обох держав в Одесі нормалізувалися. У вірменському консульстві відбувся дипломатичний сніданок для грузинських дипломатів, на якому пролунали примирливі заяви [29].

Непросто склалися відносини О. Ушверідзе з азербайджанськими колегами. У донесенні міністру іноземних справ Азербайджана М. Ю. Джафарову 12 липня 1919 р. дипломатичний представник Азербайджанської Республіки в Україні М. Ю. Везіров згадував про свій візит до О. Ушверідзе: «Он меня принял очень радушно. Говорили о грузинско-мусульманской дружбе, об общих интересах и тут же, переступив границы официального визита, начали вести деловые разговоры, и я поручил защиту интересов наших граждан грузинскому консулу… Инициатива в деле отправки представителей и граждан исходила от грузинского консульства, ибо они находились в контакте с большевиками, совместно устанавливали правила и порядок посадки на пароход». Щоправда, М. Візиров залишився незадоволеним тим, що азербайджанським громадянам довелося чекати кілька годин відправлення на Батьківщи-

ну, тоді як представників інших держав відправили раніше, і звинуватив грузинського консула у нетактовності. Відчувається емоційна упередженість цих звинувачень, адже зрозумілим є бажання О. Ушверідзе в першу чергу задовольнити інтереси великих держав, від яких залежала вся доля Грузії [30. 250]. У серпні 1919 р. О. Ушверідзе надіслав ноту від імені грузинського уряду більшовикам із засудженням їх репресій проти Грузинського посольства у Москві [31].

О. Ушверідзе жодним чином не вдалося домовитися з російськими військами генерала А. Денікіна («білогвардійці»). Вже у березні 1919 р. градоначальник Одеси О. Санніков закрив Грузинське консульство, але О. Ушверідзе апелював до англійського та французького командування і права консульства були відновлені. Своє негативне ставлення до Генерального консульства Грузії та власне країни, лідери цієї військово-політичної сили сформулювали досить чітко. Градоначальник Одеси генерал М. Шилінг підкреслив: «Жодних стосунків з Грузією ми не маємо. Консула їй мати не дозволено». Під час візиту до Одеси А. Денікін похвалив вірмен за вірність Росії і дорікнув за зраду грузинів та азербайджанців [32]. Таким чином, 18 серпня 1919 р. М. Шилінг видав наказ про закриття Генерального консульства Грузії в Одесі. Після цього в одній з провідних одеських газет з'явилась єдина в історії Південної України у XIX – на початку XX ст. різко антигрузинська стаття зі схваленням вигнання О. Ушверідзе [33].

Як приватній особі О. Ушверідзе було дозволено залишитися в Одесі, але він гордо відкинув цю пропозицію. Навіть після закриття консульства О. Ушверідзе відправив британському комісарові Закавказзя, міністерству закордонних справ Грузії, А. Денікіну та французькому командуванню протест з приводу арешту росіянами грузинського пароплава «Брати Феофанія» та складного становища грузинських біженців в Одесі [34]

11 вересня 1919 р. члени Грузинського консульства разом з близько 200 грузинськими громадянами, серед них 100 військовополонених, які перебували досі на грузинському етапному пункті, виїхали до Грузії на спеціально зафрахтованому для них моторно-вітрильному судні. Його власник у вигляді компенсації отримав право придбати на Кавказі за нормаль-

ними цінами і доставити в Одесу 1500 пудів гасу та масла. Від'їжджаючи з Одеси, О. Ушверідзе зазначив, що він «не мислить Одеси, що настільки зацікавлена у взаєминах з Грузією і настільки тісно пов'язана з нею, без представництва Грузії. Грузія набагато менше зацікавлена у постійних взаєминах з Південною Росією, ніж навпаки. Переважна кількість наших військовополонених ми вже відправили на Батьківщину. У Грузії величезні запаси гасу, дров, які можна експортувати морем до Одеси, цукрова і мануфактурна промисловість. Іноземна валюта набагато дешевше у нас, ніж в Одесі. Ми випускаємо гроші тільки під забезпечення певних природних багатств, марганцева промисловість обіцяє Грузії незліченні багатства. У нас немає ґрунту для більшовизму, уряд спирається на широкі верстви населення» [35]. Ще більш оптимістичним, але, як показала вся подальша історія і нереалістичним, було зауваження В. Тевзая про те, що грузинська та російська демократії легко знайдуть спільну мову [36].

Процедура закриття консульства і від'їзд консула супроводжувались сплеском позитивних почуттів до Грузії з боку багатьох одеситів. О. Ушверідзе щодня відвідували численні депутації різних громадських, національних груп і організацій: від польської колонії на чолі з ксьондзом Кухарським, вірменської колонії, союзу німців-колоністів Чорноморського краю, місцевої німецької та естонської колоній, Союзу службовців громадських та державних установ Одеси та Херсонської губернії. В усній та письмовій формі вони висловлювали подяку за порятунок їхніх співвітчизників, колег, друзів та родичів. Єпископ Олексій дякував «героям духу-грузинам, кращим браттям по вірі» за порятунок священиків від більшовиків [37].

Тимчасовий президент французького благодійного товариства Лонтьє від імені французької колонії висловлював подяку О. Ушверідзе за те, що він поставився до французьких громадян з терпінням і дбайливістю: «Грузинський консул і його дійсні співробітники можуть бути впевнені, що кожен раз, коли моїм співвітчизникам доведеться говорити про політичні події, свідками яких вони були, імена консула і його співробітників будуть у всіх на вустах і будуть супроводжуватися щирою вдячністю, що йде з чистого серця» [38].

Напередодні від'їзду членів консульства відбулося вшанування О. Ушверідзе групою одеських іноземних та місцевих громадських діячів. Вони підкреслили його заслуги, про які було повідомлено урядам Антанти. Від місцевого французького командування О. Ушверідзе отримав вдячного листа.

Через три місяці О. Ушверідзе повернувся до Одеси. Його вітали як діяча, популярного в місцевих громадських, особливо іноземних колах [39]. У січні 1920 – лютому 1921 р. він очолював «Особливу економічну місію Грузинської демократичної Республіки на півдні Росії та в Румунії». Членами місії крім О. Ушверідзе були його заступник полковник Олексій Бахвович Хвітія, капітан пароплава «Брати Феофанія» Василь Максимович Жоржоліані, начальник охорони при місії Лука Селівановіч Муджирі, Василь Давидович Думбадзе. У жовтні 1920 р. до складу місії був включений інженер, громадянин Грузії, Марк Йосипович Рабинович та лікар Андрій Іларіонович Ушверідзе, ймовірно, брат Овсія Іларіоновича. Газети також називали членами місії адмірала князя Чавчавадзе та полковника Чавчавадзе.

В Одесі О. Ушверідзе обговорив питання товарообміну між Одесою та Грузією з градоначальником та англійським консулом [39]. В інтерв'ю він висловив стурбованість важким становищем грузинських біженців та полонених, які залишилися в Одесі. Він планував просити одного з місцевих консулів прийняти на себе захист грузинів та відбору бажаючих виїхати до Грузії [40].

23 березня 1920 р. між Грузинською місією та Правлінням Одеської кредитної спілки кооперативів був укладений договір про обмін товарами. Грузія покладала на себе зобов'язання постачати до Одеси паливо, а одесити – зернові продукти та цукор [41. 73-75].

О. Ушверідзе та його колеги продовжували виконувати інформаційну місію. В умовах антигрузинської пропаганди він відкидав звинувачення в агресивності Грузії, заявляючи, що «ми є далекими від агресивності, але будь-які посягання на нашу незалежність зустрінуть відсіч. Ми проти більшовизму. Їх шлях лежить в Азію, ми свої погляди звертаємо у бік Європи. Грузія поверне собі положення брам, що з'єднують Європу

з Азією. Для захисту своєї Батьківщини весь грузинський народ не на словах, а на ділі, як одна людина піде проти тих, хто зазіхає на нашу незалежність» [42]. Також він пообіцяв, що грузинський уряд прихистить всіх бажаючих представників інтелігенції [43].

Головними цілями місії в Одесі було встановлення торгівельно-економічних відносин, захист прав грузинських громадян і повернення Грузії пароплава «Брати Феофанія», який був затриманий в одеському порту спочатку денікінцями, а потім і більшовиками. О. Ушверідзе писав, що цей пароплав поглинув стільки коштів і праці грузинських дипломатів, що він втратив матеріальне значення. Однак, «питання принципу і Державної гідності вимагають, щоб пароплав, який прибув сюди під нашим прапором, повернувся би під ним же у свій вихідний порт Поті» [44]

Але завдання місії були паралізовані зигзагами політики більшовиків щодо незалежної Грузії. У результаті поїздки членів місії влітку 1920 р. у Харків та зустрічі там з Х. Раковським комуністи погодилися на звільнення пароплаву. Більше того, було прийнято рішення влаштувати урочисті проводи від'їжджаючим на пароплаві грузинським дипломатам. Але у серпні 1920 р. більшовики знову вдалися до репресивних дій: припинили визнавати грузинське громадянство, громадяни Грузії стали призиватися на військову службу, нести трудову повинність, їм забороняли повертатися до Грузії. І все ж останній виявлений документ від 28 лютого 1921 р. про діяльність грузинської місії в Одесі свідчить про те, що О. Ушверідзе і його товаришам навіть у таких складних умовах вдалося виборотися повернення консульської будівлі на Садовій вулиці. Після укладення мирного договору між Грузією та УРСР О. Ушверідзе просив дозволу на підняття грузинського прапору над цією будівлею [45]. Ці успіхи були зведені нанівець після комуністичної окупації Грузії. У березні 1921 р. чекісти заарештували грузинських консулів Цегареллі у Харкові та Ушверідзе в Одесі.

Подальше життя О. Ушверідзе склалося дуже непросто. Комуністи заслали його разом з родиною у місто Кашин (Тверська область). Однак, за спогадами його правнука, у другій по-

ловині 1930-х років «в один прекрасний день «вибаченому» О. Ушверідзе пригадали його минуле, заарештували та відправили на цей раз подалі Кашина». 7 лютого 1942 р. його заарештували, а 11 грудня 1942 р. військовим трибуналом військ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) засудили до вищої міри покарання.

20 серпня 1943 р. вирок був замінений на 10 років позбавлення волі. О. Ушверідзе відбував ув'язнення в «Північному залізничному таборі НКВС» на крайньому північному сході Європейської частини Росії. Військовою колегією Верховного суду у грудні 1943 р. справу було припинено. Найвірогідніше, О. Ушверідзе все ж довелося затриматися в таборах. За спогадами його правнука, він звільнився тільки на початку 1950-х років. Після цього мешкав у Тбілісі, працював в арбітражному суді. Помер перший грузинський консул в Одесі у Тбілісі близько 1960 р.

О. Ушверідзе був одружений на дворянці Катерині Василіївні Дуриліній, 1887 року народження. Вінчання відбулося 19 вересня 1910 р. в Одеській Сретенській церкві. У 1914 р. К. Ушверідзе закінчила природниче відділення фізико-математичного факультету Одеських вищих жіночих курсів. 24 червня 1915 р. у подружжя народилась донька Лалі, у подальшому талановита художниця. Мали вони й сина, але він помер ще хлопчиком. Сьогодні у Москві живе правнук О. Ушверідзе Георгій Рюріков. Наприкінці життя О. Ушверідзе вдруге одружився з Тамарою Георгіївною Дадіані.

Нова ера в історії грузинської дипломатії в Одесі розпочалася у 1990-х рр. Вперше ідея заснування консульства Грузії в Одесі була висловлена під час візиту одеського міського голови до Грузії у 1996 р. В результаті був підписаний договір про встановлення партнерських зв'язків між Одесою та Тбілісі. Відкриття Генерального консульства Грузії в Одесі відбулося 26 травня 1998 р. До консульської округи Одеського консульства включені Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська та Миколаївська області. Перше приміщення консульства розташовувалося на вулиці Ланжеронівській, 21, надалі на вулиці Льва Толстого, 30. Від квітня 2009 р. консульство працює в будівлі на вулиці Маріїнській, 4.

Хоча в тодішній пресі відкриття консульства сприймалось як абсолютно новий факт в історії українсько-грузинських відносин, фактично цей акт був відновленням Грузинського консульства та місії в Одесі 1918-1921 рр. Справу О. Ушверідзе гідно продовжили грузинські консули в Одесі Тенгіз Сергійович Джанджгава, Георгій Давидович Дзнеладзе, Георгій Ревазович Джапарідзе, Зураб Сергійович Маршанія, Зураб Георгійович Квачадзе, Теймураз Тимурович Нішніанідзе, Манучар Борисович Цоцонава.

Отже, діяльність О. Ушверідзе у 1918 – 1920 роках в Одесі заклала основи позитивних тенденцій, що плідно розвиваються вже в наш час. Нині триває процес декомунізації, обговорюються назви вулиць, меморіальні дошки і т. п. знаки вшанування подій та постатей історії. Вважаємо, що О. Ушверідзе цілком вартий пошани сучасних одеситів і відтак увічнення у пам'яті нащадків принаймні у меморіальній дошці.

Література:

1. Килидзе Симон Украина – Грузия. Неизвестные страницы истории дипломатии // Хроніка – 2000: Укр. культорол. альм.: Україна. Грузія. К., 2002. Вип. 47–48 // http://i023.radikal.ru/0907/09/0281dcbf0936t.jpg

2. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 13421.

3. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 514.

4. Судебная хроника. Дело студентов-грузин // Одесские новости. – 1913. – 12 декабря.

5. Одесские новости. – 1913. – 21 марта.

6. Приветственная телеграмма в Киев студентов-грузин // Маленькие Одесские новости. – 1913. – 29 октября; Протест студентов-грузин // Маленькие Одесские новости. – 1913. – 28 октября.

7. Ушвиридзе Е., помощник присяжного поверенного. Письмо в редакцию // Одесский листок. – 1913. – 22 октября.

8. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 514.

9. Ланге Н. Воспоминания о жизни и деятельности П. Г. Меликишвили // Труды Тбилисского государственного университета. – Т. 62. – Тбилиси, 1957. – С. XV - XXIV.

10. Что происходит на Кавказе // Одесские новости. – 1918. – 9 июля.

11. Украинская дипломатическая миссия в Грузию // Одесский листок. – 1919. – 18 февраля.

12. Грузинские консульства на Украине // Одесские новости. – 1918. – 4 июля.

13. Генеральное консульство Грузии в Одессе // Одесский листок. – 1918. – 17 сентября; В Грузинском консульстве // Одесский листок. – 1918. – 4 октября.

14. Грузинский консул в Одессе // Одесские новости. – 1918. – 8 октября.

15. Товарообмен с Грузией // Одесский листок. – 1919. – 11 января.

16. Приезд М. И. Скобелева // Одесский листок. – 1919. – 25 января.

17. В грузинском консульстве // Одесский листок. – 1919. – 9 марта.

18. Защита интересов иностранцев // Одесский листок. – 1919. – 15 августа.

19. Торговые отношения между Грузией и Украиной // Одесский листок. – 1918. – 24 сентября.

20. Мука для Грузии // Одесские новости. – 1919. – 29 января.

21. Учет военнообязанных и не-украинцы // Одесские новости. – 1918. – 31 октября; Отъезд военнослужащих, уроженцев Кавказа // Одесские новости. – 1918. – 21 декабря; Въезд в Грузию // Одесские новости. – 1919. – 26 января; В Грузинском консульстве // Одесские новости. – 1919. – 20, 30 августа.

22. Вынужденный отъезд грузинского консульства // Одесский листок. – 1919. – 23 августа.

23. ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 95. – Спр. 377.

24. Телеграфная связь с Грузией // Одесский листок. – 1919. – 6 февраля.

25. Корреспонденция на Кавказ // Одесские новости. – 1919. – 15 февраля.

26. От грузинского консульства и миссии Армении // Одесские новости. – 1918. – 29 декабря.

27. Одесский листок. – 1919. – 4 сентября.

28. Правда об армяно-грузинском конфликте. Пресс-бюро при грузинском консульстве в Одессе // Одесские новости. – 1919. – 18 января; Протест армянского консула // Одесские новости. – 1919. – 22 января.

29. Армяно-грузинские взаимоотношения // Одесские новости. – 1919. – 1 февраля.

30. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). – Баку, 1998. – 632 с.

31. Нота грузинского правительсва Совнаркому // Одесский листок. – 1919. – 15 августа.

32. Беседа с генералом И. Н. Шиллингом // Одесский листок. – 1919. – 5 сентября; Деникин в Одессе // Одесские новости. – 1919. – 26 ноября.

33. Бенони Н. С. Грузинская «виза» // Южное слово. – 1919. – 4 сентября.

34. Протест грузинского консула // Одесские новости. – 1919. – 30 августа.

35. К ликвидации грузинского консульства // Одесские новости. – 1919. – 23 августа.

36. Положение Грузии // Одесский листок. – 1919. – 29 августа.

37. Благодарность епископа // Одесские новости. – 1919. – 23 августа.

38. Одесские новости. – 1919. – 24 августа.

39. Грузия и нынешний момент // Одесские новости. – 1920. – 14 января.

40. Грузинский консул Ушверидзе у генерала И. Н. Шиллинга // Одесские новости. – 1920. – 17 января.

41. ДАОО. – Ф. Р-1220. – Оп. 1. – Спр. 83.

42. Грузия и нынешний момент // Одесские новости. – 1920. – 14 января; Ушверидзе Е. Грузинская миссия В порту // Одесские новости. – 1920. – 21 января.

43. Грузия против большевиков // Одесский листок. – 1920. – 24 января; Грузия и нынешний момент // Одесские новости. – 1920. – 14 января.

44. Гостеприимство Грузии // Одесские новости. – 1920. – 21 января.

45. ДАОО. – Ф. Р-599. – Оп. 3. – Спр. 2.

Одеса нашого покоління. До 222-ї річниці Одеського судноремонтного заводу

Леонід Передерій,
ветеран Судноремонтного заводу «Україна», інженер-винахідник, автор більш ніж 200 винаходів

Судноремонтний завод «Україна» - етапи історичного розвитку (1793 – 2015 рр.).

Сучасне суднобудування і судноремонт є найважливішими складовими будь-якої держави, яка має морську галузь. Суднобудування поповнює флот новими цивільними судами, будує військовий флот, судноремонт – підтримує цивільний та військовий флот у належному для виконання їх функцій стані. Розвиток цих галузей забезпечує інноваційний розвиток і в суміжних галузях: металургії, машинобудуванні, електроніці тощо.

Базовим підприємством одеського судноремонту і суднобудування залишається Одеський судноремонтний завод «Україна», який бере початок від Адміралтейських майстерень. 1 червня 1793 р. на нинішньому одеському Приморському бульварі відбулася закладка головних будівель Адміралтейських майстерень, а вже влітку 1794 р. майстерні почали ремонт 54 військових кораблів. На рубежі XIX–XX століть на одеських верфях, що мали паровий елінг і перший на Чорному морі металевий плавучий док вантажопідйомністю 4850 тонн, ремонтувалися і будувалися парові судна різної водотоннажності і призначення [1].

Одеський судноремонтний завод в 1918 – 1928 рр. складався з декількох підприємств. До революції це були судноремонтний завод РОПИТ (акционерное «Русское Общество Пароходства и Торговли»), суднобудівельно-судноремонтна ділянка

заводу «Беллино-Фендериха», майстерні УРОП (Управления работ Одесского порта) і суднобудівний завод Ревенського. Найстарішим був завод РОПИТ. Спочатку це підприємство підпорядковувалося військово-морському відомству і називалося Адміралтейськими майстернями Чорноморського гребного флоту [2].

Нова історія підприємства почалася в 1920-ті роки, коли завод змінював назви: з 1920 р. - 1-й Суднoремонтний завод Черноморазокругу, з грудня 1922 р. – 1-й Суднoремонтний завод Держпароплавства. Підприємство було самостійною виробничою одиницею і працювало за принципом госпрозрахунку, комерційної вигоди. У 1920 р. був випущений із заводу після ремонту першопроходчик радянських навігацій на Чорному морі п/х «Керчь» («Дмитрий»), 1921 р. – океанічний пароплав «Ильич» («Вече»), 1923 р. – п/х «Чичерин» («Євгения Ольденбургская»).

За період 1925 - 1929 рр. кількість робітників і випуск продукції заводу зросли на 500%. Крім судноремонту, на заводі активно освоювалося суднобудування. З 1927 по 1931 р. було спущено на воду чотири шхуни – «Молот», «Серп», «Волга», «Дон», два курортних теплоходи – «Заря» і «Зарница», чотири моторних катери для Далекого Сходу, закінчувалося будівництво ще двох шхун – «Райкомвод» і «Делегат». Завод побудував низку наливних і суховантажних барж морського і річкового типу. У 1930 р. судноремонтний завод був перетворений у «завод – втуз», який готував фахівців не тільки для внутрішніх потреб, але і для всієї країни [2].

Під час Великої Вітчизняної війни, в період оборони міста, на суднобудівному заводі крім ремонту суден і бойових кораблів, вироблялися танки на базі тягачів «СТЗ – НАТИ», створювалися бронепоїзди, які брали участь у боях за місто. Евакуйовані з районів області в Одесу потужні трактори «СТЗ –НАТИ» переобладнувалися наступним чином. Остов трактора покривався бронею з корабельної сталі, яка використовувалася для виготовлення корпусів суден. Верхня частина трактора зрізалася, а на її місце встановлювалася поворотна вежа з люками. Народ назвав ці танки «НИ» - «на испуг» [2]. Судноремонтники виконували й інші важливі завдання в інтересах гарнізону

і населення Одеси (переміщення берегових батарей великого калібру, ремонт постраждалих від бомбардування автоматичних печей хлібозаводу № 2, забезпечення населення водою з пробурених на території заводу артезіанських свердловин). Військова рада Одеського оборонного району не раз висловлювала подяку колективу заводу [1].

10 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту звільнили Одесу, а вже 14 квітня інженери СРЗ надали детальний план реконструкції заводу, який передбачав не просто відновлення, а розширення виробництва і виведення його на сучасний рівень. Територія підприємства представляла собою руїни. Збиток, нанесений заводу окупантами, за актом надзвичайної державної комісії, склав 41 мільйон 532 000 руб. [1].

Перш ніж приступити до реконструкції, необхідно було розчистити територію від мін і завалів, привести в порядок залишки обладнання і створити мінімальні умови для роботи. До грудня 1944 р. у тимчасових спорудах діяло 12 цехів: модельний, чавуноливарний, механічний, деревообробний, інструментальний, суднокорпусний, слюсарний, електростанція та ін. Потреби заводу та підприємств міста забезпечувала киснева станція. До кінця 1944 р. на СРЗ були відремонтовані десятки кораблів.

У 1947 р. вступив в дію ковальський цех з шести – і тритонними паровими і пневматичними молотами, 1948 р. - запущена в експлуатацію перша черга корпусно-котельного цеху, споруджена голова докового пірсу, на території заводу прокладені залізничні шляхи і автомобільні дороги, 1949 р. - відновлений елінг, почався монтаж блоку ливарних цехів, здана в експлуатацію друга черга корпусно-котельного цеху, завершено будівництво складу комплектації та обладнання, 1950 р. - завершилося будівництво ливарних цехів, столярно-теслярського і трубоного цехів, 1951 р. запрацював електромонтажний цех, 1952 р. – друга черга трубо-мідницького цеху, 1953 р. – нові прольоти механічного цеху, турбінна дільниця, 1954 р. - здана двоповерхова будівля докового цеху, заводська їдальня, 1955 р. – запущена станція перекачування конденсату.

Поряд із судноремонтом розвивалося суднобудування. У

1945 р. на елінгу була закладена перша 500-тонна баржа. Великим трудовим досягненням одеських судноремонтників, стало освоєння виробництва якірних ланцюгів, які раніше взагалі не випускалися підприємствами Міністерства морського флоту. Для цього потрібно було освоїти нове обладнання, оснастку, розробити технологію лиття. Судноремонтний завод залишався провідним виробником якірних ланцюгів у системі ММФ до 1990-х рр. Завдяки цікавим інженерним рішенням вдалося прискорити темпи ремонту суден.

Наказом ММФ СРСР № 351 від 8 серпня 1944 р. заводу було присвоєно найменування: «Одеський судноремонтний і суднобудівний завод імені Андре Марті», наказом ММФ СРСР № 81 від 4 лютого 1953 р. він отримав назву «Одеський суднобудівельно-судноремонтний завод Головморпрому ММФ», Наказом ММФ СРСР № 233 від 16 серпня 1957 р. завод був переданий з безпосереднього підпорядкування ММФ СРСР у підпорядкування Чорноморського державного морського пароплавства та отримав назву «Одеський судноремонтний завод №1».

З середини 1950-х рр. підприємство продовжує освоювати швидкісні методи судноремонту. У 1957 р. судноремонтники досягли небувалої до того часу продуктивності праці – кожні кілька днів з акваторії підприємства виходило відремонтоване судно. У 1960–ті рр. відбулися революційні зміни в торговому флоті. На зміну старим маломірним судам прийшли нові, більшої вантажопідйомності, більш досконалі, оснащені складними механізмами, автоматикою, призначені для роботи на океанських лініях. Частина старих суден, ще не знятих з експлуатації, пройшли модернізацію, були переведені з твердого на рідке паливо, і теж разюче відрізнялися від плавзасобів, що становили основу флоту 1930 - 1950-х рр. Підрозділи впроваджували нові методи підвищення продуктивності праці, механізації важкої ручної і трудомісткої праці у виробництві, поліпшення якості продукції, безпеки виробничих процесів, економії енергоресурсів, матеріалів.

У 1960 – 1970 рр. завод орієнтувався на розвиток та розширення виробництва. Колектив заводу робив ремонт до 30 суден на місяць, у тому числі 5-6 великих. Згідно з планом кооперації ремонтувалися судна не тільки ЧМП, але і

Новоросійського, Грузинського пароплавств, ставали в ремонт судна навіть з Далекого Сходу. Крім судноремонту і суднобудування, завод виробляв на 35 – 38 мільйонів руб. на рік іншої продукції машинобудування.

У грудні 1967 р., Указом Президії Верховної Ради УРСР Одеському судноремонтному заводу було присвоєно ім'я 50–річчя Радянської України. Наказом ММФ СРСР № 48 від 21 березня 1968 р. «Одеський судноремонтний завод № 1» був перейменований в «Одеський судноремонтний завод імені 50-річчя Радянської України». Після розпаду СРСР в 1991 році, на СРЗ був проведений конкурс на кращу назву підприємства. Розглянувши десятки варіантів, комісія погодилася з думкою директора заводу І. Д. Молощицького, який запропонував назву: «Одеський судноремонтний завод «Україна». Рішенням Жовтневого райвиконкому м. Одеси №1719 від 06.08.1992 р. завод було перейменовано в «Одеський судноремонтний завод «Україна».

Завод працював в режимі замкнутого циклу, так як мав практично всі виробництва, необхідні для свого функціонування. До структурного складу заводу входили: основні цехи (обробні та збірні), заготівельні та допоміжні; обслуговуючі господарства; суднопідйомні, плаваючі підіймальні і транспортні вантажопідйомні засоби; причальний фронт, акваторія» [3].

Завод володів значним інтелектуальним потенціалом, що забезпечував функціонування різних виробництв. На заводі функціонували повноцінні технологічне і конструкторське бюро, відділ механізації і автоматизації виробничих процесів («відділ нової техніки») бюро раціоналізації і винахідництва, громадське конструкторське бюро (ГКБ) і т. п. На заводі склалася чітка й ефективна система роботи з впровадження винаходів і рацпропозицій (керував Бюро раціоналізації і винахідництва інженер М. Вердиш). В орбіту раціоналізаторської діяльності було втягнуто бл. 500 чол., майже кожен десятий працівник підприємства. Річний ефект від використання у виробництві винаходів і рацпропозицій склав близько 550 тис. руб. Винахідниками заводу було створено ряд важливих винаходів, спрямованих як на вдосконалення виробництва, так і на

поліпшення екологічної обстановки, створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов працюючих.

На теплоході «Україна» треба було замінити бортову обшивку і палубний стрингер. Для цього слід розібрати каюти II класу по обох бортах, судно треба було поставити в док. За технологією, запропонованою інженером В. Веденьєвим, роботи були зроблені на плаву і без розбирання кают. Це дало економію в 520 тисяч рублів. Слід зазначити пересувне риштування доку №5, що дозволяв здійснювати дефектацію і ремонт зовнішніх і внутрішніх стінок веж доку по всій поверхні – від верхньої точки до зрізу води.

Цікаві розробки з найвищим економічним ефектом були у заводських новаторів і пізніше, в кінці 1980-х – на поч. 2000-х рр. Був впроваджений маніпулятор для зварювання труб (розробник Л. Передерій), з трьома ступенями свободи, що дозволяв закріплювати труби діаметром до 300 мм у зручному для зварника положенні. Багато цікавих технічних рішень було використано під час створення риштувань для ремонту суднових кранів і щогл, які не тільки забезпечували зручний доступ до ремонтованих поверхонь, але й давали економію будівельного лісу (розробник Л. Передерій) [1.167].

У 1980 - 1990-ті рр. здійснювалося співробітництво СРЗ і «водного інституту» (нині Одеський національний морський університет). В 1986 р. був проведений спільний конкурс працівників СРЗ і «водного інституту» на кращий зразок товарів народного споживання з підбиттям підсумків та нагородженням переможців. На судноремонтному заводі, як базовому підприємстві галузі, регулярно проводилися ознайомчі, переддипломні практики студентів «водного інституту». 5 червня 2005 р. на Одеському судноремонтному заводі «Україна» пройшов незвичайний іспит – захист дипломів бакалаврів п'ятьма студентами Одеського національного морського університету [4]. Творча співпраця в розробці нових інноваційних технологій призводила до створення спільних патентів на винаходи. У 2004 р. був отриманий Деклараційний патент на винахід «Спосіб фарбування поверхні фарборозпилювачем та пристрій для його здійснення» (автори: Сторожев В. П. та Передерій Л. П.) [5].

Системна криза в економіці СРСР, що відчулася вже у другій половині 1980-х рр., припинила зростання підприємства, хоча керівництво заводу робило ставку на розвиток (планувалося запровадити найсучасніші технології докування суден, був розроблений проект, завод розраховував придбати і встановити синхроліфт, що істотно розширило б можливості одночасної обробки, ремонту корпусів). Але цим планам не судилося збутися. Стався розвал ЧМП, основного замовника заводу. Борги пароплавства перед заводом становили величезну суму, відсутність завантаження фактично призвела до зупинки виробництва. Чисельність працівників різко скоротилася. Колектив, що налічував понад 5900 осіб, зменшився до 2000.

В силу глобальних змін у світовій економіці та економіці України, істотно знизився обсяг судноремонтного виробництва. Необхідність в судноремонтних заводах-гігантах, що виконували би весь комплекс судноремонтних робіт, відпала. У кризовий для заводу період Кабінетом Міністрів України та Міністерством транспорту та зв'язку України були ухвалені кардинальні рішення по реорганізації діяльності підприємства.

Наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 02.10.2006 р. № 971 та розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.11.2006 р. № 571-р з 01.04.2007 р. державне підприємство «Одеський судноремонтний завод «Україна» було реорганізовано шляхом приєднання до державного підприємства «Одеський морський торговельний порт» у відокремлений структурний підрозділ порту – ВСП «СРЗ «Україна», а наказом начальника державного підприємства «Одеський морський торговельний порт» від 10.05.2007 р. № 289 з 31.07.2007 р. ОСП «СРЗ «Україна» реорганізовано у ВСП «Судноверф «Україна».

Після приєднання до Одеського порту структура судноремонтного виробництва зазнала суттєвих змін. Було закрито низку виробництв, що забезпечували повний цикл судноремонтних робіт: ливарне, ковальське, гальванічне виробництва і т. п. [3].

Падіння обсягу судноремонту призвело до суттєвого падіння чисельності працюючих. Чисельність працівників

Одеського суднoремонтного заводу за 20 років знизилася з 5900 осіб у 1993 р. до 184 осіб у 2014 р. (падіння чисельності працюючих приблизно у 32 рази).

У зв'язку з базуванням Військово-Морського Флоту України у місті Одесі, виникає необхідність розширення сфери судноремонту і відтворення повного циклу, яке найбільш доцільно створити на базі ОСП «Судноверф «Україна» ДП «ОМТП», яке може стати на першому етапі базою оперативного ремонту і модернізації Військово-Морського флоту. В перспективі, можливо, розвивати мале суднобудування (прикордонні катери, ракетні катери, туристичні катери для прибережного туризму і сполучення). Суднобудування і судноремонт є галузями, які створюють наукоємну продукцію з високою доданою вартістю, і їх відродження є нагальним завданням, спрямованим на підвищення національної безпеки і відродження економіки України.

Література:

1. Одесский Порт: История в людях. – К.: Новый друк. 2009. – С. 148-173.

2. Бужор Ю. О., Верещагина В. Г., Банита Л. Л. Имени 50-летия Советской Украины. История фабрик и заводов.- Одесса: Маяк. 1973. - С. 7, 116, 140.

3. Передерий Л. П., Гончар С. В., Островская Л. В., Жолковский С. И., Жолковская Е. П. Оптимизация судоремонтного производства в современных экономических реалиях и пути минимизации его негативного воздействия на окружающую природную среду // Екологічні проблеми Чорного моря. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. - Одеса: ІНВАЦ. 2010. - С. 247-249.

4. Сетров И. Рядом с производством. Водный институт «СРЗ «Украина». – Моряк. 2005. - 22 июля.

5. Деклараційний пакет на винахід UA № 65691 A. Спосіб фарбування поверхні фарборозпилювачем та пристрій для його здійснення. Автори Сторожев В. П., Передерій Л. П. 15.04.2004. Бюл. № 4, 2004 р.

Студентська трибуна

Ксенія Сорокіна,
студентка IV курсу історичного факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Микола Сокальський в історії видання «Одесского Вестника» в другій половині XIX ст.

Колективний доробок представників роду Сокальських – братів Івана, Миколи та Петра Петровичів, вже розглядався на сторінках альманаху «Південний захід. Одесика» [1]. Однак значні професійні досягнення та вагомий внесок в громадське життя нашого міста дозволяють розширити сферу дослідження та детально зупинитися на життєписі видатного публіциста Миколи Петровича Сокальського, діяльність якого розгорнулася на півдні України впродовж 1859 – 1871 рр.

Маючи активну громадську позицію, він виступав діяльним членом низки громадських товариств Одеси, співпрацював з провідними часописами Наддніпрянської України. Саме з його діяльністю пов'язане удосконалення видання провідної газети південного регіону – «Одесского Вестника», журналіст залишив по собі значний публіцистичний доробок.

Голова родини Сокальських – Петро Іванович (1794 - 1858 рр.) був представником різночинної інтелігенції, мав чин статського радника, у 1850 р. подав прохання, аби його разом з дружиною та дітьми було записано до дворянської родословної книги. 8 травня 1831 р. з`явився на світ другий син Петра Івановича – Микола [2. 10 - 13; 3; 4; 5. 1; 6; 7. 21].

Микола Сокальський до 1842 р. навчався вдома, після чого, як і молодший брат Петро, став вихованцем пансіону Зимницьких, який вважався одним із кращих навчальних закладів свого часу та славився педагогічним складом. 27 серпня

1847 р. М. Сокальський став студентом математичного факультету Харківського університету [8]. Одразу по завершенні навчання Івана Петровича було переведено викладачем до одеського Рішельєвського ліцею [9 - 10]. Петро Іванович дав згоду на пропозицію Івана Сокальського відносно переїзду своїх братів - Миколи та Петра – до нього в Одесу – вже за 11 днів, у вересні 1852 р., брати разом продовжили життєвий шлях на півдні України: «Жити тут дорого – і в нас грошей на два місяці. Татусь обіцяв не висилати більше жодної копійки. Приємна обіцянка» – записав у спогадах Петро Сокальський [2,. 27-29].

Одразу по приїзді до Одеси Микола Петрович поступає на службу до канцелярії попечителя Одеського учбового округу та нетривалий час викладає математику в II гімназії [11. 72]. Після запрошення головного редактора часопису О. Г. Тройницького починає активно дописувати статті до «Одесского вестника» (далі «ОВ»), спочатку у якості кореспондента, а згодом – помічника головного редактора. Знання іноземних мов та ґрунтовні пізнання з літературної тематики дозволяли йому брати участь у редагуванні всіх відділів газети по мірі необхідності.

Під час Східної війни 1854 - 1856 рр. університетський товариш Миколи Петровича – лікар Кузнецов, який обслуговував поранених у Одеському шпиталю, звернув увагу публіциста на те, що з-поміж нескладних оповідей бійців, які в повній мірі не могли усвідомити масштаби власного героїзму, можна виокремити непоганий матеріал для газетних статей. Сам Кузнецов через зайнятість по службі не проявив великої зацікавленості до літературної діяльності, а М. П. Сокальський почав відвідувати скалічених солдатів та матросів, більшість з яких були оборонцями Севастополю. Кореспондент провадив з ними довготривалі бесіди, збираючи відомості для розповідей.

Перша з них, про солдата - учасника битви у р. Альма в Криму, побачила світ у 1855 р. в одному з номерів «ОВ». В подальшому, спогади військових, обернені Миколою Петровичем в літературну форму, який при цьому вдало передавав мову оповідачів зі збереження автентичних висловів, стали справжньою сенсацією [12]. За сприяння П. Сокальського, який на цей час мешкав в С.-Петербурзі, у 1856 р. твори почали з'являтися в поважному часописі «Современник», за що отримали схваль-

ний відгук М. Некрасова, а згодом були видані окремим відбитком, який нині являє собою бібліографічну рідкість [13].

По завершенні Східної війни, після розрухи 1854 - 1855 рр., в Одесі починається час економічного піднесення, провідником якого став М. А. Новосельський. За його ініціативою, за участю генерала М. М. Аркаса 1856 р. формується Російське Товариство пароплавства і торгівлі (далі РТПіТ). М. Новосельський запросив до себе у секретарі М. Сокальського та доручив йому ведення офіційної документації (складання доповідних записок про стан портів краю, їх імпорт та експорт, хід торгівлі хлібом із закордонними ринками, опис економічного положення півдня імперії і т. д.).

До цього часу відноситься праця М. Сокальського над торгівельною статикою, в його паперах залишилися виписки із робіт російською та іноземними мовами, які мали безпосереднє чи опосередковане відношення до торгівлі на Півдні імперії. Читачі «ОВ», які зустрічалися із влучними замітками Миколи Петровича з економічних питань, не уявляли собі масштаби попередньої підготовчої роботи з цього предмета (були опрацьовані наукові монографії Неболсина, Гагемейстера та ін. економістів, статистичні збірки, видання з історії банківської справи та кредитування).

На посаді Микола Петрович перебував впродовж двох-трьох років до початку активної журналістської діяльності, проте зберіг дружні відносини із М. Новосельським, а під час роботи примудрявся друкуватися в «ОВ» [7. 23]. 18 листопада 1859 р. М. Сокальський вступив до Імператорського товариства сільського господарства на півдні імперії (далі ІТСГ) [14. 102; 14, с. 43]. Його бажання записатися до числа дійсних членів товариства можна пояснити підтримкою свого статусу у одеському середовищі. В протоколах зібрань ІТСГ вказано, що він лише декілька разів відвідував засідання товариства [16], також відсутні відомості щодо його активності у ґрунтовному історичному нарисі М. П. Боровського «Исторический обзор пятидесятилетия деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год».

Щодо членства в інших громадських організаціях міста: в двотомному збірнику спогадів міського лікаря Е. Андрєєвсько-

го, складених з домішкою негативного ставлення, щодо описуваних особистостей міститься опосередкована інформація відносно участі Миколи Петровича в діяльності одеського Англійського клубу, членом якого він буцімто став за сприяння високопосадовців після надання хабара: «Между тем г. Сокальский, пьянюга и человек без правил, sans foi ni loi, туда попал при содействии, в свое время, нашего винного откупа: г.г. Абазы, Лосскаго и пр., которые тогда, как все известно, наподобие Кокорева и тов., брались на своих могучих плечах вынести всю громадную массу прогрессивных затей молодого поколения, забыв совершенно, что спирт даже легче воды и испаряется не только при малейшем огне, но и во всякий солнечный день» [17. 279 - 280].

Кінець 1850-х рр. відзнаменувався змінами в складі редакційного колективу «ОВ». У 1857 р., у зв'язку з від'їздом редактора О. Тройницького, М. Сокальський звернувся з проханням очолити редакцію, проте утримався на посаді строком в десять місяців [11. 75]. Інцидент потребує уточнення, адже є до кінця незрозумілим. В одному з номерів було розміщено фейлетон з приводу культурного життя в Одесі за підписом «Днестровский». Відповідь від «поціновувачів музики» з гострою критикою автора надійшла миттєво. Між двома сторонами спалахнула дискусія, тож редактору довелося підтримати одну з них. Микола Петрович зауважив, що поважає різнобічні прояви журналістських думок, тож продовжить розміщувати статті Дністровського. Незабаром цензурний комітет звернув увагу на подібну зухвалість і його було відсторонено від друку. До роботи став Іван Петрович Сокальський – п'ятнадцять випусків газети за листопад-грудень (№ 130-145) виходили під його редакцією [18].

Дослідження свідчать, що під милозвучним псевдонімом друкувався Петро Сокальський [11. 80], який, знаючи про тотальний контроль зі сторони цензури, міг би припинити подальше написання статей, аби зберегти за братом високу посаду. Словник псевдонімів в двох перевиданнях надає протилежну інформацію – вигадане ім`я належало Івану [19. 344; 20. 443], з чого виходить, що старший брат фактично підставив Миколу власною нерозсудливістю. Підпис міг стосува-

тися відстороненої людини або дублювати псевдонім одного з братів.

У 1858 р. піклувальник навчального округу М. Пірогов окрім стану учбових закладів, звернув увагу на пресу. Після визнання її стану за незадовільний він починає діяльність з активного реформування періодики та приходить до думки передати контроль за виданням «ОВ» у звітність Рішельєвського ліцею. Ідея зробити провідний часопис друкованим органом навчального закладу провадилася не з комерційною метою, а задля надання освітянам можливості ідеологічно впливати на суспільні погляди за допомогою статей на наукову та педагогічну тематику [21. 4 - 5].

За річний період перебування у відомстві ліцею «ОВ» за своїм змістом не поступався жодному з сучасних йому загальноімперських періодичних видань та значно випереджав за поважністю та науковим змістом низку провінційних газет, однак заслужив достатньо суперечливий відгук зі сторони М. Сокальського, тимчасово відстороненого від редагування: «Как краткий эпизод редакторство последних (Богдановський та Георгієвський. – Прим. авт.) не имело особенного значения для края, но оно интересно с другой стороны, именно как попытка избрать для местной газеты точку отправления не из среды местных интересов, а, так сказать общую нравственно-социальную» [7. 18].

1859-й р. став доленосним для родини Сокальських: «ОВ» повернувся у підзвітність губернської канцелярії, а отже, Микола Петрович по праву обіймає посаду головного редактора, яку не полишає до скону життя [11. 73-74]. Окрім того, задля допомоги старшим братам, наприкінці 1858 р. повертається із закордонного відрядження до Сполучених Штатів Петро Петрович [22. 23].

На додачу до «ОВ» М. Сокальський вчинив спробу видання «Южного сборника», який суто номінально належав викладачеві Рішельєвського ліцею М. Максимову. З даного приводу в одному з приватних листів до Г. Данилевського, датованому 27 грудня 1858 р., П. Сокальський описав своє бачення ситуації та повідомляв про започаткування журналу «Южный сборник», який мав виходити, у якості додатку до «ОВ»:

«До слуха Вашего, может быть, дошло известие о том, что с 1859 года редакція «Одесского Вестника» передана в руки брата, Николая Сокальского, и что в святи с этой газетой выходит ежемесячный журнал «Южный сборник» также под нашей редакцией. (Хотя поминально издаваемый профессором Ришельевского лицея Н. Максимовым, но это дело общее нас всех). Замечательнее всего здесь то, что это – по сути единственные издания на юге России, исключая «Кавказа», коего поле действия совсем иное, были охотники, котрые просили разрешения издавать и другие журналы, вестники и газеты в Одессе, но всем отказано. Таким образом, волею судеб, мы остались как бы на правах монополии» [23. 55 - 56].

У 1859 р. в листі до А. Краєвського Петро Петрович вдруге виклав перебіг подій, що стосувалися його повернення до Одеси, та сповіщав про вихід збірки у світ: «Нині я переселився в Одесу, аби сприяти братові Миколі у виданні «Одесского вестника» та журналу «Южный вестник»… Право на видання його дозволено трьом особам: Іванові Сокальському, Миколі Максимову і Миколі Сокальському. Цього року він почав виходити» [22. 23].

Фактично вважається, що більшість статей журналу, не враховуючи декількох заміток Петра Петровича та низки нарисів професорів ліцею, виходили з-під пера М. Сокальського та розміщувалися на шпальтах під псевдонімами Балинский і Еленев, у якості додатку друкувалися авторські поетичні твори, зокрема «Ватикан», «Король Гаркан» та ін. Непосильний робочий графік та колосальні матеріальні збитки від збірки, яка себе не окупила, змусили Миколу припинити її друк рівно за рік після виходу першого номеру, що зробило його бібліографічною рідкістю [7. 24].

У 1864 р. адміністрація заключила з Миколою Петровичем п'ятирічний контракт «Условия по изданию «Одесского вестника» губернским секретарем Н. Сокальским», який ставив за мету розгляд та затвердження структури газети, розподіляючи її на офіційну на неофіційну частини [11. 77-78]. На додачу, видання ставало щоденним, про що повідомляв на його шпальтах наприкінці 1863 р. сам головний редактор, окреслюючи плани друку на майбутній 1864 р. [24]. Ось що писав цього року, в черговому листі до Данилевського П. Сокальський, який в пе-

ріод 1862-1863 рр. вдруге перебував у С.-Петербурзі: «Я сию минуту получил письмо от брата Nicolas из Одессы. Он всячески меня отстраняет от всякого завербования моей личности и тянет в Одессу. Готов даже гарантировать мне 2000 р. годового жалования, если его планы удадутся. Он затевает сделать кое-что пошире из «Одесского вестника» [23. 65].

В монографії професора І. Гребцової з означеної тематики згадується цікавий архівний документ 1866-го р. - мова йде про прийняття імператором прохання від М. Сокальського, де в формі запиту до місцевої адміністрації уточнюються відомості з приватного життя головного редактора, який клопотався визнанням прав його дітей, народжених до офіційного укладання шлюбу. Нижче містилася загалом позитивна оцінка з рапорту градоначальника, який наголошує на поважному відношенні до редагованого автором видання [11. 78 - 79].

Сучасники згадують, що за роки редакторства М. Сокальський цілковито присвятив себе роботі, нерідко займаючись нею по дванадцять-п'ятнадцять годин на добу [7. 24]. Як головредом, ним укладалися основні рубрики «ОВ» [18], як то «Современная хроника», де розглядалися свіжі новини з політичного життя всередині імперії, та «Политические известия», що окреслювали стан подій за кордоном [11. 75]. Редактор виступав у якості автора численних публікацій з питань економіки [24 - 26], статистики та положення краю [28 - 31] в цілому та Одеси зокрема [32].

Не слід забувати і про гостру дискусію, що спалахнула з приводу облаштування Земського банку на півдні імперії між Миколою Петровичем як редактором з однієї сторони [33] та активним дописувачем газети М. Савичем – з іншої [34-36]. Нариси з обох боків супроводжувалися не лише гострою критикою ідей [37], а й зчаста опускалися до банального переходу на особистості [38], настільки публіцисти переймалися міським облаштуванням чи то намагалися привернути увагу читачів.

Важливе місце в житті М. Сокальського відігравало захоплення історією. Невдовзі по завершенні університетського навчання він почав вивчати старовину та побут Південної України. В молодості йому вдалося зібрати цінну історичну бібліотеку. Публіцист робив виписки з різноманітних літописів

та історичних пам'яток, усіх видань Наддніпрянської України. Маючи неабияку ерудованість з подібних питань, редактор лишив по собі чимало рукописних напрацювань щодо історичної тематики [7. 24]. З-поміж них була надрукована лише одна брошура «Начало цивилизации на западе», видана обмеженим накладом у 1867 р. Наразі один із її примірників зберігається у фондах наукової бібліотеки Одеського національного університету [39]. Ця праця не була продуктом прямого вивчення минулого – вона являла собою другорядний результат підготовки до друку іншого – більш масштабного нарису: «История Южной Росии», про що свідчить передмова. Намагаючись дослідити форми давнього звичаєвого побуту Південної України, Микола Петрович стикнувся з наявністю недостатньої кількості літописних свідчень, тож звернувся до аналогічних явищ у західноєвропейській історії, де необхідний матеріал перебував у наявності.

Завдання, які М. Сокальський поставив перед собою в роботі, стосувалися в першу чергу аналізу зв'язків громади із родовим побутом, в історії якого в Україні було немало аспектів, потребуючих уточнення. Автор також систематизував розвиток її форм, виходячи із інтересів давніх племен та родів, з видозмінами та розкладанням кровноспорідненого буття, трансформувань до вічових та дружинних форм, що заклали основи для розвитку українського козацтва та Запорізької козацької республіки. На жаль, активна кореспондентська робота не дозволяла довести створення допису до логічного кінця [7. 24-25].

Цікаві відомості щодо «ОВ» надає один із постійних дистанційних дописувачів газети Ф. Воропонов – на початку 1871 р. кореспондент завітав до Одеси, де мав змогу особисто побачитися з М. Сокальським, котрого попередньо знав лише опосередковано. Публіцист видався йому приємною та діяльною людиною, яка щиро вболівала за перебіг власної роботи. Однак головред поскаржився на різке погіршення стану здоров'я, за якого лікарі конче рекомендували довготривале відрядження з метою оздоровлення. У зв'язку з цим, він відзначив журналістський хист Ф. Воропонова та запропонував останньому стати до роботи на той час, поки він перебуватиме за кордоном, при цьому Микола Петрович обіцяв залишити помічника та спла-

чувати за редагування третину доходів від продажу «ОВ». Передбачалося, що після його повернення газета мала друкуватися під управлінням декількох редакторів. Перейняти управління «ОВ» Ф. Воропонову не вдалося.

Тривала хвороба та вагання, зважаючи на пропозицію від редактора «Санкт-Петербуржских ведомостей», в яких він неодноразово друкувався, В. Корша – перебратися до столиці, аби посилити свою співпрацю з часописом – зробили свою справу. Під час візиту до М. Сокальського Ф. Воропонов застав його на смертному ложі: «Пришел вторник и утром я отправился к Сокальскому. Наружная дверь в его квартиру была отворена, и мне бросилось в глаза, что туда входило много людей. У входа в комнату встречаю редакторского помощника, который предназначался к редактированию вместе со мною, и спрашиваю: – Что, каково здоровье Николая Петровича? – А вот! – отвечает он, указывая рукою вперед. И что же я вижу? Сокальский лежит на столе мертвый!» [40. 136-140].

Микола Петрович передчасно помер у 1871 р. від внутрішнього запального процесу. У некрологах відзначено, що протягом кількох місяців він страждав від різкого болю в області черевини, проте, не звертався за допомогою до медичних працівників, зважаючи на напружений робочій графік у редакції. Смерть настигла публіциста по дорозі до видавництва. У ході розтину було виявлено неоперабельну пухлину, що тривалий час збільшувалася у розмірах [3].

Сучасники згадували журналіста як дієвого громадського діяча та поборника національних цінностей [4]: «Сокальский Николай Петрович – талантливый и трудолюбивый деятель повременной печати. В течение 12 лет, с 1859 по 1871 г., редактировал «Одесский вестник», превратил эту газету, поступившую в его ведение в небольшом формате, в газету в европейском значении этого понятия, число подписчиков с 600 им было доведено до 3000, цифры небывалой в условиях провинциального существования периодической печати» – занотував у своїх мемуарах Е. Андреєвський [17. 146]. «ОВ» при цьому визнавався головним проектом життя Миколи Сокальського. Відзначалося, що якби не хвороба, редакторові вдалося б реалізувати ще низку грандіозних проектів: «Одесский вестник» - был газета старая, просуще-

ствовавшая при разных редакциях не одно десятилетие, а Сокальский издавал ее уже двенадцать лет и, насколько позволяли тогдашние условия провинциальной печати, вел ее не дурно, так что, по полноте и живости «Одесский вестник» представлялся тогда едва ли не первою провинциальною газетою, с которою мог соперничать разве что сравнительно молодой «Киевлянин» профессора Шульгина» – зі спогадів Ф. Воропонова [40. 137].

Прощання з шанованим кореспондентом відбулося 18 травня 1871 р. Поховальна процесія пушила від будинку по Преображенській вулиці, що розташовувався навпроти Поліцейської дільниці [41]. Згодом дана адреса фігуруватиме на сторінках «ОВ» в численних оголошеннях інженера-архітектора Озмідова [42-45], який мешкав у будинку М. Сокальського, отже, це була приватна споруда. Поховано редактора на І Християнському цвинтарі, праворуч від церкви [46]. Зухвалість радянської влади призвела до того, що встановити імовірне місце поховання на знищеному кладовищі – навряд чи вдасться.

Впродовж професійної діяльності Микола Петрович переймав усе передове та найкраще у галузі сучасних йому форм громадсько-культурних акцій, що дало змогу стати зв'язною ланкою між громадським суспільством та панівними можновладцями, виступаючи у якості сміливого розбудовника української громадської думки. Значні звершення та журналістський доробок М. Сокальського надають підстави для подальших ґрунтовних досліджень як його постаті, так і ролі публіциста в громадському житті Одеси другої половини XIX ст.

Література:

1. Брати Іван, Микола та Петро Сокальські: визначні харків'яни в громадському та культурному житті міста Одеси другої половини XIX ст. // Південний Захід. Одесика. – Вип. 20. – Одеса: «Друкарський дім», 2016. – С. 253-266.

2. Каришева Т. І. П. П. Сокальський Нарис про життя та творчість / Тетяна Іллівна Каришева. – Київ: Держ. вид. Образотворчого мистецтва та музичної літератури УРСР, 1959. – 278 с.

3. Некролог Н. П. Сокальского // Одесский вестник. – 1871. – 20 мая.

4. П.Н.Сокальский – как общественный деятель // Одесский вестник. – 1871. – 26 мая.

5. Савенко Ф. Г. Материалы для биографии П. П. Сокальского // Из мира искусства и науки. Сборник издаваемый под редакцией А. А. Матвеева для учащих и учащихся художникв и артистов. – Одесса: Типо-хромо-литография Е. И. Фесенко, 1887. – Вып. 1-2. – Отдел III. – С. 1–21.

6. Костомаров Н. И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность [Електронний ресурс] // Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 438–461. – Режим доступу до ресурсу: http://litopys.org.ua/kostomar/kos23.htm

7. Печать в Новороссии (исторический очерк)// Юг. Ежемесячнй научно-литературный журнал. – 1882. – №1. – С. 1–72.

8. Список студентов, ветеринарных воспитанников и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1847/48 академический год [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://dspace. univer.kharkov.ua/handle/123456789/5462.

9. Список студентов, ветеринарных воспитанников и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1848/49 академический год [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: http://dspace. univer.kharkov.ua/handle/123456789/5468.

10. Список студентов, ветеринарных воспитанников и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1850/51 академический год [Електронний ресурс]//Режим доступу до ресурсу: http://dspace. univer.kharkov.ua/handle/123456789/5479.

11. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). – Одесса: Астропринт, 2002. – 408 с.

12. Сокальский Н. П. В неволе у англичан (1859) // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – 1904. – №3. – С. 415–451.

13. Крымская Иллиада. Крымская (Восточная) война 1853 - 1856 годов глазами современников: литература, архивы, пресса. / Л. А. Орехова, В. В. Орехов, Д. К. Первых, Д. В. Орехов. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография» (СГТ), 2010. – 480 с.

14. Новороссийский адрес календарь. V. Управление отдельных ведомств // Новороссийский календарь на 1865 год, издаваемый от Ришельевского Лицея / – Одесса: в типографии Л. Нитче, 1864. – С. 49–111.

15. Исторический обзор пятидесятилетия деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год / составлен секретарем Общества М. П. Боровским. – Одесса: Тип. П. Францова, 1878. – 278 с.

16. Протокол заседания Императорского общества сельского хозяйства южной России, 18 января 1869 г. // Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России, издаваемые под редакцией Секретаря Общества Петра Петровича Сокальского – Одесса: в тип. Л. Нитче, 1869. – С. 2-4.

17. Из архива К. Э Андреевского. Записки Э. С. Андреевского. – Одесса, Тип. Акционерного Южно-Русского Общества Печатного дела, 1914. – Т II. – 362 с.

18. Одесский вестник. – 1857-1871.

19. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых, общественных деятелей. – М.: Издательство всесоюзной книжной палаты, 1956. – Т. 1. – 442 с.

20. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых, общественных деятелей. – М.: Издательство всесоюзной книжной палаты, 1960. – Т 4. Новые дополнения к алфавитному указателю псевдонимов. – 553 с.

21. Гордієвський М. М. І. Пірогов і «Одесский вестник»// Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – 1930. – №4. – С. 3–22.

22. Мірошниченко С. Між Нью-Йорком і Санкт-Петербургом // Музика. – 1994. – № 5 (вересень-жовень) – С. 22–23.

23. Багалей Д. Письма к Гр. Петр. Данилевскому // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – 1903. – № 4. – С. 55-78.

24. Редактор Н. Сокальский Объявление об издании «Одесского вестника» в 1864 году // ОВ. – 1863. – 29 октября.

25. Сокальский Н. Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время: Ст. 1. 1856-1857 г. // ОВ. – 1859. – № 1 / Содержание «Одесского вестника» за 1859-й г. // ОВ. – 1860.

26. Сокальский Н. Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время: Ст. 2. Торговый кризис. // ОВ. – 1859. – № 2 / Содержание «Одесского вестника» за 1859-й г. // ОВ. – 1860.

27. Сокальский Н. Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время: Ст. 3. 1858 г. // ОВ. – 1859. – № 3 / Содержание «Одесского вестника» за 1859-й г. // ОВ. – 1860.

28. Сокальский Н. Несколько замечаний о каменно-угольной промышленности в Новороссийском крае // ОВ. – 1857. – 11 июня.

29. Сокальский Н. Несколько замечаний о каменно-угольной промышленности в Новороссийском крае // ОВ. – 1857. – 13 июня.

30. Сокальский Н. Несколько замечаний о каменно-угольной промышленности в Новороссийском крае // ОВ. – 1857. – 15 июня.

31. Сокальский Н. Несколько замечаний о каменно-угольной промышленности в Новороссийском крае // ОВ. – 1857. – 18 июня.

32. Н. Сокальский По поводу городских выборов в Одессе // ОВ. – 1867. – 4 февраля.

33. Сокальский Н. Фельетон. Замечания на проект учреждаемого в Одессе домовладельческого банка // ОВ. – 1860. – 27 августа.

34. Савич Н. Главнейшие основания, на каких предлагается учредить банк в Одессе // ОВ. – 1860. – 13 августа.

35. Савич Н. Еще объяснение на проект о домовладельческом банке в Одессе // ОВ. – 1860. – 25 августа.

36. Савич Н. Объяснение на проект о домовладельческом банке в Одессе // ОВ. – 1860. – 20 августа.

37. Сокальский Н. Фельетон. Ответ на ответ, помещенный в № 96 по поводу проектируемого в Одессе банка // ОВ. – 1860. – 10 сентября.

38. Савич Н. Ответ на замечания, помещенные в № 93 Од. В., касательно проектирования банка в Одессе // ОВ. – 1860. – 6 сентября.

39. Начало цивилизации на западе / сочинение Николая Сокальского. – Одесса: в тип. Л. Нитче, 1867. – 62 с.

40. Воропонов Ф. Моя Петербургская служба 1872-1882 гг. // Вестник Европы. Журнал истории, политики и литературы – СПб: тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – Т. 6. – Книга 11 (ноябрь 1904). – С. 135-186.

41. Анастасия Ивановна Сокальская и дети ее […] // Одесский вестник. – 1871. – 19 мая.

42. В Овидиополе и во Врадиевке […] // ОВ. – 1871. – 10 июля. 4 3 . Инженер-архитектор Озмидов […] // ОВ. – 1871. – 20 августа.

44. Контора архитектора Озмидова […] // ОВ. – 1871. – 10 ноября.

45. Контора архитектора Озмидова […] // ОВ. – 1872. – 9 марта.

46. Похороны Ник. Пет. Сокальского // ОВ. – 1871. – 22 мая.

Вікторія Паламарчук,
студентка IV курсу, кафедра історії України
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Діяльність одеського міського голови С. М. Воронцова на шпальтах «Одесского вестника»

Князь Семен Михайлович Воронцов – нащадок відомого дворянського роду Воронцових, що в декількох поколіннях мав видатних дипломатів, політиків та адміністраторів, син Кавказького намісника генерала-фельдмаршала та Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова та графині Є. К. Браницької, був тісно пов'язаний з Одесою. Молодший Воронцов – перший міський голова за новим законодавством, був на посаді з грудня 1863 до грудня 1867 р. Діяльність тодішньої одеської міської думи потрібно розглядати не лише за архівними документами чи опублікованими джерелами, але й слід використовувати оповідні пам'ятки – щоденники сучасників, епістолярні джерела та пресу.

З ініціативи генерал-губернатора М. С. Воронцова, в 1827 р. була заснована газета «Одесский вестник». На початку свого існування вона видавалась двома мовами – російською та французькою. Вже в 1830-х рр. газета стає повністю російськомовною. З 1859 р., на 12 років, редактором «Одесского вестника» стає М. П. Сокальський – обдарований публіцист та знавець економічної науки.

Аналізуючи вміст газети в досліджуваний період, можна зазначити, що велика увага приділялась новинам губернського, загальноімперського та всесвітнього масштабу, дещо менше висвітлювались міські справи. У 1863 – 1865 рр. публікувалась рубрика «Журналы Одесской городской общей думы», у 1866 – 1867 рр. вона зникає, друкувались лише короткі замітки про розглянуті проекти та прийняті рішення міською думою.

На шпальтах «Одесского вестника» діяльність міського голови

С. М. Воронцова висвітлювалася по двох напрямках – публічна та робота в міській думі. Перша відображена в телеграмах та замітках журналістів про події в житті міста та держави, друга простежується в журналах засідань міської думи.

23 грудня 1863 р. відбулись повторні вибори на посаду Одеського міського голови через відмову графа О. Г. Строганова [1]. В цей час новообраний голова міста знаходився в родовому маєтку в Алупці, тому очільник процедури виборів граф М. Д. Толстой негайно відправив депешу в Крим: «Князю Семену Михайловичу Воронцову… Председатели всех сословий Одесских городских обывателей, с восторгом приветствуя вашу светлость, надеются, что вы не откажетесь посвятить ваши труды на благо и преуспевание города, обязанного своим цветущим состоянием незабвенному родителю вашему…» [2]. Відповідь не змусила себе чекати: «Глубоко тронутый доверием граждан города Одессы, принимаю столь лестное для меня назначение и употреблю все усилия и старания, чтобы оказаться достойным их выбора. Князь Воронцов. 25-го декабря 1863 года» [3].

Виконуючим обов'язки очільника міської думи, до того часу як прибуде С. Воронцов, був призначений граф М. Толстой [4]. В подальшому, через часті від'їзди Семена Михайловича з Одеси, граф Толстой буде завжди виконувати його посадові обов'язки, але два рази в ролі виконуючого обв'язки міського голови себе спробували гласні Поярков [5] та Раллі [6].

Як публічна особа, С. Воронцов був присутній на багатьох урочистостях. 19 лютого 1864 р. в Одесі відбулось святкування на честь дня сходження на престол імператора Олександра II – пишний прийом влаштував тодішній генерал-губернатор П. Є. Коцебу. Семен Михайлович, як міський голова, теж був й виголошував тост [7]. Урочисте відкриття залізничного сполучення Одеса-Балта проходило 3 грудня 1865 р., де були присутні генерал-губернатор, градоначальник, високопоставлені церковні особи і, звісно делегація від міста на чолі з С. Воронцовим [8]. У червні 1867 р. Одесу відвідала імператриця Марія Олександрівна, великі князі Сергій та Павло й княжна Марія. Депутацію до них від міста тоді очолював міський голова [9].

С. Воронцов відправляв або особисто передавав імператору телеграми різного характеру, від себе особисто та жителів Одеси.

Першою була вітальна телеграма в С.-Петербург від імені всіх одеситів на честь святкування 19 лютого [10]. Наступного, 1865 р., думою було доручено очільнику міста особисто відвезти до імператора «адрес, в котором г. Одесса изъяснил… чувства своей истинной и глубокой скорби» щодо смерті молодого спадкоємця престолу – цесаревича Миколи Олександровича [11].

В другій половині 1860-х рр. відбуваються замахи на життя монарха. Проходили вони не лише на території Російської імперії, а й за кордоном – так сталось влітку 1867 р., у Франції. Схвильована світова спільнота та жителі імперії почали надсилати до С.-Петербургу телеграми, висловлюючи почуття глибокої радості з приводу збереження життя імператора. Одеська міська дума теж приєдналась до привітань і адресувала міністру внутрішніх справ П. О. Валуєву повідомлення «от имени всех граждан г. Одессы, выражая верноподданические чувства глубокой радости о сохранении жизни Государя от покушения…» [12].

Семена Михайловича, як відому особу та одного із головних діячів міста, було обрано першим президентом Одеського товариства образотворчих мистецтв [13. 174]. Як повідомляла газета, він брав участь у засіданнях ради товариства, підтримував ініціативи відкриття нових курсів та позичав картини для перших виставок зі своєї особистої колекції [14].

Якщо говорити про висвітлення газетою роботи С. Воронцова як очільника міської думи, то діяльність останньої було розпочато з прийняття спільного проекту (від голови міста та станових старшин) правил про порядок дебатів при розгляді справ [15]. Необхідним було також здійснити: «…по предложению городского головы образована комиссия из семи гласных, которой поручено составить и предоставить на усмотрение общей думы соображений о том, сколько нужно сформировать комиссий для рассмотрения поступивших в думу дел, а равно и о личном составе сих комиссий…» [16]. Наступним кроком було обговорення статей бюджету на рік – це відбувалось на протязі кількох засідань, щорічно [17].

Міська дума тісно співпрацювала з розпорядчою думою, що здійснювала функції виконавчого органу. Вже за рік роботи на посаді голови міста С. Воронцов запропонував дещо обмежити права розпорядчої думи: «Ввиду значительности расходов,

производимых на содержание распорядительной думы, пользуясь опытом годичного существования оной, имею честь предложить общей думе: не признает ли она нужным образовать комиссию, которой поручит представить в надлежащей ясности нынешний порядок и способ производства дел в распорядительной думе и соображения об упрощении механизмов действия оной, с целью, во-первых, сократить издержки городской казны, и во-вторых, дать возможность городскому управлению вести дела успешные и плодотворные… Слова и предложение городского головы встречены общин и продолжительным одобрение… принято единогласно» [18].

Розбудова інфраструктури міста та поліпшення життя населення були одними із основних завдань діяльності самоврядування. Питання газового освітлення, яке почалось ще з 1861 р. і затягнулось, вирішилось одразу після прибуття С. Воронцова в Одесу – комісія з даного питання заключила угоду з паном Рідінгером, який мав забезпечити освітлення міста [19].

Роботи по влаштуванню залізничного зв'язку між містами губернії розглядались на порядку денному засідань міської думи. Дебати стосувались місця пасажирської станції, що пропонували збудувати на Куликовому полі, відзначився тут С. Воронцов своїми передовими поглядами – запропонував піти за європейським зразком створення залізничних сполучень: спорудження постійних пасажирських станцій відкласти на останок, спочатку витратити кошти на проведення якнайдовшого залізничного шляху, налагодити перевезення вантажу, що згодом дасть прибуток; на отримані від перевезень кошти можна будувати постійні пасажирські станції. Саме тому була створена тимчасова станція [20].

Наступного засідання, міський голова запропонував: «…обусловить отвод городской земли под надобности железной дороги еще тем, что город сохраняет за собой право на получение вознаграждения за городские земли, отведенные под надобности железной дороги, если бы впоследствии она перешла в руки частной компании…» [21]. Після відкриття Одесько-Балтської залізниці, у 1866 р. міська дума «…приговором от 25 мая сего года, постановила устроить в городе железно-конное сообщение…» [22].

В галузі податкової політики бурю емоцій спричинив розгляд

пропозиції щодо оподаткування на користь міста «питейных заведений и шинков». Частина депутатів підняли питання про те, що ці заклади руйнують сім'ї і розоряють людей. Саме тому на зібрані кошти можна відкрити нові народні школи і підтримувати вже існуючі. Інша частина гласних схилялася до того, що контроль народних шкіл здійснюють земські управи, і якщо зв'язати збір з питних закладів з облаштуванням шкіл, то дума позбавить себе права розпоряджатися грошима. Міський голова заявив, що «связывание себя ни к чему не приведет, и что общая дума постановила себя, она завтра может отменить» [23]. Скоріш за все, такі фрази були пов'язані із запальним характером С. Воронцова.

В останні роки перебування на посаді С. Воронцов був стурбований податковими заборгованостями з нерухомого майна – в «Одесском вестнике» майже кожного випуску з'являлись повідомлення з прізвищами боржників, й у 1866 р. повідомлялося, що «городской голова… почел нужным, предварительно принятия распорядительной думой решительных мер по взысканию сей недоимки…» [24].

Хоча система освіти не була прерогативою діяльності міських депутатів, але у 1867 р. приватну школу пані Фон-Огліо було взято під ведення думи і перейменовано на Маріїнську міську жіночу гімназію [25].

Забезпечення Одеси власним водопроводом стало одним із болючих питань за головування С. Воронцова в Одесі. Створене товариство Одесько-Дністровського водопроводу не виконувало своїх обов'язків, тому було в скорому часі розпущено і «город немедленно сам займется устройством дела снабжения Одессы водой…» [26]. Але слушна пропозиція з'явилась лише наприкінці 1867 р.: «г. гласным Савичем в одном из заседаний заявлено было предложение английского торгового дома Симсон и Ко, с проектом контракта по водоснабжению нашего города. Означенная фирма уполномочила г. Савича и вести переговоры по этому делу…» [27]. Опісля з'явилась ще одна замітка в газеті про пропозицію від московської компанії, але невідомо – чи було розглянуто її на засіданні думи [28].

9 грудня 1867 р. відбулись чергові вибори на посаду Одеського міського голови: «…более 4/5 голосов и склонилось на сторону

бывшего г.г. светлейшего князя С. М. Воронцова, но князь положительно отклонился от избрания, несмотря на просьбы гласных думы… Таким образом, наше предсказание сбылось наполовину: князь избран, но не пожелал снова принять на себя трудное бремя службы в звании Одесского городского головы…» [29]. Повторні вибори були призначені на 14 грудня, за їх результатами переміг Микола Олександрович Новосельський, діяльність якого за свідченнями журналістів: «…прошла на виду Одессы… Он… человек-инициатива…» [30].

Здобутки Семена Михайловича були значними – на сторінках «Одесского вестника» часто з'являлись журнали засідань, внесені пропозиції, гучні дебати та прийняті рішення, що викликало жваві обговорення в режимі «питання-відповідь» між журналістами та міськими жителями на сторінках газети. Наступний очільник міста, М. Новосельський, примножив і закріпив надбання свого попередника. Не все вдавалось одразу, але С. Воронцов гідно ніс та підтримував добре ім'я своєї сім'ї і насамперед, батька Михайла Семеновича – улюбленця одеситів, що назавжди залишився в їхній пам'яті як талановитий адміністратор та розбудовник міста.

Література:

1. От комиссии высочайше учрежденной для введения общественного управления в Одессе// Одесский вестник (далее ОВ). – 1863. – 21 декабря.

2. Современная летопись // ОВ. – 1863. – 24 декабря.

3. Современная летопись// ОВ. – 1863. – 28 декабря.

4. ОВ. – 1864. – 4 января.

5. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 27-го октября 1864 года //ОВ. – 1864. – 7 ноября.

6. ОВ. – 1866. – 19 марта.

7. ОВ. – 1864. – 21 марта.

8. Открытие Одесско-Балтской железной дороги // ОВ. – 1865. – 8 декабря.

9. ОВ. – 1867. – 15 июня.

10. ОВ. – 1864. – 22 февраля.

11. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 11-го мая 1865 года // ОВ. – 1865. – 19 мая; Журналы Одесской городской

общей думы. Заседание 9-го июня 1865 года // ОВ. – 1865. – 23 июня.

12. ОВ. – 1867. – 29 июня.

13. Абрамов В. Первая выставка Одесского общества изящных искусств в 1865 году // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах . – 2009 . – № 37 . – С. 174- 1 81.

14. Извлечение из протоколов заседаний распорядителей Общества изящных искусств в Одессе // ОВ. – 1865. – 19 ноября.

15. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 29-го марта 1864 года // ОВ. –1864. – 2 апреля.

16. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 3-го апреля 1864 года // ОВ. – 1864. – 9 апреля.

17. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 30-го марта 1864 года // ОВ. – 1864. – 2 апреля; Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 31-го марта 1864 года // ОВ. – 1864. – 3 апреля; Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 1-го апреля 1864 года // ОВ. – 1864. – 4 апреля; Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 2-го апреля 1864 года // ОВ. – 1864. – 7 апреля; Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 11-го мая 1865 года // ОВ. – 1865. – 19 мая.

18. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 1-го марта 1865 года // ОВ. – 1865. – 9 марта.

19. ОВ. – 1864. – 19 марта; ОВ. – 1864. – 28 марта.

20. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 2-го сентября 1864 года // ОВ. – 1864. – 5 сентября.

21. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 3-го сентября 1864 года // ОВ. – 1864. – 8 сентября.

22. ОВ. – 1866. – 6 июля.

23. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 24-го июня 1866 года // ОВ. – 1865. – 7 июля.

24. О недоимках оценочного сбора с недвижимых имуществ в г. Одессы // ОВ. – 1866. – 19 марта.

25. ОВ. – 1867. – 10 июня.

26. Журналы Одесской городской общей думы. Заседание 3-го сентября 1864 года // ОВ. – 1864. – 8 сентября.

27. ОВ. – 1867. – 30 сентября.

28. ОВ. – 1867. – 21 октября.

29. ОВ. – 1867. – 14 декабря.

30. ОВ. – 1867. – 19 декабря.

Уляна Громович,
студентка ІІІ курсу історичного факультету
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Одеса на шпальтах української еміграційної преси Відня та Праги на початку 1920-х рр.

Події національно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр. мали одним з наслідків виїзд багатьох українських діячів на еміграцію. Вони осіли майже в усіх країнах Європи, найбільш активними виявились осередки української еміграції у Німеччині, Австрії та Чехословаччині. В цих країнах українські діячі не лише сформували організації, що мали боротися за українську державу, але й для розповсюдження своїх ідей започаткували періодичні видання. Пресі українських емігрантів у Чехословаччині присвячена монографія М. Савки «Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. XX ст.); Історико-бібліографічне дослідження» [1]. Не можна оминути увагою монографії Богуславського О. В. присвячений українській пресі на еміграції [2].

В Чехословаччині за ініціативи її президента, професора Т. Масарика у 1921 р. на урядовому рівні був розроблений план з улаштування еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву «Російської допоміжної акції» [3]. Допомога була розрахована на демократичні течії всередині еміграції, план вирізнявся аполітичністю, увагою до наукових, культурницьких кіл, шкільництва. У Празі та Відні було засновано ряд українських інституцій, їм надавалася фінансова, юридична, лікарська допомога, гарантовані стипендії студентам. Засновувалися кооперативи, майстерні, їдальні, школи, вузи, академічні інституції. У Відні видавалися: тижневики «Нова доба», «Воля», збірник «Хліборобська Україна», часописи «Український прапор», «Молоде життя», «Борітеся – поборете!», «Нова громада», «Соборна Україна» та ін.; в Празі: часописи «Наша спілка», «Нова Україна», згодом «Український тиждень» та ін.

У виданнях «Воля» та «Нова Україна» була рубрика «Україна», в якій нами виявлені новини та ін. інформація про події в Одесі. Тижневик «Воля» виходив у Відні з 1919 до 1921 р. Останні три випуски з'явилися під назвою «Воля України». Видавцем і редактором «Волі» був український політик і журналіст В. Піснячевський. Тижневик широко висвітлював політичні події в Україні, був цінним джерелом інформації про боротьбу за українську незалежність [4]. У розділі «Україна» в тижневику публікувалися новини про події в Одесі. В повідомлені під заголовком «За пізно...» читаємо: «З Одеси повідомляють, що воєнна рада Денікіна уповноважила південно-російський уряд вступити в безпосередні переговори з усіма окраїнними державами бувшої Росії, в справі спільної акції проти большевиків» [5. 36]. Відомості з Одеси сповіщають про зміну влади у 1920 р. під заголовком «В чиїх руках Одеса?»: «Dailly Express» довідується, що військо Денікіна покинуло Одесу. З Москви телеграфують, що Одеса занята повстанцями. Віденська преса підтверджує чутку про те, ніби Одеса занята українським військом» [6. 225]. У наступному випуску друкується відповідь на попереднє запитання під назвою «Одеса в українських руках»: «Українське пресове бюро доносить урядово з Варшави під датою 10 травня с. р. Похід союзних українських і польських військ переступив лінію Київ –Жмеринка –Ямполь. Осаджено лівий берег Дніпра з полудневної і північної сторони Києва. Залога Одеси, зложена в більшій часті з українських військ, прилучилася до української армії (генерала Омеляновича-Павленка, котрий підняв наступ проти більшовиків коло Роздільної, на просторі між Балтою та Бірзулою. Генерал Павленко доносить про цілковите заняття Одеси». Далі подана військово-політична характеристика стану Одеси з висновком про те, що «Одеса – саме підходяще місто для формування українських частин» [7. 226 - 227].

Згодом тижневик «Воля», посилаючись на місцеві газети в Одесі зазначає: «В Одесі в «Красной газеті» в статті під оглавом «Месть» большевики закликають безпощадно нищити всю інтелігенцію: «только с уничтожением всех тих, кто Вас обманывал, может укрепиться советська власть» [8. 325]. В цій публікації маємо інформацію про розстрілів лікарів, які начебто висловилися проти більшовиків: «В Одесі Чека розстріляла трьох лікарів Вол-

кова, Власова і Воробʼєва, бо до неї поступив донос, що один із лікарів шпиталю, фамілія якого починається на літ. В., висловився проти большевиків» [9. 231].

Часопис «Нова Україна» виходив з 1922 р. з ініціативи Українського громадського комітету в Празі як двотижневик громадсько-культурного та економічного життя, за участю М. Шаповала, Н. Григорʼєва, П. Богацького, Б. Мартоса, В. Винниченка, М. Галана, С. Довгаля, Б. Залевського. З січня 1923 р. часопис перетворився у журнал-місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя і так виходив до 1928 р. [10]. Часопис відігравав важливу роль у житті української еміграційної спільноти, підтримуючи її звʼязки з Україною, інформуючи про становище українців в УРСР та СРСР в цілому, поза його межами, підтримуючи національно-патріотичні настрої емігрантів. В ньому було надруковано враження майбутнього керівника Українського митного округу (УМО) М. Макотинського від Одеси у серпні 1922 р., де він писав «Товариш урожай пройшов мимо півдня України, й Одеська та Миколаївські губернії під загрозою остаточного вимирання від голоду цієї зими. Нема ані насіння, ані харчів… Підʼїжджаючи до станції Одеса-Головна, потяг обгинає майже півколом місто – чорноморську красуню, «Південну Пальміру», що так багато натерпілася голоду. …зруйнування… руїни… спустошення…» [11. 147]. Підтвердженням цього для редакції часопису є статистика за 1920 р., надрукована у 1922 р.: «На основі даних квітневого перепису 1920 р. мешканців у Одесі було 475 000, а в вересні того ж року лише 432 000». До статті були надані таблиці динаміки чисельності населення Одеси та Одещини за 1914 - 1922 рр . (Додаток 1) [12. 152]. Статті надають характерні показники динаміки урожаю за 1914-1922 р. [13. 153 - 154]. Часопис продовжував повідомляти читачів про голод в Україні. За даними, передрукованими з видання «Information» (Женева) у листопаді 1922 р.: «На цілій Одещині голодує 70% сільського населення. Хліба не підвозять ні звідки. 38 000 дітей, інтегрованих по дитячих притулках, одержують їжу лише 2 чи 3 рази на тиждень» [14. 157,161].

Повідомляла «Нова Україна» про репресії проти українського руху. В рубриці «Хроніка» зазначалося, що один з керівників РСЧА М. Фрунзе віддав наказ всім частинам, які боролися з по-

встанцями на Поділлі та Волині, «палити всі села, де проходили повстанці». З наступних повідомлень з Волині, Житомирщини, Харківщини, Полтавщини та ін. теренів розстріли та розправи в березні 1923 р. були крізь. Приводом могла бути проста підозра в співпраці з повстанцями. У Вінниці «розстріляли 85 українців, яким закидали працю у «Просвітах», працю, що її останніми часами більшовики визнають за діяльність повстаньского характеру». Як твердить видання, для придушення українського руху «з Одеси було вислано кінні частини для боротьби з повстанцями» [15. 161 - 162].

Література:

1. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр. XX ст.): історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2002. – 140 с.

2. Богуславський О. В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. - Запоріжжя: «Просвіта», 2008. – 452 с.

3. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm (14.06.2016).

4. Песчаний О. О. «Воля» [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова). – К.: Наукова думка, 2003.

5. Воля. – Відень. – 1920. – Т. 1, ч. 1 (січень).

6. Воля. – Відень. – 1920. – Т. 1, ч. 5 (січень).

7. Воля. – Відень. – 1920. – Т. 2, ч. 5 (квітень).

8. Воля. – Відень. – 1920. – Т. 3, ч. 8 (липень).

9. Воля. – Відень. – 1920. – Т. 3, ч. 5 (травень).

10. Сухобокова О. Часопис «Нова Україна» у Празі (1922–1928) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — К., 2013. — Вип. 18. — С. 324-337.

11. Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч. 3, березень.

12. Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч. 6, червень.

13. Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч. 3, березень.

14. Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч. 6, червень.

15. Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч. 6, травень.

Додатки

(матеріали публікуються мовою оригінала за сучасним правописом)

1. Україна. Одеса й Одещина.

В бюлетенях місії Нансена* знаходимо такі дані про рух населення в Одесі починаючи з 1914 р.:

Роки	Народин	Смерти	Ріжниця
1914	14 293	10 967	+ 3 317
1915	12 196	11 514	+ 682
1916	11 448	12 844	- 1 396
1917	10 266	13 467	- 3 221
1918	13 481	16 155	- 2 674
1919	10 038	22 752	- 12 714
1921 (січень)	625	1 459	- 834
“ (лютий)	722	1 617	- 896
1922 (січень)	231	2 298	- 2 067
“ (лютий)	173	4 872	- 4 699
“ (березень)	161	6 550	- 6 389
“ (квітень)	69	7 378	- 7 809
“ (травень)	-	9 323	-
“ (червень)	-	7 262	-

Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч.3, березень.

* Місія Нансена – неофіційна назва, яка вживалася для 15-ти релігійно-добровольчих товариств та комітетів «Червоного Хреста» під егідою міжнародного комітету «Червоного Хреста». Створена у 1921 р., очолював місію Ф. Нансен. Завдяки її діяльності світ дізнався про голод 1921-1923 рр. в Україні.

2. Україна. Одеса й Одещина.

Рік	Площінь у десят.	загальн. урожай (пуди)	на десятину пудів
1914	2386	112 777	74
1915	-	-	-
1916	1920	110 778	57,3
1917	1788	94 863	53,4
1918	1841	53 329	29
1919	1669	98 453	58
1920	1225	49 724	41
1921	1530	22 349	14,6
1922	791	28 751	27

Подаючи цю таблицю, надіслану з Одеської Статистичної Управи, представник д-ра Нансена зазначає, що вражай 1922 р., зазначений без огляду на те, що весняний засів загинув, а лише на підставі теотеричного обрахунку (площінь засіву на пересічний збір із десятини).

Нова Україна. – Прага. – 1923. – Ч. 3, березень.

Наші ювіляри

Тарас ГОНЧАРУК,
доктор історичних наук, професор ОНУ ім. І. І. Мечникова,

Лілія ІВАНІЧЕНКО,
кандидат історичних наук, старший викладач Одеського національного політехнічного університету.

85 років відомому історику С. А. Цвілюку

15 лютого відзначив свій ювілей доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ Семен Антонович Цвілюк.

Він народився на Поділлі в родині, що працювала на своїй землі, вирощуючи хліб. Серед сімох дітей Семен Цвілюк був третім. Навчання Семена перервала ІІ світова війна, що стала для юнака важким, багатим на випробовування часом. Закінчив семирічку у 1947-у відмінником, а далі — важка праця у колгоспі. Згодом, щоб продовжити навчання, перебрався до Кадіївки (Луганської області), де влаштувався шахтарем. Доля повернула так, що 1952 року, маючи яскраво виражені здібності з гуманітарних наук, Семен успішно склав іспити на історичний факультет найпрестижнішого в Одесі вишу — ОДУ ім. І. І. Мечникова.

Після закінчення в 1957 році університету С. А. Цвілюк зайнявся журналістикою. Із 1961-го працював в апараті Одеського обкому КПУ на посадах інструктора відділу пропаганди та агітації, завідував сектором преси, радіо й телебачення. У 1969 році Семен Антонович захистив дисертацію й здобув вчений ступінь кандидата історичних наук. Того ж року його обирають членом редакційної колегії та відповідальним секретарем історико-краєзнавчого видання «Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область».

Організаторський талант, наукові здобутки С. А. Цвілюка не залишилися непоміченими. У 1970 році він стає дирек-

тором республіканського книжкового видавництва «Маяк», яке очолював до 1973-го. З вересня 1973-го по вересень 2001-го він займався педагогічною і науковою роботою в Одеському сільськогосподарському (Одеському державному аграрному університеті) та Одеському політехнічному (Одеському національному політехнічному університеті) інститутах. Працював старшим викладачем, доцентом, професором кафедр суспільствознавства, філософії та історії України. У 1988 році С. А. Цвілюк захистив докторську дисертацію під науковим керівництвом професора М. Ю. Раковського.

З вересня 2001 року Семен Антонович працює професором кафедри Одеського держуніверситету внутрішніх справ, сьогодні завідує кафедрою українознавства у тому ж виші. Серед основних наукових інтересів професора Цвілюка — дослідження історії та культури України, зокрема національно-культурні та історико-лінгвістичні процеси в Україні XX ст. Синтезуючи великий обсяг історичних знань, автор у своїх працях відтворює тернисті шляхи культурного відродження української нації в XX ст., періоду, знаного як епоха «Розстріляного Відродження», II світової війни.

Історик є автором бл. 400 наукових, науково-популярних, публіцистичних праць, у тому числі статей, історичних есе, брошур, а також 12 монографій і кількох циклів історичних нарисів для енциклопедичних видань. Та особливо хотілося б відзначити цілу серію монографій вченого, що вийшли в роки незалежності й мали загальноукраїнський резонанс. Це, зокрема, книги: «Відродження держави: Україна 1991—2001 рр.» (2002); «Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму» (2004, друге доповнене видання — 2009); «Як ми «українізували» Росію: Історичні есе та публіцистика» (2005); «Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму» (2005, друге доповнене видання — 2008); «Український ренесанс. XX століття: Національно-культурні процеси в Україні доби революційно-демократичних змагань та комуністичної диктатури: Постімперський контекст. Монографія» (2006); «Духовний код нації: З історії української мови і писемності: Історико-лінг-

вістичні етюди» (2007); «Історична мудрість Великого Кобзаря: історизм і соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка» (2008) «Україна між Сталіним і Гітлером: тоталітарні системи в українській історії у контексті Другої світової війни, 1939—1945: Монографія» (2012); «Шевченко і Гоголь: Геніальні виразники української історії і культури в епоху відродження нації: історичний аспект» (2013) та ін. І зараз професор С. А. Цвілюк невтомно працює над випуском нових книг. У цьому році вийде друком нарис «Національно-демократичні перетворення в Україні доби посткомуністичних трансформацій (1995—2016)», присвячений 25-річчю Акта проголошення незалежності України.

Упродовж багатьох років Семен Антонович був членом спеціалізованої ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій при історичному факультеті ОНУ ім. І. І. Мечникова. І сьогодні професор є членом редакційної колегії наукового збірника «Інтелігенція і влада. Серія: Історія» та історико-краєзнавчого альманаху «Юго-Запад. Одессика». Праця С. А. Цвілюка пошанована чисельними нагородами. Він тричі удостоювався диплома І ступеня університетського конкурсу «Кращий науковець року». Лауреат конкурсу «Люди справи» в номінації «Наукова та творча діяльність». За розвиток вищої освіти удостоєний найвищої відзнаки Міністерства освіти і науки України — нагрудного знака «Петро Могила». Нагороджений почесними відзнаками Міністерства внутрішніх справ України, Одеської обласної державної адміністрації та Одеської міської ради, медалями «За доблесну працю» та «Ветеран праці».

З нагоди 85-ліття бажаємо Семенові Антоновичу Цвілюку здоров'я, сімейного щастя та подальших успіхів на науковій та викладацький нивах, щоб з-під пера нашого ювіляра — одного з провідних українознавців — виходили нові й нові статті та книги.

Тарас ГОНЧАРУК,
доктор історичних наук, професор ОНУ ім. І. І. Мечникова

Книжкова полиця краєзнавця

Рецензія на монографію О. А. Бачинської «Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст.: залоги й їхній склад. Bucak vilayetinde Osmanlı kaleleri: garnizonların yapısı ve işleyişi (XVIII. Yüzyıl sonu – XIX. Yüzyıl başları)» – Одеса: Астропринт, 2013. – 168 с.

Не надто помітним в середовищі краєзнавчої громадськості Одещини пройшов вихід друком книги (українською та турецькою мовами) «Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст.: залоги й їхній склад», хоча вищезгадана книга містить надзвичайно цінні матеріали, що могли б зацікавити не лише фахових істориків, але й аматорів вивчення минулого. Інтерес до історії османських фортець в землях теперішньої Одещини є традиційно значним. Цій тематиці вже присвячені ґрунтовні дослідження (достатньо згадати монографії та статті А. Красножона). Однак дослідники тут часто зосереджуються на питаннях місця розташування фортець, періодизації їхньої розбудови, типології споруд і т. п., тобто аспектах, що в першу чергу цікавлять археологів та істориків архітектури. Вищезгадана книга стосується інших аспектів, передусім, складу та особливостей життя військового та цивільного населення зазначених фортець напередодні їхнього приєднання до Російської імперії на початку XIX ст. та подальшій долі цього населення.

Авторкою книги є знана дослідниця історії Півдня України та українського козацтва, перу якої належить низка монографій, в тому числі присвячених історії українських земель Придунав'я, доктор історичних наук, професор (а на сьогодні вже завідувач) кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Олена Анатоліївна Бачинська. Книга написана передусім на матеріалах Державного архіву Одеської області та його колишньої філії Комунальної установи «Ізмаїльський архів». Докумен-

ти ці російські і стосуються долі населення османських фортець Буджака, а також Бендер, під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр.

Книга має розділи: «Кут» – «Ugloz» – «Bucak»; «Розповідають писемні свідки історії – архівні документи»; «Військовополонені»: складність нового статусу та становища»; «З Бендер й Аккермана до Миколаєва й Одеси»; «Нові» – «старі» османські жителі фортець», вступу, висновків, а також надзвичайно розлогих додатків, що містять тексти архівних документів (списки та відомості про полонених та інших мешканців колишніх османських фортець під російською владою). Подавши відомості про Буджак, його історію та населення й проаналізувавши джерельну базу дослідження, авторка детально зосередилася на розгляді населення османських фортець Акерману, Бендер, Каушан, Кілії, Рені, Ізмаїлу після захоплення цих пунктів російськими військами. Зокрема, про нелегку долю військовополонених (що супроводжувалася примусовим виселенням, втратою майна та іншими образами), а також про стан і склад населення, що залишилося російській владі, так би мовити, «у спадок», разом з тими, хто виявив бажання оселитися в приєднаних пунктах вже під час війни. Так, щодо відомостей, зібраних російською поліцією Ізмаїлу 1810 – 1811 рр. про нових переселенців до цього міста, О. Бачинська робить висновок: «За документами можна визначити етнічний склад населення у 1338 формулярних списках з 1420: 455 – українці (34% від загальної кількості), 455 (34%) – молдовани, 140 (10,3%) – турки, 72 (5,5%) – некрасівці, 59 (4,5%) – росіяни, 43 (3%) – пилипони, 56 (4,2%) – вірмени, 36 (2,7%) – болгари, 16 (1,3%) – євреї, 7 (0,5%) – греки, цигани та поляки (…). Зауважимо, що найбільш імовірно, що в документах під терміном «турки» могли записувати не лише етнічне турецьке населення, а мусульман взагалі».

Дослідивши документи, О. Бачинська зробила цікаві висновки (проілюструвавши їх конкретними прикладами) не лише щодо національності мешканців османських фортець, але й щодо їхнього віку, соціального та сімейного становища, давності проживання та обставин переселення до краю,

занять, майна, навіть зовнішнього вигляду. Підводячи підсумки свого дослідження, авторка, між іншим, зазначає: «Наприкінці XVIII – початку XIX ст. залоги османських фортець Буджака складались з військових і цивільних чиновників. Очолювали їх три- або двобунчужні паші. Разом з радниками й скарбником (казнадар, капуджилар, диван, імам, джогодар) вони вважались найвищими чиновниками. Друга група цивільних і військових керівників складалась з: відповідальних за порядок у фортеці, прислугу паші, провіант, квартирування залоги, прапори, бунчуки, церемонії, коней; керівника яничар, інженерів, командуючого солдатами, фельдшера, берейтора, керівник оркестру й інших (муселим, селем агаси, байрактар, джепганеджий, имчеглар, туфекчи, мехтер, тугуджу, джинеры, алай баш чауш). Третя група – кінні та піші рядові, обслуга чиновників й офіцерів».

Наведені в монографії О. Бачинської тексти документів (серед них, наприклад, «Список именной находящимся в городе Одессе расположенных по квартирам военнопленным туркам, выведенных из Аккермана и Килии…» 1807 р.; «Ведомость о турецких народах в Херсонской и Екатеринославской губерниях расположенных…» за підписом генерал-губернатора А. Е. Рішельє та інше) вже викликали та вочевидь ще викликатимуть інтерес у дослідників в Україні та закордоном. Вони можуть бути основою і для подальших ґрунтовних досліджень й це притому, що, за словами авторки, вони «не претендують на вичерпність». Отже, пошуки щодо зазначеної проблематики в архівних фондах Одещини, інших архівах України, а також Молдови, Румунії та інших країн слід продовжувати далі. Монографія О. Бачинської переконливо довела, що османське минуле нашого краю можна вивчати не лише за матеріалами архівосховищ Стамбула.

Виктор Савченко,
кандидат исторических наук, профессор кафедры ОДУВС, редактор

Рецензия на антологию «Анархизм: pro et contra» / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талерова. — СПб.: РХГА, 2015. —1142 с.

Антологию «Анархизм: pro et contra» можно назвать уникальным явлением осмысления феномена анархизма как социально-политического явления, идеологии, политической практики. Эта антология стала логическим продолжением недавно вышедшей в той же серии книги «М. А. Бакунин: pro et contra». Сложное и противоречивое социально-политическое явление рассматривается через категории духовного опыта, рефлексии, мифологемы, глазами его сторонников, критиков, ученых-исследователей. Представленные тексты охватывают более чем полуторавековой период в истории — с середины XIX до конца XX в.

В антологии собрано не только наследие «классической» анархической мысли (статьи М. Бакунина и П. Кропоткина), но произведения, в которых критически оценивалась анархистская идеология и практика. Статьи политических деятелей конкурирующих социалистических партий (Г. Плеханов, В. Ленин, И. Сталин, А. Луначарский и др. - от РСДРП, В. Чернов – от ПСР), представителей общественности и культуры (В. Брюсов, С. Мережковский), известных философов того времени (И. Ильина, Н. Бердяева, Ф. Булгакова), пытавшихся идеологически расправиться с анархизмом, также нашли свое место в антологии.

Значительное место в антологии уделяется анархистской предыстории – идеологии народничества, в произведениях народников впервые появляются анархистские идеи (Н. Соколова, П. Лаврова, М. Драгоманова и др.). Большая часть антологии отведена произведениям анархистов – активных

участников революций 1905 – 1907 гг., 1917 г. Среди представленных авторов выделяются теоретики и практики анархистского движения в Украине: Я. Кирилловский – Д. Новомирский (создатель первых организаций анархистов – синдикалистов в Одессе и на Юге Украины), И. Гроссман – Рощин (создатель первых в Украине анархистских групп «Черного знамени», террористических групп в Одессе), Н. Музель – Рогдаев (один из создателей первых организаций анархистов-коммунистов в Украине), П. Аршинов (организатор анархистских групп в Украине, идеолог махновского движения и анархизма-«платформизма») и, конечно же батька Н. Махно. В представленной в альманахе статье Н. Рогдаева«Различные течения в русском анархизме (Доклад рабочему интернациональному анархистскому конгрессу в Амстердаме)» дается подробный анализ анархистской деятельности в Украине во время революции 1905 – 1907 гг.

Кроме статей указанных теоретиков и практиков анархистского движения в антологии присутствуют статьи анархистских идеологов: В. Энгельсона, М. Корн, С. Книжник–Ветрова, А. Атабекяна, А. Борового, Г. Оргеиани – Гогелия, А. Карелина и др.

Составители антологии особо выделили идеологию «християнского анархизма», широко представив статью его создателей Л. Толстого, П. Бирюкова, В. Черткова, дали слово идеологам «экзотических» направлений анархизма: анархизма-индивидуализма (В. Забрежнев), ассоциационного анархизма (Л. Черный), мистического анархизма (А. Белый), анархизма – биокосмизма (А. Святогор – Агиенко, Э. Грозин), пананархизма (братья Гордины), неонигилизма (А. Андреев).

Определенный интерес представляют статьи критиков анархизма в Советской России, которые выполняли определенный политический заказ (статьи А. Аникста (Гитермана), Б. Горева), воспоминание участника кружков мистического анархизма В. Налимова.

В антологии делается попытка анализа истории анархистского движения в статьях современных исследователей:

П. Талерова «Анархизм: развенчание мифов и стереотипов», С. Ударцева «Эволюция теории анархизма в России в XIX–XX вв. (классический и постклассический периоды)», И. Аладышкина «О пристрастии и порядках репрезентации русского анархизма».

В антологии также представлены статьи современных российских философов, политологов, историков В. Кривенького, Д. Павлова, В. Ермакова, В. Сапона, П. Талерова, Д. Рублева, Д. Бученкова, Н. Митрохина, посвященные идеологической и организационной эволюции анархистского движения на просторах Евразии.

Особо хочется сказать о пространных научных комментариях к статьям и подробнейшем указателе имен (ок. 150 стр.), которые написал составитель издания П. Талеров, проведший огромную поисковую и аналитическую работу.

Подобная антология, посвященная анархистскому движению и анархистской идеологии в бывших Российской империи - СССР, первое подобное издание. Можно с уверенностью сказать, что это издание удалось. Оно предоставит возможность нашим современникам самостоятельно отделить правду от лжи, подтолкнет к поискам исторической правды, справедливости, жизненных ориентиров.

Виктор Савченко,
кандидат исторических наук, профессор кафедры ОДУВС, редактор

«Батько Батий» та інші «історичні» герої сучасної Росії (Хімерний світ «Нової хронології»)

Коли б Вам, люб'язний читачу, нав'язували думку про те, що Ісус Христос народився не 2000 років тому, а у 1056 році (чи у 1089, або у 1095 році нової ери), яких ось 905 років тому, що розп'яли Ісуса у Стамбулі, а до того ж Ісус був «дублікатом» римського папи Григорія Сьомого (Гільдебрандта), напевно більшість українців покрутили б біля скроні і не гаяли б часу на сприйняття таких «таємних знань».

Але хтось все ж купляє богато ілюстровані, дуже дорогі і дуже привабливі книги, видані у Москві, у яких твердиться про те, що взагалі світова історія почалася тільки через 700 років після знаного нами «офіційного» різдва Христа, що у VII сторіччі був кам'яний вік, а тільки у IX сторіччі почався вік залізний. Хтось сприймає на віру «відкриття», що Стародавній Єгипет -- це повторення -- «дублікат» Стародавнього Риму, а самого Стародавнього Риму не існувало у історії! Є люди, які бажають чути не істину, а тільки те, що хочуть чути. На жаль, у пострадянському суспільстві останніх років дванадцять затвердилось потворне сприйняття історичного процесу. Історію повністю «розвінчали» й «довели», що вона вкрай сполітизована, сфальсифікована, проституційована... що вона аж ніяк не відбиває історичну дійсність.

У сприйнятті багатьох громадян вади радянської і імперської історії переходять на всю світову історію взагалі. Недовіру до історії і істориків підтримують численні міфи, псевдонаука яку, зазвичай роблять всі, крім професійних істориків, підбадьорюючи себе заявами, що всі історики -- це зовсім «темні» і «продажні» особи. Неспеціалисти, дилетанти взагалі полюбляють докоряти професіоналам, лікуючи тім самим свої комплекси меншовар-

тості. Історія на перший погляд стала доступна і спопуляризована, тому що стала чинником сьогодення, чинником сучасної політикі майже на побутовому рівні. Феномен сучасної Росії ще і в тому, що для своєї легітимації сучастна влада використовує «і в хвіст і в гриву» давню історию. На рівні Президента РФ висуваються нові істричні концепції, що не мають під собою ніякого підґрунтя («Харківщина – Новоросія» і т. д.).

Другий сучасний феномен - це панування у світогляді мас контркультурного комплексу на кшталт Кашпіровського, «справедливого» Сталіна, гороскопів, НЛО, таємниць пірамід, ворожих всесвітніх змов, фентезі и екстазі. Апофеоз псевдонауки на руїнах зневіри і спрощення!

Росіяни завжди виборювали «чесноти» великої імперії, про «імперський» менталітет згадував ще філософ Н. Бердяєв... Втрата великого СРСР не дає спокою вже 25 років. Що стосовно давньої історії, то просто різали вухо згадки про трьохсотрічне рабство росіян під татаро-монголами, про навалу кочових орд, що зліквідували Київську Русь… І ось - вдача для «квасного» патріота. Багатотисячні наклади «Нової хронології», краща поліграфія, дотепні схеми, наукообразність, і з іншого боку - простота. Така простота, що читач після «обробки» тільки «новою хронологією» скаже: «Хлопці, да нас стількі часу дурили прокляті інтелігенти, католики, масони... Історія наша зовсім інша!».

А. Фоменко и ще дюжина авторів його «школи» (в більшості фізики, математики, економісти) змогли надрукувати у 20 різних видавництвах Російської Федерації (в тому числі видавництво МДУ) бл. 100 книг і їх перевидань! Такий шалений успіх випав авторам, що не мають історичної освіти, сталих знань, не мають уяви про методологію історичного дослідження (подібний феномен характерний і для Одеси останнього двадцятиріччя, коли «видатними істориками» оголошуються аматори з геологічною, технічною освітами, що залюбки придумують будь-які нові факти та «фактики», не переймаючись репутацією вченого).

Автори «історичного фентезі» від книги до книги затягують читачів у жабуриння шовінізму, відвертого російського націоналізму, монархізму і антизахідництва, а висновки авторів стають все більш агресивними. Вони всюди шукають антиросійську змову...

Методологія «школи» Фоменка базується на тезі «Чому б ні?», коли тільки припущенням доказують історичну гипотезу, коли підтасовка і замовчування використуються замість аналізу. Автори з легкістю відкидають джерелознавство, історіографію, археологію, палеографію... не звертаючи уваги на вже десятирічну нещадну критику фахівців

Батьком «нової хронології» став відомий математик з МДУ А. Фоменко, що почав свої «історичні пошуки» ще на початку 80-х рр. Спираючись на вирахування давніх астрономів, що спостерегали небесні явища, Фоменко зробив парадоксальний висновок про те, що традиційна загально визнана у всьому світі хронологія Скалігера (XVI ст.) помилкова, а виходячи з цього, вся історична наука базується на помилковій хронології і вимагає докорінної реформи.

Фоменко твердить, що за допомогою математичного аналізу з'ясував (?), що літописи постійно описували ті ж самі події під різними назвами і роками. Одні й ті ж самі історичні постаті під разними іменами «дублювалися», могли з'являтися в різні часи, а міста могли дублюватися під разнимі назвами.

Теорія Фоменка - «хронологічних історичних сповзань і дублікатів» – пов'язана з ідеєю існування трьох фантастичних імперій: першої - давньоєгипетської з її дублікатом Стародавнім Римом, що знаходився у Єгипті; другої - із столицею у Константинополі (Стамбулі), який, за Фоменком, є «за сумісництвом» ще Ієрусалимом і Троєю. Друга імперія, як запевняє Фоменко, об'єднувала всі землі Європи, Південної Африки і частину Азії. Після розколу імперії № 2 настала черга з'явитися імперії № 3 - державі Велика Русь - Орда. Третя імперія у XIV ст. охоплювала вже весь «Старий Світ», Північну Африку, Індію, Китай, Монголію, Близький Схід.

Але Фоменко вирішив долю імперії Русь, яка існувала тільке у його уяві. Він зруйнував її у XV ст., заявивши, що вона розпалася з причин розколу єдиної християнської православної віри на будизм, іслам, іудаїзм, католицизм. Західна частина імперії відійшла від Русі і створила свою велику державу Рим італійський. Але Русь тоді ще утримувала Османську імперію турків і азійські провінції. Тільки громадянські війни XVI-XVII ст. привели до повного розпаду імперії Русь. Від Русі відкололися Індія, Китай, Турція. «Клятий» Захід, скориставшись внутрішньою війною в імперії Русь, почав інтервенцію проти росіян, скинув «справжню»

ординську династію руських імператорів і проголосив царями «західників» Романових. Що це, сюжет комп'ютерних ігор «Імперія» або серіал на зразок «Конана-варвара»? Ні, на повному серйозі «школа» Фоменка робить нову історію.

«Нова хронологія» та її частина, що стосується давньої історії України і Росії, зв'язується Фоменком з двома історичними сповваннями, що «дублюють», з'єднують дві епохи: 945 р. н. е. - 1174 р. н. е та 1363 - 1598 рр. Ці сповзання диктують таку несумітницю, як ототоження князів Київської Русі з князями Московського князівства - царства. Причому київський князь Святослав з X ст. стає московським князем Дмитром Донським з 14 ст., київський князь Володимир Мономах - московським царем Василієм Третім, князь Юрій Долгорукий - царем Іваном Грозним, князь Андрій Боголюбський - царем Федором Івановічем! Початок Русі переноситься з IX ст. на початок XIV ст., коли Рюрик, Синеус и Трувор поділяють «Русь» на три частини: Золоту Орду (Росію), Синю Орду (Україну), Білу Орду (Білорусь).

Будівничі «нової хронології» Фоменко і «компанія» ощасливлюють співвітчизників, проголошуючи, що татаро-монгольського поневолення Русі взагалі не було, а замість навали було об'єднання трьох частин Русі під проводом «Батька» або Ярослава Мудрого, «дублікатом» якого є Ярослав Всеволодович і Іван Каліта, котрого літописці помилково називають монгольским ханом Батиєм! На це місце претендують також Тамерлан і Магомет Другий Завойовник... Літописні татаро-монголи, за Фоменком, були слов'янами - козаками, що складали регулярне військо Русі, яке звалося Орда - «лицарський орден». Згодом козаки-монголи встановили військову диктатуру на Русі з метою утворення «Великорусько-монгольскої імперії».

Ця третя імперія росіян звалася «Великоруською», тому що слово «монголи» Фоменко виводить від грецького «Мегаліон» - «Великий». Міфи породжують тільки міфи, і вже монгольска держава «Золота Орда» стає російською імперією XIV-XV ст. з центром, чомусь, у провінційному місті Ярославль, який, за Фоменком, є «дублікатом» Великого Новгорода та столиці монголів Сарай Бату. Далі настала черга Казахстана, що проголошувався давньою країною російських козаків ще у XVI ст. Послідовникі Фоменка твердять вже про те, що Чингісхан - «насправді» вели-

кий російський полководець. Русь сама собі організувала іго монголів-козаків! Козаки, що звалися татарами, або монголами, принесли для Русі тільки благо! Фоменко прославляє ярмо монголів, забуваючи про численні археологічні знахідкі, які свідчили про катастрофу всього східнослов'янського світу, про загибель 1/4 населення Київської Русі. Псевдоісторикі нехтують пам'ятю про 20-30 тисяч киян, що були вбиті монголами після захоплення Києва у 1240 р. До речі, археологи вже друге сторіччя викопують зі старокиївських рвів тісячи черепів загиблих у ті страшні дні. Але Фоменко твердить, що Київ був зруйнований зовсім не монголами, а на 90 років пізніше військом ярославського князя Івана Каліти на прізвисько Батий чи Батько.

Фоменко, який зовсім не знайомий з наукою етнонімикою, знайшов на мапі ще одну «російську державу» – Литву – зі столицею у Смоленську. Литва, за Фоменком, - частина Російської імперії, що чомусь перейшла на латинську віру і стала відтоді зватися Литвою.

Да і батьківщиною літописних татар («татровці», за Фоменком) були гори Татри (вочевидь, польсько-словацькі Карпати). Наступники Фоменко - автори С. Валянський і Д. Калюжний (книга «Тьма горьких истин». М., 1998) - пішли навіть далі, назвавши Батия хрестоносцем, татарскую навалу - походом хрестоносців проти Русі, а Ватикан - столицею хрестоносців-монголів Сарай Бату! Ця несумітниця вже, як вказує Фоменко, з'являлася у 20-х рр. XX ст. у 8-му ненадрукованному томі «Христос» Н. Морозова. 25 років в'язниці так вплинули на хіміка і старого терориста - народника Н. Морозова, що він потрошки втрачав глузд і почав займатися міфотворчістю

До джерел крім Н. Морозова додається несумітниця А. Гордеева «История казаков» і сучасний путівник по Стамбулу. Шляхом міфів Морозова йде сучасний «дослідник» С. Валянський, що зробив «історичне відкриття», ніби монгольський хан Тохтамиш - німецький лицар - «імператор Татарії», а Тімур Тамерлан - французький лицар-хрестоносець і кітайський імператор, хан Узбек - австрійський князь Габсбург, що Ногайська татарська орда, яка кочувала у Причорноморському степу у XIV ст. - католицький лицарський генуезький орден, а сама Русь була з 1204 до 1453 р. католицько-уніатською державою. Куликовська битва, у фантазіях Фоменка, проходила не в сучасній Тульській області на Куліковому полі, а на

місці Москви на Кулишках, коли Москва ще не була заснована, бо, за «новою хронологією», вона будується тільки з 1382 р.

«Нова хронологія» відкриває царину для фантазувань... Татарський хан Токта з XIII ст. стає Тохтамишем, що жив на 80 років пізніше, його темник Ногай - Мамаєм. А головне - з'ясовується, що Токта-Тохтамиш - князь Дмитро Донський та князь Києва Святослав Ігоревич - одна і та сама людина! Що стосується Івана Четвертого Грозного - то це, твердять «фоменковці», - збірний образ як мінімум трьох царів, причому першим «Грозним» був чомусь простий юродивий Василій Блаженний.

Фоменківський стиль «фентезі» вимагає притримання своїх вимог, за якими росіяни - наймужніші, найрозумніші, найагресивніші люди у світі, тільки вони змогли винайти порох, папір, шовк і здійснили майже всі світові досягнення до XVI ст. Теорія «нової хронології» стає теорією великої змови, яка почалася з підробок літописців і дьяків Росії XVII ст. і закінчилася «злочином перед історією» єгиптолога Шампольона, який винищував давні джерела з історії Єгипту.

Особливи прокляття прибічники «нової хронології» надсилають у бік «царів-узурпаторів» Романових, які, бажаючи сховати свої «західні» коріння, спаплюжити давню історію Росії, виходячи з підлабузництва перед Заходом, пішли на змову, вимагаючи переписувати російські літописи. Всі хронологічні помилки, підробки і фальсифікації проходили у XVII ст., коли, на думку Фоменка, писалися всі російські літописи.

Більшість істориків, твердить Фоменко, просто не зрозуміли, що об'єднуючи літописні своди, переписувачі в силу свого нерозуміння розширили хронологію, щоб вмістити події з різних джерел, щоб в історії всім подіям, з усіх літописів, знайшлося місце. Так з'явилися з одного дійсного джерела три історії Візантії, Давнього Риму и Китаю, які Фоменко розглядає як «дублікати».

Бідні китайці! В них зовсім не було власної історії Китая, а те, що зветься історією Китая, прийшло до Китая тільки у XVI ст. за допомогою християнських місіонерів. Це були розповіді місіонерів, що переводилися на китайський лад. Перший хрестовий похід Фоменко малює як вихід євреїв з Єгипту, а четвертий - як Троянську війну.

А чого варта лінгвістична розвідка Фоменка, де він на повному серйозі твердить, що назви кіннотних загонів «гусар» и «улан» походять від етнонимів «хазари» і «алани», що літописні поляни, що створили Київ, - це сучасні полякі. Нормани блискавично стають римлянами, а кумани - просто кіннотниками. Індія трактується як перенос російського слова «інде», а давньоперсидське місто Сузи трактується чомусь як середньоросійський провінційний Суздаль, китайське місто Тинда-Фу – як антична колонія Тана на Азовському морі. Взагалі для Фоменка історія близька до головоломки, кросворда або дотепної гри – можно читати слова і назви навпаки зліва направо, випускати голосні чи приголосні! А чому ні - папір все стерпить.

Так, російських матрьошок ці дослідникі вже проголосили продовженням традиції саркофагів фараонів Єгипту, хоча в Російській імперії матрьошки з'являются тільки наприкінці XIX ст. в естетичному колі майстерень Абрамцева. Заява про те, що князя Василька Теребовльського не існувало у світі, так як і міста Теребовля, видає пізнання авторів і у географії... На будь-якій карті сучасної України можна знайти містечко Теребовля Тернопільської області.

«Західництво» роду Романових проявляється, для «фоменковців», в тому, що, за їхнею думкаю, Романови брали наречених переважно з Гольштейн-Готторпской області Німеччини, хоча відомо, що жодної нареченої не поставляла ця «область» російському двору.

Взагалі «нова хронологія» і праці цього «кола» і класу перевантажені брутальними помилками, практично кожна сторінка цих товстих томів - суцільна помилка і несумітниця, тому досить важко критикувати книги в цілому. Вони з розряду історичних казусів і розраховані на споживачів коміксів. В той же час «фоменковці» вже двадцять років плекають ідею «Русского мира», що не має кордонів у часі і просторі і є єдиною світовою реальністю та «останньою правдою». Краще зовсім не гаяти часу і сил на «вивчання» цих історичних казок і не віддавати останні гроші за гучну сенсацію у яскравій обкладинці. Попереджаемо: «Обережно! Історичні казки небезпечні для вашого психічного здоров'я!»

Конференції

Участие членов редколлегии альманаха «Юго-Запад. Одессика» в международных конференциях в Молдове и Польше

На Международную научную конференцию «Освещение в масс-медиа сталинско-коммунистических репрессий и их социального воздействия», которая проходил 24 – 25 марта 2016 г. в Кишиневе (Молдова), были приглашены профессора Н. И. Михайлуца и В. А. Савченко. Конференция была организована Государственным университетом Молдовы (факультетами: истории и философии, журналистики и коммуникационных наук), Институтом социальной истории «Промемория» (Молдова).

Н. Михайлуца выступил с докладом: «Тема репрессий в СССР на страницах русскоязычной прессы в Одессе в годы Второй мировой войны», в котором он рассмотрел противостояние идеологических систем на примере пропагандистских рефлексий средств массовой информации, а именно прессы в условиях II мировой войны. Предметом исследования была избрана идеологическая направленность русскоязычной прессы, выходившей в румынской зоне оккупационного администрирования, степень актуализации на газетных страницах темы репрессий в СССР. Тема репрессий часто поднималась на страницах транснистрийских изданий (газеты «Молва», «Одесская газета»), имела пропаган-

дистскую направленность в противостоянии идеологий противоборствующих сторон. Материал доклада систематизирован по принципу общей смысловой нагрузки, идеологической направленности, риторики, художественного изображения.

В. Савченко выступил с докладом: «Репрессии против анархистов в СССР в 1923 - 1929 гг. и международные компании протестов», в котором осветил помощь Интернационала революционного синдикализма - Международной ассоциации - товарищество рабочих (немецкого профсоюзного обьединения «Faud», американско-канадского «IWW» - «Индустриальные рабочие мира», аргентинский «Fora», ряда других синдикалистских структур), «Объединенного комитета защиты заключенных революционеров России», «Фонда помощи ссыльным и заключенным анархистам России», «Черного креста», в деле противодействия репрессиям против анархистов в СССР (репрессии проводились в том числе и в Одессе).

2 – 3 июня 2016 г. в городе Щецин (Польша) состоялась Третия международная нацуная конференция «Деятельность анархистов», посвященная 80-летию начала Гражданской войны в Испании 1936 – 1939 гг. и «анархистскому эксперименту» в Испании. Конференция была организована Институтом истории и международных отношений Щецинского государственного университета.

В. Савченко выступил на конференции с докладом «Разгром анархистских групп в Украине и «европейский след» (1925-1934)». В выступлении он рассказал о том, что в 1920-х гг. Одесса стала центром накопления западноевропейских революционных изгнанников из Италии, Болгарии, Румынии. Из Италии в Одессу приехали политэмигранты -

анархисты Г. Бучарелли, Р. Кованни, Л. Еванжелисти, Р. Албани, Е. Гербовец, Д. Серпо, А. Бутики. В 1927 г. Л. Еванжелисти и Р. Кованни сумели нелегально покинуть СССР. Р. Кованни дважды пытался совершить покушение на диктатора Италии Б. Муссолини, в 1936 - 1938 гг. Р. Кованни и Л. Еванжелисти участвовали в гражданской войне в Испании, на Арагонском фронте защищая революцию.

Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт 12 липня 2016 р. вручив професору кафедри ОДУВС В. А. Савченку Грамоту Національної спілки краєзнавців України «За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України»

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 21

Українською та російською мовами

Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку 23.08.2016. Формат 60х84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад 300 прим. Зам. № 36-08
Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, вул. Садова, 3. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua